

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije
Godište VIII. (2013.), broj 15(1)–16(2)

15(1)–16(2)

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište VIII. (2013.), broj 15(1)-16(2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/I., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Vlado Šakić

Glavni urednik:

Zlatko Hasanbegović

Zamjenica glavnog urednika:

Iva Zebec Šilj

Uredničko vijeće:

Andelko Akrap (Zagreb), Carl Bethke (Tübingen), Jure Bogdan (Rim), Filip Hameršak (Zagreb),
Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb),
Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Tihomil Maštrović (Zagreb),
Antun Pavešković (Zagreb), Andrej Rahten (Ljubljana), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb),
Vlado Šakić (Zagreb), Dinko Šokčević (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnik uredništva:

Ivan Hrstić

Lektorica za hrvatski:

Jasenska Ružić, prof.

Lektorica za njemački:

Caroline Hornstein Tomić

Prijevod sažetaka na engleski:

Vesna Racković

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,

Marulićev trg 19/I., HR-10000 Zagreb

E-mail: Zlatko.Hasanbegovic@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2013.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

15-16

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2013.

Sadržaj

RASPRAVE

- 9** Nikica BARIĆ:
Vladan Desnica — novi prilozi za biografiju
- 69** Stjepan MATKOVIĆ:
Ivo Pilar i naprednjaštvo
- 113** Domagoj TOMAS:
Europska »nova desnica« — marginalna politička misao ili ostvariv potencijal?

OSVRT S POVODOM

- 135** Sanja ŠPOLJAR VRŽINA:
Novi pogled na »hrvatske odselidbe«

OCJENE I PRIKAZI

- 159** Nikica Barić, *Ustase na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb, 2012. (I. Hrstić)
- 162** Vitomira Lončar, *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013. (N. Obuljen Koržinek)
- 166** Gospić. *Grad, ljudi, identitet*, Zagreb—Gospić, 2013. (I. Brlić)
- 169** Lucius, *Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić - Lucius«*, Zagreb, 2012. (M. Maljuga)

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

maths

RASPRAVE

Vladan Desnica

— novi prilozi za biografiju

Nikica BARIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 18. listopada 2013.)
UDK 94(497.5)"1941/1945"
929 Desnica, Vladan

U radu se iznose novi podatci o književniku Vladanu Desnici (1905.—1967.), točnije o njegovoj biografiji u godinama Drugoga svjetskoga rata. Vladanu Desnici je od početka ovog stoljeća u Hrvatskoj posvećena nemala pozornost. Može se primjerice spomenuti njegova biografija koju je napisao prof. dr. Dušan Marinković. Također se redovito održava multidisciplinarni međunarodni znanstveni skup Desničini susreti. No, zanimljivo, iako biografija Vladana Desnice tijekom Drugoga svjetskoga rata nije sasvim razjašnjena i o njoj postoje određeni prijevori, kao da postoji svojevrstna nesprenost da se te godine života kasnije poznatog književnika jasnije opišu i objasne. Namjera je ovog priloga da se, iznošenjem novih podataka, ukaže na praznine u dosadašnjem pisanju o ratnim godinama Vladana Desnice.

Ključne riječi: Vladan Desnica, Boško Desnica, Obrovac, Islam Grčki, Desničini susreti, Dušan Marinković

MAGAREĆA POSLA

Magarac se uputio vlasti.

Tuži zeca zbog uvrede časti:

— Slavni sude, zec mi ugled ruši

tvrdjeć svud da imam — duge uši.

*Gustav Krklec, Telegrafске басне,
Školska knjiga, Zagreb 2001.*

Uvod

U ovom radu dat ću neke nove podatke za biografiju književnika Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. — Zagreb, 4. ožujka 1967.), odnosno neke nove podatke o pojedinim članovima njegove obitelji, s naglaskom na razdoblje Drugoga svjetskoga rata. Kao početni orijentir dat ću osnovne podatke o Vladanu Desnici, odnosno njegovu ocu Urošu, stricu Bošku i djedu s očeve strane Vladimiru. Ti se podatci uglavnom temelje na njihovim biografijama objavljenim 1993. u *Hrvatskom biografskom leksikonu* Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža« u Zagrebu.

Vladimir Desnica (Obrovac, 1850. — Obrovac, 1922.) pohađao je talijansku gimnaziju u Zadru. Započeo je studirati medicinu u Bologni. Zbog bolesti oca Danila, trgovca iz Obrovca, Vladimir je prekinuo studij i preuzeo vođenje obiteljskog imanja. Od 1882. do 1912. bio je načelnik Obrovca. Održavao je veze s omladinskim pokretom u Srbiji i surađivao s političkim i kulturnim predstavnicima dalmatinskih Srba. Godine 1889. podupirao je takozvani »Zadarski kompromis« o zajedničkom istupu hrvatskih i srpskih stranaka u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. Godine 1905. potpisao je Zadarsku rezoluciju srpskih političara, kojom su dali potporu ujedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, pod uvjetom priznavanja ravnopravnosti srpskog naroda s hrvatskim. Vladimir Desnica bio je djelatna i u kulturnom životu Srba sjeverne Dalmacije. Tako je primjerice 1903. sa sinovima Boškom i Urošem pokrenuo *Novi srpski list*. Za vrijeme Prvoga svjetskoga rata Vladimir Desnica nije se isticao političkim djelovanjem.¹

Vladimirov sin Uroš (Obrovac, 1874. — Split, 1941.) pohađao je gimnaziju u Zadru, a zatim je studirao pravo u Beču. Nakon završetka studija otvorio je odvjetnički ured u Zadru. U politički život Dalmacije uključio se kao član Srpske stranke, a 1905. sudjelovao je u donošenju Zadarske rezolucije. Nakon austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine, odnosno za vrijeme aneksijske krize 1908.—1909., u jednom talijanskom časopisu piše protiv aneksije. Čini se da su ga austro-ugarske vlasti nakon izbijanja Prvoga svjetskoga rata konfinirale kao politički nepodobnu osobu. Krajem 1918., u uvjetima sloma Austro-Ugarske i nastanka nove jugoslavenske države, Uroš ulazi u pokrajinsku vladu za Dalmaciju. Italija se u tome razdoblju koristi austro-ugarskim slomom za okupaciju Dalmacije. Talijani su internirali Uroša jer se protivio njihovoj okupaciji. Nakon oslobođenja iz internacije, odnosno konačnog razgraničenja između Italije i jugoslavenske države, Uroš je živio u Splitu, bio član Narodne radikalne stranke i poslanik u Narodnoj skupštini. Nakon proglašenja Šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića bio je i senator.²

Vladimirov sin Boško (Obrovac, 1886. — Obrovac, 1945.) završio je talijansku gimnaziju u Zadru, a 1912. studij prava u Beču. Zatim je bio odvjetnički vježbenik u Zadru. Nakon završetka Prvoga svjetskoga rata i talijanske okupacije Dalmacije, Talijani su Boška internirali u Italiju. Kada se vratio iz interna-

* Zahvaljujem kolegii Tomislavu Donliću, koji mi je ljubazno nabavio preslike dokumenata koji se čuvaju u Državnom arhivu u Splitu, a vrlo su važni za temu ovog priloga.

¹ L. Čo., »DESNIKA, Vladimir«, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Č — Đ, glavni urednik Trpimir Macan, Zagreb 1993., 318.

² Mar. B., »DESNIKA, Uroš«, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Č — Đ, 315.-316. Dodatni podatci o Urošu Desnici mogu se naći i u: Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena 1850—1946, Knin — Drniš — Bukovica — Ravni kotari*, Zagreb 1986.; Zdravka Jelaska Marijan, *Grad i ljudi, Split 1918.—1941.*, Zagreb 2009.; Драгољуб Р. Живојиновић, »La Dalmazia o morte«, *Италијанска окупација југословенских земаља 1918—1923. године*, Београд 2012.

cije, radi kao odvjetnik u Obrovcu. Nakon sloma Jugoslavije i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) Boško Desnica i Niko Novaković Longo početkom svibnja 1941. od talijanskih su predstavnika zahtijevali da Italija anektira sjevernu Dalmaciju. I poslije, tijekom 1941. i 1942., Boško Desnica surađuje s Talijanima i predstavnicima četnika. No, 1944. prilazi partizanskom pokretu i u kolovozu te godine postaje član Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Zadar, kao tijela novih »narodnih vlasti«. Nakon što su partizani krajem 1944. ovladali Dalmacijom, Boško Desnica postaje ravnatelj Državnog arhiva u Zadru. Umro je u Obrovcu 1. travnja 1945., nedugo prije završetka Drugoga svjetskoga rata.³

Urošev sin i Boškov nećak Vladan Desnica (Zadar, 1905. — Zagreb, 1967.), najpoznatiji kao književnik, polazio je gimnaziju u Zadru, Splitu i Šibeniku, gdje je i maturirao 1924. Studirao je pravo u Zagrebu, a kraće vrijeme i u Parizu, a diplomirao je 1930. u Zagrebu. Zatim je bio vježbenik u odvjetničkom uredu svojega oca u Splitu, a poslije je radio u Državnom pravobraniteljstvu u Splitu. Nakon sloma Jugoslavije 1941. »talijanske okupacijske vlasti odvođe ga u Zadar«, gdje radi kao prevoditelj. Tijekom 1943. »sklonio se« na obiteljsko imanje u Islamu Grčkom, a 1944. prelazi na područje koje nadziru partizani. Od 1945. do 1949. bio je načelnik Pravnog odjela Ministarstva financija Narodne Republike Hrvatske u Zagrebu. Nakon toga radi kao profesionalni književnik. Biografija Vladana Desnice objavljena u *Hrvatskom biografskom leksikonu* najviše prostora daje njegovu književnom djelu. Književnošću se počeo baviti već 1930-ih. Godine 1950. objavljuje roman *Zimsko ljetovanje*, u kojem suprotstavlja seoski i gradski svijet, ispitujući »mentalitet, navike, običaje i civilizacijska okružja«. U romanu *Proljeća Ivana Galeba* iz 1957. miješajući »naraciju i esejističku refleksiju, fiksira doživljajni i spoznajni svijet intelektualca umjetnika«. Objavio je i više zapaženih zbirki novela u kojima se uglavnom bavio seoskom sredinom dalmatinsko-primorskog kraja i njegova zaleđa. No, stvara i osobit tip »psihološko-meditativne novelistike u kojoj zanemaruje predmetni svijet radi intelektualističkih preokupacija i filozofskih teza«. Također piše poeziju, različite eseje i kritičke članke. Godine 1954. napisao je scenarij za igrani film *Koncert*, a jedinu svoju dramu, *Ljestve Jakovljeve*, napisao je 1961. Prevodio je s francuskog, ruskog i talijanskog jezika, a njegova djela prevedena su na brojne strane jezike.⁴

Dr. sc. Vladan Jovanović iz Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu u radu objavljenom 2005. osvrnuo se na to kako su Vladan Desnica, odnosno članovi njegove obitelji, prikazani u enciklopedijama i leksikonima objavljenim za vrijeme socijalističke Jugoslavije. Jovanović zaključuje da obitelj Desnica iz

³ L. Čo., »DESNIKA, Boško«, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Č — Đ, 315.

⁴ K. Nc., »DESNIKA, Vladan«, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Č — Đ, 316.-318.

Vladan Desnica

Obrovca spada u istaknutije predstavnike srpske građanske klase sjeverne Dalmacije. Jovanović upozorava da su određene pojedinosti iz nacionalne i političke djelatnosti Desnica, posebno u Drugome svjetskom ratu, utjecale na njihovu »nepodobnost« u socijalizmu, pa su u enciklopedijama i leksikonima iz tog razdoblja istaknuti članovi obitelji Desnica bili ili potpuno prešućeni, ili su dijelovi njihovih biografija »preskočeni«, odnosno iskrivljeno prikazani. Jovanović zaključuje da su ti tekstovi bili »nelagodno obojeni« i da u njima ima »istorijskih belina«. U navedenim izdanjima najviše je bio zastupljen Vladan Desnica, upravo zahvaljujući kvaliteti koju je iskazao svojim književnim stvaralaštvom.⁵ Iako se socijalistička Jugoslavija odavno raspala, možda će oni koji pažljivo pročitaju ovaj prilog zaključiti da se tradicija »nelagodno obojenih« tekstova s »istorijskim belinama«, a kada je riječ o dijelovima biografije Vladana Desnice i nekih članova njegove obitelji, nastavlja i u suvremenoj Hrvatskoj.

Izdavačka kuća V.B.Z. i Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« su 2005. i 2006. u Zagrebu, u povodu stogodišnjice rođenja Vladana Desnice, u dvije knjige ob-

⁵ Vladan Jovanović, »Članovi porodice Desnica u jugoslovenskim enciklopedijama i leksikonima«, *Dijalog povjesničara — istoričara*, 9, Priredili: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb 2005., 243.-257.

javili zbirku njegovih nefikcionalnih tekstova (eseja, kritika, polemika, predavanja, prikaza, studija). To je izdanje priredio prof. dr. Dušan Marinković s Filozofskog fakulteta u Zagrebu.⁶ Za tu zbirku Marinković je napisao i opširnu biografiju Vladana Desnice.⁷ Ona donosi brojne korisne podatke o Vladanu Desnici i njegovoj obitelji. Na temelju Marinkovićeva teksta naveo bih — i ponovio — neke podatke o obitelji Desnica. Vladimir Desnica (1850. — 1922.) bio je trideset godina načelnik Obrovca i svojim je djelovanjem izrastao u jednu od »najutjecajnijih političkih figura među dalmatinskim Srbima«. Njegova supruga bila je grofica Olga Janković iz Islama Grčkog. Ona i njezina sestra bile su posljednji izravni potomci znamenite obitelji Janković. Ta je obitelj dala Stojana Jankovića, koji se u 17. stoljeću, kao podanik Mletačke Republike, istaknuo u borbama protiv Turaka. Vladimir Desnica je ženidbom i otkupom postao vlasnik cjelokupnog imanja obitelji Janković. Vladimir i Olga imali su sinove Uroša i Boška. Uroš Desnica se nakon završetka Prvog svjetskog rata protivio talijanskoj okupaciji Dalmacije, zbog čega je završio u talijanskoj internaciji. Nakon povratka iz internacije više nije mogao nastaviti voditi svoj odvjetnički ured u Zadru, jer je taj grad Rapalskim ugovorom iz 1920. pripao Kraljevini Italiji. Zato se Uroš preselio u Split. U političkom životu djeluje kao član Narodne radikalne stranke, ali se od sredine 1930-ih povlači iz političkog života zbog zdravstvenih razloga, kao i zbog raskola među pristašama radikala u Dalmaciji, pri čemu se Uroš Desnica nije slagao s djelatnošću vladike dalmatinskoga Irineja Đorđevića. Marinković zatim o Urošu navodi:

Iako teško bolesna, odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije i ulaska u Split, okupacijske mu vlasti zabranjuju izlazak iz kuće i od tada do kraja života živi u kućnom pritvoru. Sabranjen je u Islamu Grčkom u porodičnoj grobnici Desnica.⁸

Marinković spominje i strica Vladana Desnice, Boška Desnicu. Navodi da su Boško i Uroš 1928. podijelili obiteljsko imanje, tako da je Bošku pripala imovina u Obrovcu, a Urošu ona u Islamu Grčkom. Marinković piše da se Boško Desnica »ostrasčeno i neumorno« bavio i proučavanjem povijesti Dalmacije i da »po oslobođenju Zadra 1944. postaje direktor Zadarskog arhiva.⁹ No, zanimljivo, Marinković ne navodi nikakve druge podatke o djelovanju Boška Desnice tijekom Drugoga svjetskoga rata.

⁶ Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo — diskurzivna proza Vladana Desnice*, priredio i redigirao Dušan Marinković, Knjiga prva, Zagreb 2005., Knjiga druga, Zagreb 2006.

⁷ Dušan Marinković, »Biografija Vladana Desnice«, *Hotimično iskustvo — diskurzivna proza Vladana Desnice*, Knjiga druga, 217.-250.

⁸ *Isto*, 219.

⁹ *Isto*, 220.

Nakon ovih podataka o članovima obitelji Desnica, Marinković se usredotočuje na Vladana Desnicu. Nakon što je 1930. završio studij prava u Zagrebu, on radi kao vježbenik u odvjetničkom uredu svojega oca u Splitu, a zatim prelazi u Državno pravobraniteljstvo u tome gradu, u kojem će napredovati do višeg pristava. Godine 1934. Vladan Desnica se ženi Ksenijom Carić (Dobrota, Boka Kotorska, 1911. — Zadar, 1964.). Da bi se mogli vjenčati u crkvi, a da mu supruga ostane u katoličkoj vjeri, Vladan Desnica je zatražio i dobio odobrenje Srpske pravoslavne crkve. Vladan Desnica i njegova supruga u Splitu vode »dinamični život« i druže se s raznolikim krugom mladih ljudi. Tako Vladan Desnica razvija čvrsto prijateljstvo s Vladimirom Rismondom, pjesnikom i esejistom koji će se poslije baviti proučavanjem povijesti Splita i Trogira. U vezi s političkim opredjeljenjima Vladana Desnice za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, Marinković navodi da je Vladan Desnica odrastao u obitelji u kojoj je postojala svijest o potrebi političkog djelovanja. Njegov djed bio je »ostrasčeni slavenofil«, otac mu je bio djelatni političar, a stric »politički osviješten«, iako nije pripadao nijednoj stranci. Unatoč tome, Vladan Desnica se nije priklonio nijednoj tadašnjoj stranci, odnosno nije djelatno sudjelovao u politici, čime je čuvao svoju »individualnu autonomiju«.¹⁰

Za ovaj prilog najvažnije je kako Marinković opisuje Vladana Desnicu u godinama Drugoga svjetskoga rata. Prema podacima koje donosi Marinković, čini se da je Vladan Desnica bio mobiliziran u jugoslavensku vojsku nedugo prije napada sila Osovine na Jugoslaviju, a nakon sloma Jugoslavije i njezine vojske vratio se u Split. Ondje su ga »okupacijske vlasti«, odnosno Talijani, ostavili na istome radnom mjestu, odnosno u Državnom pravobraniteljstvu. Nadalje Marinković piše:

Nakon očeve smrti kojemu se pamte razlozi interniranja nakon 1. svjetskog rata i čime je bio bitno označen položaj Vladana Desnice u Splitu, živi povučeno ne uključujući se ni u kakvu organizaciju, bilo civilnu bilo vojnu. Njegov položaj obilježen je izdvajanjem od drugih, jer ne dobija novo državljanstvo neovisno o tome što su svi stanovnici okupiranih područja dobijali talijansko državljanstvo ubrzo po uspostavljanju okupacijske vlasti. Međutim, ratni uvjeti života u Splitu sve su teži i on odlučuje da sa porodicom napusti Split i ode na porodično imanje.¹¹

Tako je Vladan Desnica u proljeće 1942. »dao ostavku«, odnosno »izašao iz službe« i sa suprugom i dvije kćeri otišao na obiteljsko imanje u Islamu Grčkom. Početkom 1943. iz Splita u Islam Grčki stiže i njegova treća kći s još nekim članovima obitelji. Iako je Marinković napisao da je Vladan Desnica na-

¹⁰ Isto, 229.

¹¹ Isto, 229.-231.

pustio talijansku državnu službu, zatim ipak spominje da su ga talijanske »okupacijske vlasti« tijekom 1942. angažirale u Zadru kao prevoditelja zakonskih akata. Tako je Vladan Desnica u Zadru živio u jednom hotelu sa svojim pretihodno spomenutim prijateljem Vladimirom Rismondom, ali kako nije bio strogo vezan radnim vremenom, često je boravio na obiteljskom imanju u Islamu Grčkom. Zapravo, prema Marinkoviću, već od 1942. Vladan Desnica održava vezu s partizanima. Kako će 1959. izjaviti sam Vladan Desnica, u veljači 1944. pozvan je »u šumu«, odnosno u partizane. Nakon toga određeno je vrijeme boravio u partizanskoj Komandi područja Benkovac, odnosno u Kotarskom narodnooslobodilačkom odboru Benkovac, a zatim je upućen na službu u Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). Marinković ove podatke dopunjuje te navodi da je Vladan Desnica već početkom 1944. pozvan u partizane, ali to »prolongira« do rođenja sina, koji se rodio krajem srpnja iste godine. U kolovozu 1944. »narodne vlasti« na području Zadra upućuju ga na rad u Financijski odjel ZAVNOH-a. Nakon završetka rata, a kako se ZAVNOH u međuvremenu preustrojio u Narodnu vladu Hrvatske, Vladan Desnica se s obitelji seli u Zagreb i radi u Ministarstvu financija Federalne Države Hrvatske, odnosno Narodne Republike Hrvatske. Kasnije se bavio isključivo književnošću, a 1950. objavljuje roman *Zimsko ljetovanje*. To djelo govori o razdoblju nakon kapitulacije Kraljevine Italije, kada je grad Zadar bio gotovo sasvim razoren u bombardiranjima angloameričkog zrakoplovstva. Dio Zadrana je zaklon pred bombardiranjem pronašao u jednom selu naseljenom Srbima u zadarskom zaleđu. U romanu se tematiziraju odnosi između zadarskih izbjeglica i seljaka kod kojih su pronašli sklonište. Očito, Vladan Desnica je roman mogao pisati i na temelju vlastitih iskustava i sjećanja. No, roman su kritizirali pojedini komunistički javni djelatnici, koji su ga proglasili ideološki nepodobnim. Ovo spominjem kao uvod u pismo koje je Marinković objavio u svojoj biografiji Vladana Desnice. Riječ je o pismu koje je Desnica krajem 1959. uputio Savjetu za znanost i kulturu Narodne Republike Hrvatske, u kojem je tražio da mu se, kao zaslužnom umjetniku, dodijeli umjetnička mirovina. U tom pismu on je i opširnije opisao svoje držanje za vrijeme Drugoga svjetskoga rata, a također je izrazio nezadovoljstvo što su on, odnosno njegova djela, izloženi nepovjerenju i neprijateljstvu određenih krugova:

Rat me zatekao na službi kod Državnog pravobranioštva u Splitu. Početkom 1942. god. istupio sam iz službe, te sam se s porodicom povukao na selo /Islam Grčki, kotar Benkovac/, gdje sam ostao sve do odlaska u partizane. Od jeseni 1942. povezan sam s NOB-om aktivnim potpomaganjem i saradnjom. U svojoj kući pružao sam zaklona kuririma, terenskim radnicima, grupicama partizana na prolasku, davao branu i drugo za partizanske grupe u okolici, sklanjao ljude koje su okupatorske vlasti tražile i gonile, potpomagao porodicama interniraca itd. Zbog tak-

vog svog rada bio sam izvrnut šikanama, premetačinama i svakakvom maltretiranju od strane četnika, od kojih mi je više puta bio najdirektnije ugrožen i sam život, tako da sam se morao spasavati bijegom i skrivanjem kod prijatelja u bližnjim mjestima. Jednom prilikom pukim čudom spasio sam se od četničkog strijeljanja. Te su činjenice općenito poznate u onom kraju i o njima mogu da posvjedoče brojna živa lica na pr. drug Jovica Jokić, sadašnji sekretar Kotarskog komiteta u Zadru. /Kažem »još živa«, zato što su neka od tih lica, kao pok. Stevo Zečević, Dušan Kalapać i drugi, poginula ili pomrla/. Prilažem i dva originalna posvjedočenja drugova što su u to doba vršila izvjesne funkcije na terenu, koja sam svojedobno, za jednu sličnu potrebu, bio pribavio. Samo molim da mi se nakon upotrebe vrate, jer nije isključeno da će mi još za nedogledno vrijeme biti potrebna u surbe ponovnog pranja i opravdavanja od svijesno neistinitih difamacija, šuškanja, govorkanja što se, evo već devet godina, a uvijek u istoj kubinji, smišljeno fabriciraju. A turaju se u svijet čak i preko takvih osoba koje su, u to isto vrijeme, komodno sjedile u Pavelićevom Zagrebu, zauzimale položaje, dobivale nagrade i odlazile u 'poklonstvene deputacije' doglaviniku Mili Budaku. Pa i preko takvih koje su se proglasile folksdojčerima i stupile u Welh|r|macht te pratile čerkeske jedinice u njihovim pobodima. Rekao sam tačno »devet godina« jer treba istaknuti da se, od 9. maja 1945., kad sam u partizanskoj uniformi došao u Zagreb, pa sve do sredine 1950., ni u Ministarstvu financija N[arodne]R[epublike]H[rvatske], gdje sam zauzimao položaj Šefa pravne službe, ni u književnim krugovima u kojima sam se kretao, nikada nije čuo ni jedan jedini takav apsurdni glas. Oni su počeli da se šire — a evo se šire i dandanas, iz već spomenute centrale, tačno sredinom 1950., istodobno s mojom prvom značajnijom književnom afirmacijom, to jest povodom moje knjige 'Zimsko ljetovanje', kad je po prvi put protiv mene organizirana 'hajka na vještice'.¹²

U jednom od svojih članaka prof. dr. Marinković opširnije opisuje i sukob na kongresu Saveza književnika Jugoslavije, održanom 1961. u Sarajevu, kada je došlo do:

(...) verbalnog i fizičkog duela između Vladana Desnice i Gustava Krkleca nakon višekratnog i dugog Krklečeva provociranja spominjanjem tobožnje Desnićine suradnje s talijanskom okupacijskom vlasti, objavljivanjem tekstova u okupatorskoj štampi, pisanje gramatike, nedvosmislenih aluzija na monarhističku ideologiju i očevo senatorstvo, izrugivanje

¹² Isto, 244.-245.

s vojvodskom (ratničkom) porodičnom tradicijom, aluzijom na četništvo itd.¹³

Marinković navodi da je bila riječ o ozbiljnom incidentu, a Desnica je vjerojatno namjeravao protiv Krkleca pokrenuti i osobnu sudsku tužbu. No, tužba na kraju nije podignuta, a Marinković piše da nije jasno zašto to nije učinjeno jer bi tom tužbom Vladan Desnica dobio mogućnost »da barem dijelom opovrgne sve optužbe kojima je bio nesmiljeno obasipan«. ¹⁴ Iz ovoga proizlazi kako Marinković smatra da je ono čime je Krklec »uvrijedio« Desnicu bilo neutemeljeno, odnosno kako navodi i sam Marinković, bila je riječ o »tobožnoj« suradnji Vladana Desnice s Talijanima i o »aluzijama na četništvo«.

Neizostavno treba spomenuti Desnićine susrete. Njih je krajem 1980-ih inicirao prof. dr. Drago Roksandić s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu jer mu je s Vladanom Desnicom, odnosno njegovim opusom, bilo stalo »simbolički legitimirati« sve ono što je držao »najvažnijim u zamišljenoj hrvatsko-srpskoj/srpsko-hrvatskoj dijaloškoj kulturi«. Prvi Desnićini susreti bili su u listopadu 1990. u Zagrebu, ali je njihovo održavanje u idućim godinama prekinuto zbog ratnih događaja. Početkom ovog stoljeća na zagrebačkom Filozofskom fakultetu osnovan je Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije na čelu s prof. dr. Roksandićem, koji je obnovio Desnićine susrete. Paralelno s tim obnavljao se i kompleks Kule Jankovića, odnosno posjed obitelji Desnica u Islamu Grčkom, koji su stradali u ratu od 1991. do 1995. godine. Prvi novi Desnićini susreti održani su 2005. godine.¹⁵ Izlaganja s tog skupa objavljuju se u posebnom zborniku.¹⁶ U jednom radu s Desnićinih susreta prof. dr. Roksandić naveo je da osoba Vladana Desnice iziskuje daljnja »konkretno-historijska istraživanja«, te dodao da je taj poslije poznat književnik od 1943. sudjelovao u Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP) koji su vodili komunisti, ali pri tome nikada nije promijenio svoja »osobna uvjerenja«.¹⁷

¹³ Dušan Marinković, »Geneza jednog sukoba«, *Desnićini susreti 2005.—2008.*, Zbornik radova, Uredili Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2010., 14.

¹⁴ Isto, 14.-15.

¹⁵ Drago Roksandić, »O Vladanu Desnici i 'Desnićinim susretima'«, *Desnićini susreti 2005.—2008.*, Zbornik radova, 255.-282.

¹⁶ Članci utemeljeni na izlaganjima s prva četiri obnovljena skupa Desnićini susreti, odnosno od 2005. do 2008., objavljeni su u: *Desnićini susreti 2005.—2008.*, Zbornik radova. Tema Desnićinih susreta održanih 2009. bila je »Intelektualci i vlast, 1945—1954.«, a članci nastali na temelju priopćenja s toga skupa objavljeni su u: *Desnićini susreti 2009.*, Zbornik radova, Uredili Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2011. Tema Desnićinih susreta održanih 2010. bila je »Ideologija vlasti i ideologičnost teksta«, a članci nastali na temelju priopćenja objavljeni su u: *Desnićini susreti 2010.*, Zbornik radova, Uredili Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2011.

¹⁷ Drago Roksandić, »... Pisac uvijek ima upravo onoliko slobodu stvaranja koliku sam sebi dozvoli...«, *Civilna kultura Vladana Desnice poslije 1945. godine*, *Desnićini susreti 2010.*, Zbornik radova, 18.-30.

Tema Desničinih susreta održanih 2011. bila je »Intelektualci i rat, 1939.—1947. godine«. Tada je izlaganje, poslije objavljeno kao rad, održala Ivana Cvijović Javorina. Njezin se rad temelji na intervjuima s djecom Vladana Desnice i najstarijim živućim članom obitelji, Stojanom Desnicom, sinom Boška Desnice. U tim razgovorima nailazimo na neke zanimljive pojedinosti o biografiji Vladana Desnice tijekom Drugoga svjetskoga rata.¹⁸ Tako kćeri Vladana Desnice u intervjuima spominju da su se, u jednom razdoblju rata, u dijelu njihova posjeda u Islamu Grčkom smjestili partizani, što je »potreslo« njihova oca. No, Cvijović Javorina nije se zapitala zašto je Vladana Desnicu »potresao« dolazak partizana. Nije li to neobično, posebno ako je Vladan Desnica, kako je prethodno spomenuto, još od 1942. (prema Marinkoviću) ili 1943. (prema Roksandiću) surađivao s partizanima? Kćeri Vladana Desnice u intervjuu nadalje kažu da se njihova baka ljutila na partizane jer su »ložili vatru na parketima«. Na te žalbe partizani su odgovorili:

*Drugarice mi vama život, a vi ne znam šta!*¹⁹

Je li to, »mi vama život«, moglo značiti kako je postojala mogućnost da partizani likvidiraju obitelj Desnica ili neke njezine članove? Ali, zašto bi partizani to učinili, ako je Vladan Desnica još od 1942. ili 1943. njihov »drug«? Još je jedna zanimljiva pojava koju su kćeri Vladana Desnice iznijele Cvijović Javorini. Tako se one sjećaju kada su u Islam Grčki stigli »bosanski četnici«, koji su bili puno »opasniji« od onih mjesnih. Oni su došli u kuću Desnica tražeći Stojana Desnicu. Nažalost, Cvijović Javorina nije kćerima Vladana Desnice postavila potpitanje zašto su četnici tražili Stojana. Četnici su bili »bahati« i »nasilni« i zahtijevali su da pretraže kuću Desničinu. No, svojom govorničkom sposobnošću Vladan Desnica ih je u tome uspio spriječiti, pri čemu se zgražao nad četnicima zbog njihova nepovjerenja u »ovakvu familiju« kao što su Desnice.²⁰ Zanimljiv podatak. Možda je bit bila u tome da su mjesni četnici, za razliku od onih »iz Bosne«, vrlo dobro znali tko su Desnice i očito su u tu obitelj imali povjerenja. A zašto su mjesni četnici imali povjerenje u »ovakvu familiju« kao što su Desnice? No, to pitanje Cvijović Javorina nije postavila osobama s kojima je razgovarala, kao što uostalom uvijek kada je u svojim intervjuima i uspjela doći na prag nekih zanimljivih spoznaja, ili nije znala ili nije željela ili nije mogla postaviti, barem po mojem mišljenju, ključna potpitanja onima koje je intervjuirala.

¹⁸ Ivana Cvijović Javorina, »Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice«, *Intelektualci i rat 1939.—1947., Zbornik radova s međunarodnog skupa Desnićini susreti 2011.*, ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2012., 255.-266.

¹⁹ Isto, 263.

²⁰ Isto.

U rujnu 2012. održani su novi Desnićini susreti koji su, kao i oni od prethodne godine, zadržali temu »Intelektualci i rat, 1939.—1947. godine«. Tada je prof. dr. Roksandić održao izlaganje »Ratni dani Vladana Desnice«, koje je nedavno objavljeno u posljednjem zborniku radova Desnićinih susreta.²¹ Roksandić je za taj rad imao pristup i osobnoj ostavštini Vladana Desnice, koju su mu na raspolaganje stavila djeca Vladana Desnice.

Roksandić, kao uvod u opis ratnih dana Vladana Desnice, među ostalim spominje da je Desnica preveo i 1938. u Splitu objavio *Eseje iz estetike* talijanskog filozofa i političara Benedetta Crocea (1866.—1952.). Prema Roksandiću, objavom tog prijevoda Desnica je pokazao da tada nije »plivao niz struju« u jugoslavenskom društvu koje se »sve više kapilarno fašiziralo«. Pri tome Roksandić očito misli na to da je Croce bio u sukobu s talijanskim fašistima, iako je na početku zapravo podržavao Mussolinijev dolazak na vlast. No, nije li Croce bio i kritičar marksizma, pa Desnićino »plivanje protiv struje« možemo tumačiti i na drugi način? U tom svjetlu, posebno je zanimljiva pojava da je dio njegova prijevoda Croceovih *Eseja iz estetike*, neposredno prije izlaska knjige iz tiska, od listopada do prosinca 1937. objavljivan u *Vihoru*, splitskom omladinskom glasilu Jugoslavenskog narodnog pokreta »Zbor«.²² U dijelu koji je objavljen u *Vihoru* nije navedeno da je riječ o Desnićinu prijevodu Crocea, ali usporedba s knjigom ne ostavlja sumnju »da je riječ o istom tekstu«. »Zbor« je, kako sam naveo, vodio Dimitrije Ljotić. Stranka je promicala integralno jugoslavenstvo i vjernost dinastiji Karađorđevića, smatrajući da Jugoslavija treba biti ustrojena na autoritarnim i korporativnim načelima. »Zbor« se isticao u neprijateljstvu prema komunizmu, kapitalističkoj liberalnoj demokraciji te utjecaju Židova na jugoslavenski javni, kulturni i gospodarski život. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije i njemačke okupacije Srbije, Ljotić i njegovi pristaše djelotvorno su surađivali s Nijemcima.²³ Iz toga se sami po sebi nameću zaključci suprotni Roksandićevoj tumačenju. Ako je splitsko glasilu »Zbor«, a naveo sam o kakvoj je stranci bila riječ, objavilo Croceov esej, a moguće je da im je prijevođe tih tekstova ustupio osobno prevoditelj, odnosno Vladan Desnica, onda se postavlja pitanje na temelju čega Roksandić tvrdi da je Desnica prijevodom

²¹ Drago Roksandić, »Ratni dani Vladana Desnice«, *Intelektualci i rat 1939.—1947., Zbornik radova s međunarodnog skupa Desnićini susreti 2012.*, dio 2., Uredili Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2013., 529.-555.

²² Usporediti: Benedetto Croce, *Eseji iz estetike*, preveo Vladan Desnica, Split 1938., 5.-34. s: Benedetto Croce, »Čista intuicija i lirski karakter umjetnosti«, objavljeno u *Vihoru, glavnom glasilu omladine Jugoslavenskog narodnog pokreta »Zbor«*, Split, od 2. listopada (br. 19) do 24. prosinca 1937. (br. 25). Zahvaljujem dr. sc. Zlatku Hasanbegoviću koji mi je ukazao na krajnje dvojbenu Roksandićevo interpretaciju Desnićine motivacije za prijevod Crocea, kao i na činjenicu da su Croceovi tekstovi objavljeni u splitskom *Vihoru*.

²³ Milos Martić, »Dimitrije Ljotić and the Yugoslav National Movement Zbor, 1935—1945«, *East European Quarterly*, Volume XIV, Number 2, Summer 1980., 219.-239.

Crocea pokazao svoje suprotstavljanje »kapilarnom fašiziranju« jugoslavenskog društva krajem 1930-ih godina? Ne ulazeći u narav Desničinih dodira i veza sa splitskim »zboraškim« krugom, prije bi se moglo reći da je Desnica prevođenjem Crocea pokazao svoje jasno protukomunističko i protumarksističko stajalište, odnosno otklon od onih koji će, nekoliko godina kasnije, postati organizatorima i vođama partizanskog pokreta.

Roksandić u svom radu o ratnim danima Vladana Desnice dalje navodi da je on, nakon talijanske aneksije dijelova Dalmacije 1941., ostao u službi Državnog odvjetaštva u Splitu kao pristav, ali su ga Talijani zatim premjestili na službu u Zadar. Pri tome Roksandić spominje da Talijani nisu otpustili Vladana Desnicu iz službe, »vjerojatno pretpostavljajući« da će ga na neki način moći korisno iskoristiti.²⁴ Roksandić u vezi sa službovanjem Vladana Desnice za Talijane u Zadru zatim iznosi:

Godine 1942., dok je [Vladan Desnica] još »radio« u Zadru za splitsko Državno odvjetaštvo i živio u hotelu, s vremena na vrijeme je imao slobodnog vremena. Logično je pretpostaviti, ako se već bavio prevoditeljskim poslovima za talijanske okupacijske vlasti, da je s mnogo više inspiracije mogao prevoditi »svoje« omiljene talijanske pisce.²⁵

Dakle, Roksandić glagol »raditi«, a u vezi s Desničinim radom za talijanske vlasti, stavlja pod navodnike, pa ostaje dojam da on za Talijane zapravo i nije radio, ili je za njih radio samo formalno.

Roksandić nadalje piše da su »Desnice«, pri čemu, pretpostavljam, misli na obitelj Vladana Desnice, napustili Zadar u studenom 1943., nakon što je taj grad bio izložen angloameričkim zračnim bombardiranjima, te su se vjerojatno zatim preselili na obiteljski posjed u Islamu Grčkom. Roksandić također donosi preslik jednog dokumenta koji, čini se, pokazuje da Vladan Desnica u Zadru nije sve vrijeme živio u hotelu, nego je imao boravište u ulici Guglielma Marconija br. 8.²⁶ Zatim Roksandić navodi da je Vladan Desnica nakon rođenja sina Uroša, krajem srpnja 1944., otišao u partizane.²⁷

Roksandić prenosi i dijelove općeg upitnika koji je Vladan Desnica morao ispuniti krajem 1946. godine, kada je radio u Ministarstvu financija Narodne Republike Hrvatske. U tom je upitniku on naveo da je ostavku na službu u Državnom pravobraniteljstvu u Splitu dao krajem 1942. godine. U istom je upitniku o svojim vezama s NOP-om, odnosno partizanima, Vladan Desnica naveo da je NOP potpomagao od 1941. godine, s njime surađivao od 1942. godine, a

²⁴ Roksandić, »Ratni dani Vladana Desnice«, 543.

²⁵ Isto, 545.

²⁶ Isto, 540.-541., 547.

²⁷ Isto, 546.

od 1944. godine radio je u ZAVNOH-u. Također je napisao da tijekom rata u »neprijateljskoj vojsci, aparatu i organizacijama nije služio«. U istom upitniku Desnica je u svojoj sažetoj biografiji o svojim ratnim danima naveo:

(...) od 1934. činovnik Državnog Pravobraniteljstva u Splitu. Za okupacije 1942. dodijeljen na rad u Zadar, dao ostavku na službu, od 1942. živio na selu sa porodicom (Islam, kotar Benkovac), povezan s NOP-om od 1942. u Zadru i Smilčiću. U augustu 1944. poslan od Okružnog Narodno-oslobodilačkog Odbora Zadar u ZAVNOH, odjeljenjel financija, gdje ostaje do oslobođenja Zagreba. Otada kod Ministarstva financija NRH.²⁸

Roksandić navodi da »pojedinačni drugi dokumenti« sačuvani u osobnoj ostavštini Vladana Desnice potvrđuju »činjenice« koje je on iznio u spomenutom upitniku iz 1946. godine, a zatim zaključuje:

Ipak je Desnica do kraja svog života od »zgode« do »zgode« uvijek iznova »kuloarski«, ali s vrlo »nekuloarskim« posljedicama bio optuživan da je tajio istinu o svojim ratnim danima. Posljedice su bile vrlo teške jer je u svakoj takvoj situaciji ostajao za nešto prikraćen što je i njega i njegovu obitelj izravno pogadalo.²⁹

Očito, moglo bi se postaviti pitanje — ako je Desnica stalno bio optuživan da nije rekao istinu o svojim ratnim danima, a Roksandić spominje da postoje i »pojedinačni drugi dokumenti« koji potvrđuju »činjenice« koje je Desnica o sebi iznio u upitniku iz 1946., zašto onda Roksandić te »druge dokumente« nije objavio u svojem radu? Njihovom objavom samo bi dodatno pokazao da su optužbe na račun Vladana Desnice bile neutemeljene. No, Roksandić te »druge dokumente« nije objavio, niti barem spomenuo o čemu se u njima radi.

Poslijeratni napadi na Vladana Desnicu, nastavlja Roksandić, dosegli su vrhunac kada je on zatražio umjetničku mirovinu, ali mu je ona uskraćena, navodi Roksandić, »s obrazloženjima koja ne mogu ne izazvati osjećaj mučnine«. Nažalost, Roksandić uopće nije objasnio što je pisalo u tim obrazloženjima i zašto bi ona trebala izazvati »osjećaj mučnine«. Uostalom za Roksandića je »važnije« kako je Desnica na te »objede« odgovorio, pri čemu misli na u ovom prilogu već opširno citirano pismo koje je Desnica krajem 1959. uputio Savjetu za znanost i kulturu Narodne Republike Hrvatske.³⁰ Nakon svega Roksandić u vezi s radom Vladana Desnice u ZAVNOH-u navodi:

²⁸ Isto, 548.

²⁹ Isto, 549.

³⁰ Isto.

Vladan Desnica nije počeo raditi u Odjeljenju financija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske s »figom u džepu«. Naprotiv.³¹

Zanimljivo. Postavlja se pitanje zašto bi Desnica u ZAVNOH-u radio s »figom u džepu«? Ako je on 1946. izjavio da je još od 1941. potpomagao partizane, a s njima surađivao još od 1942. godine, zašto bi onda itko i pomislio da je u ZAVNOH-u radio s »figom u džepu«?

U istom radu Roksandić također piše da je Vladan Desnica, nakon svojega oca Uroša, »najviše držao« do mišljenja svojega strica, Boška Desnice, odnosno da je Vladan Desnica još od djetinjstva bio »vrlo blizak, upravo prislan« i s ocem i sa stricem, da bi u njegovim zrelim godinama ta bliskost »izgleda, postala još većom«. ³² Smatram da bi pažljiv čitatelj ovog priloga navedenu tvrdnju trebao upamtiti, kako bi mu bile jasnije neke stvari koje ću poslije navesti.

Smatram da je sve prethodno izneseno pažljivom čitatelju bilo dovoljno da shvati kako u vezi s biografijom Vladana Desnice tijekom Drugoga svjetskoga rata ostaje dosta nedoumica. Ovo posebno dolazi do izražaja uspoređi li se Marinkovićeva biografija Vladana Desnice, Roksandićev rad o Desničinih ratnim danima i podatci koje je o svemu tome nakon rata davao Vladan Desnica osobno. Tako smo na jednome mjestu mogli saznati da je Vladan Desnica napustio talijansku službu u proljeće 1942., a na drugome da je to učinio krajem iste godine. Isto tako »saznali« smo da se Desnica s obitelji u proljeće 1942. iz Splita preselio na obiteljsko imanje u Islam Grčki, a samo je povremeno boravio u Zadru kao talijanski prevoditelj (što tvrdi Marinković), ali smo također »upoznati« da se obitelj Vladana Desnice tek u studenom 1943. iz Zadra preselila u Islam Grčki (na što, iako na nedovoljno jasan način, upućuje Roksandić).

Zapravo, povjesničar dr. sc. Zlatko Begonja u intervjuu koji je u travnju 2012. dao *Zadarskom listu* spomenuo je povezanost Boška i Vladana Desnice s četničkim pokretom. Begonji je u istom intervjuu također postavljeno pitanje kako komentira činjenicu da se u čast Vladanu Desnici na Sveučilištu u Zadru organizira znanstveni skup, odnosno Desničini susreti. Begonja je odgovorio:

(...) svakako se razložnim čini postavljati pitanje o potrebi, razini i načinu održavanja spomenutog znanstvenog skupa. Slijedom toga držim važnim ukazati, samo za usporedbu i napomenu, na neprimjeren odnos prema pojedinim hrvatskim književnicima iz istoga razdoblja, kojima se, činjenica je, u njihovu čast ne održavaju znanstveni skupovi.³³

³¹ Isto.

³² Isto, 531., 537.

³³ <http://www.zadarskilist.hr/clanci/02042012/begonja-rehabilitacija-cetnistva-priznanje-je-pokusaja-amputacije-dijela-hrvatskih-teritorija>, pristup ostvaren 16. listopada 2013.

No, čini se da je na prethodno rečeno Roksandić spreman odgovoriti konstatacijom da je riječ o ocjenama koje nerijetko ne mogu izdržati »elementarnu kritičku provjeru« te da ostaje potreba »temeljnih arhivskih istraživanja«. ³⁴ U tom smislu u nastavku rada trudit ću se prikazati rezultate mojih nešto temeljitijih arhivskih istraživanja o ratnim danima Vladana Desnice.

Od sloma Kraljevine Jugoslavije do kapitulacije Kraljevine Italije

Ubrzo nakon napada sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, ustaški elementi su 10. travnja 1941. u Zagrebu proglasili NDH. Njezina je vlast brzo uspostavljena na cijelom području dotadašnje Banovine Hrvatske, pa tako i u Dalmaciji. No, nakon nekoliko dana Dalmaciju zaposjeda talijanska vojska. Iako su ustaški pokret i Italija formalno saveznici, talijanska strana na istočnom Jadranu prije svega želi zadovoljiti svoje imperijalističke težnje. Zato talijanska vojska u Dalmaciji ukida nedugo prije uspostavljenju upravu NDH. Nakon toga započinju pregovori neusporedivo jače talijanske strane s Antom Pavelićem o budućem hrvatsko-talijanskom razgraničenju. Ti su pregovori završeni 18. svibnja 1941., kada su Mussolini i Pavelić potpisali Rimske ugovore. Njima je, među ostalim, određeno da u sastav Kraljevine Italije uđu znatni dijelovi Dalmacije (primjerice Ravni kotari, Split, Šibenik). Tek nakon potpisivanja Rimskih ugovora talijanska vojska dopustila je NDH da uspostavi svoju upravu u dijelovima Dalmacije koji su razgraničenjem pripali hrvatskoj strani. Tako je NDH mogla uspostaviti svoju vlast i u dijelovima sjeverne Dalmacije koji su u znatnom broju bili naseljeni srpskim stanovništvom (Drniš, Knin). Hrvatske vlasti, odnosno ustaše, zatim su na tom području, kao i u drugim dijelovima nove države, pokrenuli teror prema srpskom stanovništvu. Tako je i u sjevernoj Dalmaciji ubijeno nekoliko stotina Srba, a ostali su bili izloženi različitim oblicima diskriminacije i nasilja. Pred ustaškim nasiljem dio Srba izbjegao je na područje anektirane, odnosno »Talijanske Dalmacije«. Krajem srpnja 1941. u Dalmaciji, Lici i dijelovima jugozapadne Bosne izbija pobuna srpskog stanovništva protiv NDH. Pobunu koriste Talijani koji su već stupili u veze sa srpskim predstavnicima. U ljeto 1941. talijanska vojska preuzima vojnu i građansku upravu nad cijelim Razvojačenim pojasom. Postojanje tog pojasa utvrđeno je još Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. Bila je riječ o obalnom području NDH koje se protezalo duž hrvatsko-talijanske granice, a NDH se Rimskim ugovorima obavezala da u tom pojasu neće držati ratnu mornaricu i vojna utvrđenja. Zaposjedanjem Razvojačenog pojasa Talijani su, nakon Rimskih ugovora, dodatno oslabili NDH i odmaknuli njezin utjecaj od granica anektiranih područja, odnosno od Talijanske Dalmacije. Istovremeno, Talijani uspostavljaju suradnju s

³⁴ Roksandić, »Ratni dani Vladana Desnice«, 539.

dijelom srpskih pobunjenika koji će se razviti u četnički pokret, koji će tijekom većeg dijela rata imati snažno uporište upravo u sjevernoj Dalmaciji. Nasuprot četnicima, koji su produžetak kraljevske jugoslavenske vojske, stoji Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), u čijem je sastavu i Komunistička partija Hrvatske (KPH). Komunisti organiziraju partizanski pokret. Na području NDH on je, u prvom razdoblju rata, većinski popunjen Srbima. Razliku od toga čini upravo Dalmacija, gdje od početka partizanima pristupa mnogo Hrvata. Između četničkog i partizanskog pokreta brzo dolazi do raskola, jer komunisti žele iskoristiti rat i za revoluciju i preuzimanje vlasti.³⁵ Također, treba spomenuti da su talijanske vlasti za upravljanje anektiranim dijelovima Dalmacije uspostavile Vladu (Guvernerat) za Dalmaciju sa sjedištem u Zadru. Za guvernera je imenovan Giuseppe Bastianini, kojega je početkom 1943. zamijenio Francesco Giunta.³⁶

Sve spomenuto grubi je okvir za praćenje djelovanja Vladana Desnice, njegova oca Uroša i strica Boška u tome razdoblju.

Kao što je spomenuto, prof. dr. Marinković navodi da su nakon sloma Kraljevine Jugoslavije »okupacijske vlasti« stavile Uroša Desnicu u kućni pritvor gdje je ostao do smrti, odnosno 13. srpnja 1941. Neposredno nakon proglašenja NDH, njezine su vlasti u Splitu uhitile određeni broj jugoslavenski opredijeljenih osoba, među kojima je bio i Uroš Desnica. No, budući da je bio teško bolestan, ubrzo je oslobođen.³⁷ Osim toga, u Split su ionako ušli Talijani i raspustili upravu NDH, a poslije je Rimskim ugovorima taj grad ušao u sastav Kraljevine Italije. Nisam našao podatak da su nove talijanske vlasti držale Uroša Desnicu u »kućnom pritvoru«. U zborniku dokumenata *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945.*, koji je objavljivan za vrijeme socijalističke Jugoslavije, među ostalim je tiskano izvješće Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, koje je 19. rujna 1941. upućeno Centralnom komitetu KPH. U njemu je navedeno da »velikosrpski i reakcionarni elementi« u Splitu »unose rascjep među partizane, surađuju s okupatorima i vrše otvorenu izdaju«. Kao predstavnici te skupine, među ostalima, navedeni su »dr. Desnica« i »pravoslavni pop Urukalo«. Ta skupina, stoji u navedenom izvješću, pregovara s talijanskim vlastima, a svećenik Urukalo odobrava mjere koje Talijani poduzimaju protiv komunističke, odnosno partizana koji su nedugo prije osnovali svoje prve jedinice. Ta-

³⁵ Opširnije o ovome vidjeti: Nikica Barić, *Ustaše na Jadranu, uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Zagreb 2012., odnosno literaturu korištenu u toj knjizi.

³⁶ Dragovan Šepić, »Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941—1943)«, *Putovi revolucije*, br. 1-2, Zagreb 1963., 215.-241.; Juraj Barbarić, »Talijanska politika u Dalmaciji 1941. godine«, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 2, Split 1972., 133.-168.

³⁷ Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941—1943.*, *Izveštaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985., 334.

lijanske vlasti su navedenim »velikosrpskim elementima« dopustile osnovati odbor koji će skupljati pomoć za Srbe. Taj odbor izdaje propusnice Srbima koji se žele vratiti svojim domovima.³⁸ Očito je bila riječ o Srbima koji su iz NDH pobjegli u Talijansku Dalmaciju, ali su se, nakon talijanskog preuzimanja uprave u Razvojačenom pojasu, namjeravali vratiti svojim kućama na tome području. Uredništvo spomenutog zbornika je kod spominjanja »dr. Desnice« u navedenom dokumentu u bilješki dalo dodatno objašnjenje, naime da je riječ o »Urošu Desnici«. No, budući da je Uroš Desnica umro 13. srpnja 1941., moglo bi se pretpostaviti da je zapravo bila riječ o Vladanu Desnici. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju je i u svojem izvješću od 10. listopada 1941. naveo da splitska skupina kojoj pripadaju Desnica i Urukalo s Talijanima pregovara o zajedničkoj borbi protiv komunista.³⁹ Komunisti su, kao što se vidi, među splitskim »velikosrpskim elementima« spominjali pravoslavnog svećenika Urukala. Bila je riječ o kasnije istaknutom četničkom predstavniku Sergiju Urukalu. U rujnu 1943., nakon objave talijanske kapitulacije, partizani su ušli u Split i u gradu preuzeli vlast. Tada su strijeljali Urukala.⁴⁰ Treba upozoriti na to da je Urukalo, koji je bio iz Obrovca, još za prve jugoslavenske države održavao veze s ocem Vladana Desnice, Urošem. Tako je, primjerice, još početkom 1922. na inicijativu Uroša Desnice u Obrovcu osnovana Jugoslavenska matica, čiji je predsjednik bio upravo Sergije Urukalo.⁴¹

Na ovome mjestu vratit ću se kronološki unatrag, na razdoblje nakon uspostave Banovine Hrvatske, do koje je došlo u kolovozu 1939. godine. Ta nova hrvatska autonomna jedinica u sastavu Kraljevine Jugoslavije osnovana je na temelju pregovora Hrvatske seljačke stranke s vladajućim krugovima u Beogradu, a kao izraz potrebe da se »hrvatsko pitanje« riješi u sklopu Jugoslavije. No, uspostava Banovine Hrvatske izazvala je nezadovoljstvo dijela srpskih krugova u Jugoslaviji, pa tako i onih u Dalmaciji. U sjevernoj Dalmaciji, u kojoj je u znatnom broju živjelo srpsko stanovništvo, istaknutu ulogu u akciji protiv Banovine Hrvatske imao je liječnik iz Knina, dr. Niko Novaković Longo, inače bivši ministar, koji je u međuvremenu postao disident vladajuće Jugoslavenske radikalne zajednice. Bila je riječ o akciji vođenoj pod sloganom »Srbi na okup«, s ciljem da se područja naseljena srpskim stanovništvom izdvoje iz sastava Banovine Hrvatske.⁴²

³⁸ *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945.*, *Zbornik dokumenata*, Knjiga 1, 1941. godina, Split 1981., dok. br. 56.

³⁹ Isto, dok. br. 77.

⁴⁰ Opširnije o Sergiju Urukalu vidjeti u: Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941—1945.*, Zagreb 1986.

⁴¹ Plenča, *Kninska ratna vremena 1850—1946*, 108., 148.

⁴² Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941*, *Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Druuga knjiga, Zagreb 1974., 207.-208. Opširnije o Niki Novakoviću Longu vidjeti: Plenča, *Kninska ratna vremena*, 108.

Talijanska vojska je nakon zaposjedanja Dalmacije u travnju 1941. raspustila upravu NDH na tome području i imenovala svoje civilne komesare. Nakon potpisivanja Rimskih ugovora ti komesari su povučeni iz dalmatinskih mjesta koja su razgraničenjem pripala NDH.⁴³ Za talijanskog civilnog komesara u kotaru Knin 14. travnja 1941. imenovan je Carlo de Höbert (Höberth) iz Zadra. De Höbert je poznao Niku Novakovića i Boška Desnicu još iz vremena Austro-Ugarske Monarhije, kada su bili učenici gimnazije u Zadru, odnosno, poslije, studenti u Beču. Kao kotarski komesar De Höbert je imenovao Novakovića za načelnika Knina. Novaković je talijanskim predstavnicima odmah počeo izražavati želju dalmatinskih Srba da područja na kojima oni žive budu uključena u sastav Italije. U tome je Novaković imao bezuvjetnu potporu Boška Desnice, koji je tada živio u Obrovcu. Njih dvojica započeli su prikupljati potpise Srba za zahtjev Talijanima da anektiraju sjevernu Dalmaciju. S prikupljenim potpisima Desnica i Novaković su 7. svibnja 1941. stigli u Split, gdje su mjerodavnom talijanskom predstavniku iznijeli navedeni zahtjev.⁴⁴ O ovome su 8. svibnja 1941. izvijestile i talijanske novine *San Marco*, objavljujući članak u kojem je pisalo da Desnica i Novaković u ime 100.000 pravoslavaca sjeverne Dalmacije zahtijevaju da Italija anektira to područje.⁴⁵

Talijanski senator Alessandro Dudán nije skrivao zadovoljstvo akcijom koju su povelili Desnica i Novaković. Dudán je bio podrijetlom iz Dalmacije, tijekom Prvoga svjetskoga rata pobjegao je iz Austro-Ugarske u Italiju i započeo promicati priključenje Dalmacije Italiji. Nakon rata pristupio je fašistima. Dudán je 9. svibnja 1941. uputio pismo Benitu Mussoliniju, u kojem zaključuje da akcija Desnice i Novakovića predstavlja smrtonosan udarac ustaškim težnjama za Dalmacijom. Dudán je motive za akciju Desnice i Novakovića vidio u njihovim »duboko protuhrvatskim« osjećajima koje dijele i svi dalmatinski Srbi. Zbog svega navedenog, Dudán je predložio daljnje mjere koje talijanska strana treba poduzeti kako nijedan dio Dalmacije ne bi bio prepušten hrvatskoj državi.⁴⁶

⁴³ O imenovanju talijanskih civilnih komesara u Dalmaciji prije potpisivanja Rimskih ugovora vidjeti: *NOB u Dalmaciji 1941—1945., Zbornik dokumenata*, Knjiga 1, dok. br. 188.

⁴⁴ Oddone Talpo, *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1941)*, Roma 1985., 180.-181. Prema nekim podacima i drugi srpski predstavnici u Dalmaciji su, kao i Boško Desnica i Niko Novaković Longo, u istom razdoblju uputili Talijanima zahtjeve da anektiraju Dalmaciju. Takvu su predstavku Talijanima u Splitu navodno uputili i svećenik Sergije Urukalo, kao predstavnik bivše Jugoslavenske radikalne zajednice, i Uroš Desnica, kao predstavnik bivše Jugoslavenske nacionalne stranke. Predstavnici navedenih stranaka isto su postupili i kod talijanskih vojnih zapovjedništava u Benkovcu, Kistanjama, Obrovcu i Šibeniku. Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji*, Knjiga druga, Washington, D.C., 2006., 2006., 67. Također vidjeti: Đuro Stanisavljević, »Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine«, *Istorija XX veka, Zbornik radova*, IV, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd 1962., 18.-19.

⁴⁵ »Gli Ortodossi chiedono l'annessione all'Italia«, *San Marco*, Edizione di Spalato, Anno 1, No 9, Spalato, Giovedì 8 Maggio 1941 XIX, pagina 3.

⁴⁶ Talpo, *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1941)*, 281.-282.

Vijest objavljena 8. svibnja 1941. u splitskom izdanju talijanskog lista *San Marco* o zahtjevu Nike Novakovića Longa i Boška Desnice da Talijani anektiraju sjevernu Dalmaciju.

No, razgraničenje dogovoreno Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. ipak je znatne dijelove Dalmacije ostavilo u sastavu NDH. Nakon potpisivanja tih ugovora talijanska vojska je, kao što sam naveo, u dijelovima Dalmacije koji su razgraničenjem pripali NDH, predala vlast njezinim predstavnicima. To je učinjeno i u Kninu. Prema podacima talijanske vojske, Niko Novaković s obitelji, kao i odvjetnik Boško Desnica, odmah su se zatim sklonili na talijanski teritorij, u Zadar. Slično su postupili još neki Srbi, bježeći iz NDH i sklanjajući se u dio Dalmacije koji su anektirali Talijani.⁴⁷ Talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova i u izvješću o stanju u Dalmaciji od 13. lipnja 1941. navodi da je među Srbima koji su iz NDH pobjegli u Talijansku Dalmaciju i odvjetnik Boško Desnica.⁴⁸

No, Boško Desnica ubrzo se vratio u Obrovac. Prema Rimskim ugovorima, to mjesto ušlo je u sastav NDH, ali Talijani ipak nisu dopustili da se u njemu uspostavi hrvatska uprava, nego je u Obrovcu i dalje djelovao talijanski civilni komesar Rodolfo (Rudolfo) Cettineo. Tako je Ante Nikolić, veliki župan Velike župe Bribir i Sidraga u Kninu 9. srpnja 1941. izvijestio Zagreb o djelovanju Talijana i »Srba-četnika« na području Obrovca:

Poznati Veliko-Srbin i obrovački odvjetnik i veleposjednik Boško Desnica veliki je prijatelj civilnog talijanskog komesara Rudolfa Cettineo s kojim se on neprestano druži i dogovara. Osim toga Boško Desnica ima mnogo prijatelja u Zadru i to bivših talijanaša, sada iredentista na istaknutim vojničkim i civilnim položajima. Boško Desnica pomoću civil-

⁴⁷ Isto, 199.

⁴⁸ Isto, 288.-290.

*nog komesara Cettinea i svojih veza u Zadru — izgleda, da je potpuno uspio uvjeriti tamošnje građanske i vojne vlasti o svojoj velikoj lojalnosti prema Kr.[aljevini] Italiji (...).*⁴⁹

Veliki župan Nikolić je naveo kako se samo time može objasniti činjenica da se Boško Desnica i »prijegli četnici« slobodno kreću od Obrovca prema Kistanjama, Smilčiću, Karinu i Zadru. Boško Desnica je trenutačno u Karinu, a u Obrovcu i Karinu ima oko 80 četnika, među kojima i onih iz Gračaca i Bosne. Očito, bila je riječ o Srbima koji su s teritorija NDH prebjegli u anektirani dio Dalmacije. Nikolić je u svojem izvješću nadalje naveo da je hrvatsko stanovništvo u općini Obrovac izloženo »velikoj pogibelji« jer i talijanska vojska i civilni komesar Cettineo »favoriziraju Srbe u svakom pogledu na štetu Hrvata«. Tako je Cettineo još početkom lipnja 1941. iz općinske uprave u Obrovcu otpustio sve činovnike Hrvate i zadržao u službi samo dva Srbina. Talijanski mjesni zapovjednik u Obrovcu, poručnik Tencaioli, izjavio je da zapravo nije utvrđena granica između NDH i Italije, nego će ona biti konačno uspostavljena tek kad završi rat. Do tada on kao mjesni zapovjednik u Obrovcu neće dopustiti nikakvo hrvatsko djelovanje. Zato je Tencaioli iz Obrovca protjerao i kotarskog suca i upravitelja porezne uprave, koji su obojica bili Hrvati. Također je zaprijetio don Mati Klariću, ustaškom povjereniku u Obrovcu, da će ga uhititi i odvesti u Zadar.⁵⁰

U Benkovcu je 23. srpnja 1941. održan sastanak predstavnika talijanske prefektore u Zadru sa srpskim predstavnicima. Prema nekim izvorima, na sastanku je bio i Boško Desnica te Momčilo Đujić, poslije poznati četnički vojvoda i komandant Dinarske četničke divizije. Talijani su srpskim predstavnicima predložili da se vrate u »svoje krajeve«, odnosno u dijelove NDH iz kojih su izbjegli, i da ondje rade na tome da kotari Gračac i Knin uđu u sastav Kraljevine Italije. Srpski predstavnici su isticali da i Srbima i Talijanima prijeti velika opasnost od »komunističkih bandi«. Pretpostavljam da su time željeli reći kako postoji opasnost da će srpsku pobunu, koja će ubrzo nakon sastanka u Benkovcu planuti u obližnjim područjima NDH, odnosno u sjevernoj Dalmaciji i Lici, preuzeti komunisti i voditi u skladu sa svojim ciljevima. Talijani su na sastanku u Benkovcu srpskim predstavnicima obećali financijsku i materijalnu pomoć.⁵¹

Nakon nekoliko dana, 27. srpnja 1941., izbit će masovna pobuna srpskog stanovništva protiv NDH na području Like i jugozapadne Bosne, kao i u sje-

⁴⁹ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZZ NDH), II-38/189-190, NDH, Velika župa Bribir i Sidraga, V. T. Broj: 38/1941.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Drago Gizdić, *Dalmacija 1941, Prilozi historiji Narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1959., 219.; Dušan Plenča, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942*, Beograd 1960., 62.

vernoj Dalmaciji. Poslije, za vrijeme socijalističke Jugoslavije, taj će se datum slaviti kao Dan ustanka u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.

Ministarstvo vanjskih poslova NDH 31. srpnja 1941. obratilo se Poslanstvu Kraljevine Italije u Zagrebu s podacima koji su potjecali iz lipnja i prve polovice srpnja, a govorili su o organiziranju četnika na području anektirane Dalmacije. Tako je spomenuto da se Srbi, odnosno četnici, organiziraju na području Benkovca, a među njima ima mjesnog srpskog stanovništva, kao i Srba koji su na talijanski teritorij prebjegli iz NDH. Ti Srbi s talijanskog teritorija organiziraju povremeno napade na granici s NDH. Jedno od okupljališta Srba na talijanskom teritoriju je Smilčić, gdje se primjerice nalazi Vaso Miljuš iz Obrovca. U istom su izvješću prepričani i podaci koje je veliki župan Ante Nikolić uputio u Zagreb u svojem prethodno spomenutom izvješću od 9. srpnja 1941. godine. Ministarstvo vanjskih poslova NDH izrazilo je zabrinutost da bi prikazano stanje moglo voditi u napad na NDH, koji će Srbi pokrenuti s talijanskog teritorija.⁵² No, do kraja srpnja, kada je navedeni dopis upućen Poslanstvu Kraljevine Italije u Zagrebu, takav napad srpskih pobunjenika već se dogodio i oni su se, prešavši talijansko-hrvatsku granicu, pridružili pobunjenicima u obližnjim dijelovima NDH. U vezi sa stanjem u Obrovcu i u jednom kasnijem dokumentu Ministarstva vanjskih poslova NDH bit će navedeno:

*Talijanske civilne vlasti nisu predale vlast u području Obrovca, koje po Rimskom ugovoru od 18. svibnja [1941.] i po ovom priloženoj karti pripada Hrvatskoj. Tu je od uvijek bilo jako središte srpske propagande, jer tu stanuje nekoliko politički istaknutih ljudi, naročito obitelj Desnica.*⁵³

Hrvatski oružnici su još 14. lipnja 1941. stigli u Obrovac, ali su se, na talijanski zahtjev, morali povući iz toga mjesta. Nekoliko dana poslije u Obrovac je čamcem stigla i skupina ustaša, ali im Talijani nisu dopustili da se iskrcaju. U dokumentu je također navedeno da je talijanski civilni komesar u tome mjestu, spomenuti Cettineo, pod utjecajem mjesnih Srba. Prema nekim podacima, Cettineo je održavao vezu i s bivšim talijanskim komesarom u Kninu, De Høbertom, odnosno određenim talijanskim krugovima u Zadru.⁵⁴

U izvješću Velike župe Bribir i Sidrage u Kninu od 13. studenog 1941. piše da je u jednim talijanskim novinama objavljen članak u kojem je navedeno da općina Obrovac pripada NDH, ali je trenutačno pod upravom talijanskih civilnih vlasti. Taj članak uznemirio je Srbe koji su, predvođeni Boškom Desnicom, zbog toga otišli prosvjedovati Cettineu. Rekli su mu da žele trajno ostati

⁵² Talpo, *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1941)*, 493.-494.

⁵³ HDA, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (dalje: MVP NDH), Politički odjel, Odsjek za romanske zemlje, b.b./1941., »Prilike u anektiranoj (talijanskoj) Dalmaciji i na granicama ove«.

⁵⁴ Isto.

pod talijanskom vlašću, kao što je »nekada bilo pod Venecijom«. Navodno im je Cettineo u tom smislu obećao pomoć.⁵⁵

O tome koliko su vlasti NDH bile zainteresirane da onemoguće Niku Novakovića Longa i Boška Desnicu pokazuje i brzojav koji je ravnatelj za javni red i sigurnost Eugen Dido Kvaternik početkom studenog 1941. iz Zagreba uputio Općem upravom povjereništvu NDH u Sušaku. To povjereništvo osnovano je nakon što je talijanska 2. armija preuzela vojnu i upravnu vlast u Razvojačenom pojasu, kako bi posredovalo između talijanske vojske i hrvatskih vlasti u tome pojasu. Kvaternik je u brzojavu javio:

*Mostarski iseljenici u Dvoru na Uni moći će se povratiti u koliko nam talijanske vlasti predaju Longa i Desnicu.*⁵⁶

Prema svemu sudeći, bila je riječ o tome da su vlasti NDH dio Srba iz Mostara deportirale u Dvor na Uni.⁵⁷ Kako su Talijani u međuvremenu preuzeli upravu nad Razvojačenim pojasom, u kojem se nalazio i Mostar, očito su im upućene molbe da od Zagreba zatraže da se iseljeni mostarski Srbi vrate svojim kućama. Kao što se vidi, redarstvene vlasti u Zagrebu bile su spremne udovoljiti tom talijanskom zahtjevu, ali su zauzvrat tražili da im Talijani izruče Niku Novakovića Longa i Boška Desnicu. Kvaternik u svojem brzojavu nije naveo puna imena osoba čije je izručenje zahtijevao, pa su u Općem upravnom povjereništvu u dopisu Zapovjedništvu 2. talijanske armije napisali da je riječ o Niki Novakoviću Longu i »Urošu Desnici«, što je bilo pogrešno, jer je Kvaternik očito mislio na Boška Desnicu. Talijani su ubrzo odgovorili da ne mogu udovoljiti zahtjevu Zagreba da mu budu izručene spomenute osobe, s obrazloženjem kako bi to otvorilo »opasne presedane«.⁵⁸

Prema Marinkovićevoj biografiji Vladana Desnice, on je u proljeće 1942. »dao ostavku«, odnosno »izašao iz službe« i s obitelji se iz Splita preselio u Islam Grčki. Marinković ipak spominje da su talijanske vlasti 1942. angažirale Vladana Desnicu da u Zadru prevodi zakonske akte. Roksandić u svojem članku o ratnim danima Vladana Desnica njegov »rad« za talijanske vlasti u Zadru stavlja pod navodnike, gotovo kao nešto usputno, uz »logičnu pretpostavku« da je Vladan Desnica više volio prevoditi omiljene talijanske pisce nego tekstove koje je prevodio u sklopu svojeg posla.

Pouzdana izvori pokazuju da Vladan Desnica, barem do listopada 1942., uopće nije napustio talijansku državnu službu, nego je kao viši pristav iz Dr-

⁵⁵ NOB u Dalmaciji 1941—1945., Zbornik dokumenata, Knjiga 1, dok. br. 419.

⁵⁶ HDA, Opće upravno povjereništvo NDH kod II. armate talijanske vojske/Višeg zapovjedništva talijanskih oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« (dalje: OUP NDH), Pov. Broj: 2398/1941.

⁵⁷ Zločini na jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Zbornik dokumenata, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.—1945., Knjiga 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941., Beograd 1993., dok. br. 321, dok. br. 330.

⁵⁸ HDA, OUP NDH, Pov. Broj: 2760/1941.

žavnog pravobraniteljstva u Splitu privremeno premješten na službu u Pravosudni ured Vlade za Dalmaciju u Zadru. Marinković također navodi da Vladan Desnica kao »prevoditelj« u Zadru nije bio strogo vezan radnim vremenom, pa je imao mogućnost mnogo boraviti u Islamu Grčkom. Pouzdani izvori ponovno upućuju na suprotno, odnosno da je Vladan Desnica kao službenik talijanskih vlasti za dopust trebao tražiti odobrenje.⁵⁹ Isto tako on nije prevodio samo zakonske akte. Prevodio je i druge tekstove, primjerice jedan govor guvernera Bastianinija koji je objavljen u zadarskim novinama *Giornale di Dalmazia*.⁶⁰

Marinković u svojoj biografiji Vladana Desnice također piše da je njegov položaj nakon uspostave talijanske uprave u anektiranoj Dalmaciji bio obilježen »izdvajanjem od drugih« jer nije dobio državljanstvo Kraljevine Italije, bez obzira na to što su »svi stanovnici okupiranih područja dobijali talijansko državljanstvo ubrzo po uspostavljanju okupacijske vlasti«. No, nastavlja Marinković, stalna briga da zaštiti svoju obitelj natjerala je Vladana Desnicu da riješi svoj »nedefinirani status«, pa je u rujnu 1942. od talijanskih vlasti zatražio da dobije državljanstvo Kraljevine Italije, ali je ta molba odbijena u svibnju 1943. godine. Ovakvim navođenjem podataka ostaje dojam da je Vladan Desnica bio u nepovoljnijem položaju od ostalih stanovnika anektirane Dalmacije, koji su »brzo« dobili talijansko državljanstvo. No, to zapravo nije točno. Iako su Talijani anektirali navedena područja, oni mjesnom stanovništvu nisu automatski dali i talijansko državljanstvo. Tek u veljači 1943. pred talijanski parlament došao je zakon koji je stanovnicima anektiranih dijelova Dalmacije i slovenskih zemalja (talijanska Ljubljanska pokrajina, *Provincia di Lubiana*) trebao dati talijansko državljanstvo. No, pojedini fašistički dužnosnici smatrali su da bi dodjela talijanskog državljanstva tom stanovništvu bila protiv talijanskih interesa, pa su

⁵⁹ Talijanske vlasti su tijekom 1942. zatražile od Vladana Desnice da, budući da je rođen u Zadru, regulira svoju obavezu koja se tiče službe u talijanskoj vojsci. Vladan je na to odgovorio 12. kolovoza 1942., izjavljujući da nije talijanski državljanin i da je vojnu obavezu odslužio kao građanin bivše Kraljevine Jugoslavije: »Il sottoscritto Avv. VLADIMIRO (Vladan) DESNICA, figlio del fu Dott. Uros e di Fanny Lukovic, nato a Zara il 17 settembre 1905, chiede di essere cancellato, per ragioni di cittadinanza, dalle liste di leva del comune di Zara. Il sottoscritto era cittadino jugoslavo con stabile dimora in Jugoslavia, e come tale ha soddisfatto gli obblighi di leva nell' ex Stato, di Jugoslavia. Informa di essere residente a Spalato in qualità di funzionario dell' Avvocatura dello Stato, e di trovarsi provvisoriamente a Zara, in missione presso il Governo della Dalmazia. Zara, li 12 agosto 1942 XX f/to avv. Vladan Desnica«. Talijanske vlasti su uvažile ovaj Vladanov zahtjev i odlučile da ga neće pozivati na službu u talijanskoj vojsci. Marinkoviću tvrdnju da Vladan nije bio strogo vezan za svoj posao »prevoditelja« u Zadru opovrgava dopis koji je Vladan 10. listopada 1942. uputio Osobnom uredu Vlade za Dalmaciju, u kojem moli da mu se odobri dopust od 10 dana kako bi mogao biti sa svojom obitelji. U tome Vladanovu dopisu je navedeno: »Io sottoscritto Avv. Vladan Desnica, aggiunto superiore dell. Avvocatura dello Stato in Spalato, addetto all' Ufficio Giustizia di questo Governo, prego che mi venga accordata una licenza di giorni dieci, dal giorno 11. corr., per ragioni di famiglia. Zara, li 10 ottobre 1942 — XX, avv. Vladan Desnica«. Molbi za dopust odmah je udovoljeno. Spomenuti spisi nalaze se u: Državni arhiv u Splitu (dalje: DAST), Vladan za Dalmaciju (R. Governo della Dalmazia), kut. 34, Oggetto: Desnica Vladimiro, Pos. 23. 4.

⁶⁰ Tatijana Petrić, »Zadarske novine *Giornale di Dalmazia* i *Glas dobrovoljca* (1941.—1943.), *Radovi Zaveda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 53, Zagreb — Zadar 2011., 300.

intervenirali kod Mussolinija i navedeni zakon nije prihvaćen.⁶¹ Dakle, suprotno od dojma koji se stječe čitajući taj dio Marinkovićeve biografije Vladana Desnice, on nije bio »izdvojen« od drugih stanovnika anektiranih krajeva, jer ni oni nisu automatski dobili talijansko državljanstvo. Upravo suprotno, ako su Talijani tek početkom 1943. razmatrali da svim stanovnicima anektirane Dalmacije dodijele državljanstvo, onda je vjerojatnije da je Vladan Desnica na neki način bio »privilegirani« kada je talijansko državljanstvo zatražio još u rujnu 1942. godine. Moju pretpostavku zašto je Vladan Desnica zatražio talijansko državljanstvo iznijet ću poslije u ovom prilogu.

U međuvremenu je Ustaško povjereništvo u Maslenici sredinom veljače 1942. izvijestilo vlasti u Zagrebu da je župnik don Mate Klarić »nenadano i naglo« protjeran iz Obrovca. Biskupskom ordinarijatu u Šibeniku nije dopušteno imenovati njegova zamjenika, kojem bi Klarić predao upravu crkve i župe. Talijanski civilni komesar Cettineo preuzeo je upravu nad katoličkom crkvom, kao i njezine ključeve, i namjeravao je vođenje crkve i župe u Obrovcu povjeriti talijanskom svećeniku koji je dva mjeseca prije stigao u to mjesto kao učitelj. Ustaško povjereništvo u Maslenici zaključilo je da protjerivanjem Klarića »famosni« Cettineo namjerava spriječiti uporabu hrvatskog jezika u obrovačkoj katoličkoj crkvi, pa je od vlasti u Zagrebu zatraženo da o svemu navedenom što žurnije obavijesti Biskupski ordinarijat u Šibeniku kako bi on zbog toga mogao prosvjedovati i kako bi zaštitio hrvatsko katoličko stanovništvo u Župi Obrovac. Vlasti u Zagrebu su u vezi s time poduzele mjere, ali raspoloživi izvori ne pokazuju kako je slučaj riješen.⁶²

Sredinom ožujka 1942. Šime Mikulić, bivši općinski blagajnik u Obrovcu, dao je izjavu Ministarstvu unutarnjih poslova NDH u Zagrebu. Naveo je da je krajem travnja 1941. u Obrovac kao talijanski civilni komesar stigao Rodolfo Cettineo. Za njega se govorilo da je podrijetlom iz Obrovca, a prije preuzimanja dužnosti komesara bio je trgovac u Zadru. Cettineo je odmah počeo otpuštati Hrvate koji su bili zaposleni u općinskoj upravi, pa je početkom svibnja 1941. otkaz dobio i Mikulić. Nakon otpuštanja iz službe Mikulić je nastavio živjeti u Obrovcu. No, početkom siječnja 1942. talijanski karabinjeri su ga obavijestili da je »nepoželjan« i da ima tri sata da napusti Obrovac. Strahujući pred talijanskim represivnim mjerama, Mikulić je s obitelji otputovao u Zagreb. U svojoj je izjavi također naveo da u Obrovcu »vedri i oblači poznati odvjetnik i veleposjednik« Boško Desnica. Cettineo postupa kako to traže obrovački Srbi, a oni su pak u vezi s Nikom Novakovićem Longom, koji je »persona grata« u Zadru i »dnevni gost« Carla de Höberta.⁶³

⁶¹ Yugoslav Information Office, *Italian Crimes in Yugoslavia*, London 1945., 54.-55.

⁶² HDA, OUP NDH, Broj: 3026/1942.

⁶³ HDA, OUP NDH, Broj: 2829/1942.

Tijekom ožujka 1942. Ustaško povjereništvo u Maslenici tvrdilo je da je talijanski satnik Raffaello Sardiello, mjesni zapovjednik u Obrovcu, bio spreman surađivati s vlastima NDH i poduzeti mjere protiv zajedničke politike »zadarskih talijanaša« i »Srba-četnika-komunista« u Obrovcu. No, na kraju je Sardiello povučen iz Obrovca, pa je Ustaško povjereništvo u Maslenici sumnjalo da se to dogodilo zato što službeni talijanski krugovi podržavaju obrovačke Srbe. Tako je i civilni komesar Cettineo na kraće vrijeme bio povučen iz Obrovca, ali su Srbi od talijanskih vlasti u Zadru zahtijevali da se on vrati, čemu je i udovoljeno. U međuvremenu je Obrovac postao točka preko koje se iz anektirane Dalmacije prenosilo oružje za četnike u Lici. Istovremeno su Talijani u anektiranim dijelovima sjeverne Dalmacije terorizirali hrvatsko stanovništvo, ne zato što su ti Hrvati podržavali partizane, nego isključivo zato što su Hrvati. Nasuprot tome, srpsko stanovništvo na tome području Talijani nisu uznemiravali jer je ono bilo pod zaštitom »glasovitog u zlu Boška Desnice iz Obrovca«. Također je navedeno da su Talijani u međuvremenu, na nagovor obrovačkih Srba, iz tog mjesta protjerali župnika Matu Klarića, jer je on bio ustaša, ali se čini da su talijanske vlasti to učinile i kako bi spriječile upotrebu hrvatskog jezika u mjesnoj katoličkoj crkvi, pa bi novi svećenik kojeg bi, mimo redovitih crkvenih vlasti, postavili Talijani, u crkvi mogao koristiti »latinski jezik«. Ustaško povjereništvo u Maslenici prikupilo je i izjave većeg broja svjedoka kojima je trebalo dokazati da su istaknuti obrovački Srbi, poput Boška Desnice i Vase Miljuša, u biti neprijatelji sila Osovine. U jednoj od tih izjava prvi put se, uz Boška Desnicu, spominje i njegov nećak Vladan, koji se u međuvremenu iz Splita preselio u Zadar:

U Zadru, udaren je glavni stan vođenja srbske politike na čelu sa Drom Nikolom Novakovićem ex ministrom jugoslavenskim, i pravoslavnim arhimandritom [Danilom] Bukorovićem, stojeći u najužem odnosu sa Boškom Desnicom odvjetnikom iz Obrovca, Stankom Cvjetićem činovnikom carinarnice u Obrovcu, a preko njih i sa aktivnim četnicima u Sjevernoj Dalmaciji i u dielu Like kao i sa pomagajućim komunistima. Glavni posrednik između srbskog stana u Zadru i onog u Obrovcu jest sinovac Boška Desnice, sin bivšeg podnamjesnika dalmatinskog narodnog vijeća i bivšeg jugoslavenskog senatora Dra Uroša Desnice — Vladan Desnica pristav na Guvernerijatu u Zadru, koji gotovo svaki dan prije odlaska autobusnih poštanskih kola iz Zadra za Obrovac i Žegar, vrši poruke i slanja, preko raznih seljaka naročito zato upotrebljenih, da se vlasti ne dosjete.⁶⁴

Ustaško povjereništvo u Maslenici je početkom srpnja 1942. obavijestilo Zagreb da su hrvatske vlasti nedugo prije u Zatonu kraj Obrovca pokušale us-

⁶⁴ HDA, ZZ NDH, II-90/356-374, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, Taj. Broj: 2057/1942., I. A.

postaviti razdjel rizničke straže kako bi na tome području bila uspostavljena carinska služba. No, Talijani to nisu dopustili. U vezi s ovim Ustaško povjereništvo u Maslenici zaključilo je da je Obrovac još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio poznat kao »mali Beograd«, a trenutno se u tome mjestu nalazi »četnički štab« koji određuje koje će Hrvate četnici opljačkati ili »maknuti«, odnosno protjerati s obrovačkog područja. Ponovljeno je da su u sve to uključeni Niko Novaković Longo, Boško Desnica, kao i Vladan Desnica, a tom prilikom navedeno je da Vladan Desnica radi kao savjetnik talijanske Vlade za Dalmaciju u Zadru. Ustaško povjereništvo u Maslenici podsjetilo je da su još 1941. vlasti NDH namjeravale uspostaviti razdjel rizničke straže u Zatonu, ali su Srbi iz Obrovca dogovorili s talijanskom vojskom da ona zauzme sve raspoložive zgrade u Zatonu, kako bi se onemogućio razmještaj hrvatskih rizničkih stražara. Tada je Boško Desnica navodno sam zapalio svoju kuću u Zatonu, samo kako se u nju ne bi mogli smjestiti hrvatski riznički stražari ili oružnici. Zatim je za to optužio Hrvate iz Zatona, nakon čega su neki od Hrvata iz tog mjesta pritvoreni u talijanskom zatvoru u Obrovcu, ali se poslije ipak ustanovilo tko je odgovoran za palež, pa su ti Hrvati oslobođeni. No, Boško Desnica kao palikuća nije pozvan na odgovornost, nego je time kod Talijana »stekao zaslugu«. ⁶⁵

Ustaško povjereništvo u Maslenici u istom je izvješću također zabilježilo da je Obrovac poznat po sajmu stoke. Tijekom 1941., pri čemu se očito mislilo na kasno ljeto i jesen te godine, četnici su dovodili na taj sajam mnogo stoke, koja je znatnim dijelom bila ukradena hrvatskome stanovništvu u Bosni i Lici. Ta stoka odlazila je u anektiranu Dalmaciju, a Talijani su je četnicima plaćali u duhanu i soli, kao i u oružju i streljivu. I zbog svega toga, zaključeno je u istom izvješću, Talijani ne žele da se na području Obrovca uspostavi hrvatska riznička straža i oružničke postaje. A tako dugo dok NDH ne preuzme upravu nad Obrovcem, dok se ne presječe taj »gnjili i otrovni čir«, hrvatsko stanovništvo na tome području bit će ugroženo. ⁶⁶

Ustaški stožer Velike župe Vinodol i Podgorje u Senju je 1. kolovoza 1942. uputio izvješće Glavnom ustaškom stanu u Zagrebu. U njemu je navedeno da četničku i protuhrvatsku politiku na području Obrovca provode Niko Novaković Longo, arhimandrit Danilo Bukorović iz Zadra, Vladan Desnica, savjetnik talijanske Vlade za Dalmaciju i sin pokojnog Uroša Desnice, kao i Boško Desnica, odvjetnik iz Obrovca i stric Vladana Desnice. Kao član te skupine spomenut je i trgovac Vaso Miljuš iz Obrovca, za kojeg je navedeno da je »običan kriminalac« jer je suđen zbog »pronevjere i prevare«. Članovi navedene skupine preko švicarskih banaka primaju novac od Britanaca kojim »goste i podmi-

⁶⁵ HDA, ZZ NDH, VI-12/116-119, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, Taj. Broj: 5670/1942., I. A.

⁶⁶ Isto.

ćuju« talijanske dužnosnike i časnike. Također se priča, odnosno spomenute osobe se i same hvale, da su Boško Desnica i Niko Novaković u kolovozu 1941. otputovali u Rim. Ondje su pokušali posjetiti Mussolinija, ali su bili odbijeni. No, navodno je u veljači 1942. Novaković ponovno posjetio glavni talijanski grad i tada ga je Mussolini navodno primio. I u ovom je izvješću spomenut obrovački civilni komesar Cettineo za kojeg je navedeno da je »ugledni fašista« i »veliki prijatelj i zaštitnik Srba«. Ustaški stožer u Senju je u tom izvješću ipak naveo da nije mogao, niti može provjeriti sve prethodno iznesene podatke. ⁶⁷

Jedna osoba je 16. rujna 1942. Zapovjedništvu Ustaške nadzorne službe u Zagrebu dala izjavu u kojoj su uglavnom ponovljene tvrdnje iz prethodno spomenutih izvješća. Tako je ponovljeno da je Zadar glavno središte »srbo-talijanaške« politike koju vode Niko Novaković Longo, zadarski paroh arhimandrit Danilo Bukorović i Vladan Desnica. Spomenuti su u najužoj vezi s pravoslavicima u Obrovcu, među kojima su odvjetnik Boško Desnica, kao i Uroš i Vaso Miljuš. Njihova »srbo-talijanaška« politika nastavak je politike koja je vođena u Dalmaciji, a posebno u Zadru, još za vrijeme austrijske uprave jer su se i tada Srbi udruživali s Talijanima kada je u političkom i drugom smislu trebalo onemogućiti Hrvate. Sve se to i trenutno ponavlja u Dalmaciji, posebno u njezinu dijelu koji su Talijani anektirali. ⁶⁸

Spomenuta osoba je Ustaškoj nadzornoj službi također izjavila da prvaci »srbo-talijanaške« politike preko švicarskih banaka primaju novac iz Sovjetskog Saveza i Velike Britanije. Budući da je Švicarska neutralna, ona održava veze s Italijom i tako iz njezinih banaka navodno stiže novac u Zadar. U taj protok financijskih sredstava navodno su uključeni i neki viši talijanski dužnosnici. Spomenuta srpska skupina upotrebljava taj novac za razvijanje protuhrvatske promidžbe u Dalmaciji, a preko Obrovca djeluju u Lici i dijelovima Bosne. Novcem koji navodno stiže iz Švicarske također se potkupljuju razni talijanski činovnici, kako bi se i njih navelo da rade na štetu NDH. ⁶⁹

U izjavi Ustaškoj nadzornoj službi zatim je dan opširniji osvrt na stanje u Obrovcu. Ponovljeno je da su Talijani više puta odbili zahtjeve NDH da u tome mjestu uspostavi svoju upravu, iako je to mjesto po Rimskim ugovorima pripalo Hrvatima. U Obrovcu se nalazi općinsko poglavarstvo i druge državne ustanove, ali budući da je to mjesto pod talijanskim nadzorom, okolna područja koja su u sastavu NDH nemaju upravno središte na koje bi se mogli osloniti. Isto je tako Obrovac važan jer kroz njega prolaze ceste koje Dalmaciju po-

⁶⁷ HDA, ZZ NDH, VI-12/235-236, NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, I. Taj. Broj: 434/1942., Radna jedinica IV.

⁶⁸ HDA, ZZ NDH, I-76/739-740, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, Taj. Broj: 9055/1942., I. A.

⁶⁹ Isto.

vezuju s unutrašnjošću i podvelebitskim područjem. U međuvremenu su Talijani, u dogovoru s pravoslavicima, iz toga mjesta istjerali sve hrvatske činovnike, odnosno ukupno je iz Obrovca protjerano ili izbjeglo oko 70 Hrvata. Osoba koje je te podatke dostavila Ustaškoj nadzornoj službi zaključila je da se to radi kako bi se poslije dokazivalo kako većina stanovnika Obrovca želi da to mjesto uđe u sastav Italije.⁷⁰

Spomenute podatke, a pretpostavljam da su najvećim dijelom potjecali iz Ustaškog povjereništva u Maslenici, očito se ne može smatrati sasvim pouzdanim. Isto tako, spomenuta izvješća intonirana su na način koji nije skrivao netrpeljivost prema osobama koje su ustaše smatrali protivnicima NDH. Ipak, držim da ih treba uzeti u obzir kao važan izvor informacija o djelovanju članova obitelji Desnica u tome razdoblju. Osim toga, i drugi izvori potvrđuju povezanost Boška Desnice i Vase Miljuša s četničkom organizacijom. Tako je Štab zapadnobosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojnočetničkih odreda sredinom srpnja 1942. odredio da se mora raditi na uspostavi četničke organizacije u anektiranoj Dalmaciji. Kao nacionalno-politički predstavnici buduće četničke organizacije u Obrovcu predviđeni su upravo Boško Desnica i Vaso Miljuš.⁷¹ Bliske veze Srba iz Obrovca s talijanskim krugovima u Zadru potvrđuje i pismo koje je Vaso Miljuš pisao početkom 1944., a u kojem je opisao kako su njegovom zaslugom naoružani četnici u Krupi:

Pošto u početku nismo mogli organizovati naše odrede na anektiranom području, to smo sve sile uložili da organizujemo četničku akciju na teritoriji N.D.H. (...) Preko Italijanskih vlasti, odnosno preko prijatelja iz Zadra ubratili smo vezu sa Italijanskim Vlastima u Zadru i preko istih nabavio sam i snabdeo Krupski bataljon oružjem i municijom dosta dobro.⁷²

Ustaški stožer Vinodol i Podgorje u Senju je i sredinom veljače 1943. izvijestio Zagreb da stanje na području Obrovca i dalje nije povoljno. Tako neki talijanski časnici izjavljuju da će četnici zaposjesti i preuzeti vlast na cijelom području od Obrovca do Karlobaga. Promidžbu o svojem dolasku u taj kraj šire i sami četnici. Tako su primijećeni letci koje je potpisao Momčilo Đujić, komandant Dinarske četničke divizije, a za Đujića je navedeno da uživa talijansko povjerenje i da je:

(...) najbliži suradnik srbo-talijanske politike i osobni suradnik jugoslavenskog ex ministra Dra. Nikole Novakovića /Longa/ sada nastanjenog

⁷⁰ Isto.

⁷¹ NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata, knjiga 2, siječanj-srpanj 1942. godine, Split 1982., dok. br. 556/a.

⁷² HDA, Dinarska četnička oblast (dalje: DČO), 14-190, Pismo Vase Miljuša komandantu II. jadranskog korpusa u Benkovcu, s popratnim dopisima.

u Zadru, Boška Desnice odvjetnika iz Obrovca i već poznate njihove družine.⁷³

U vezi s obitelji Desnica treba spomenuti i jedno izvješće Davida Sinčića, velikog župana i ustaškog stožernika u Kninu. Prije nego navedem podatke iz tog izvješća treba skrenuti pažnju na to da je Sinčić na navedene dužnosti stupio pred kraj 1941., nakon što su Talijani preuzeli upravu u Razvojačenom pojasu, u kojem se nalazila i njegova Velika župa Bribir i Sidraga. Sinčić je shvatio da su vlasti NDH u tome pojasu, koji je pod talijanskom upravom, u nepovoljnom položaju. Zato je išao za tim da hrvatske vlasti, za razliku od prethodnog terora i nasilja nad Srbima, prema njima pokažu pomirljivost i susretljivost i da ih pokušaju pridobiti za lojalnost hrvatskim vlastima. Pri ovome treba istaknuti da NDH nije priznavala postojanje Srba na svojem teritoriju, nego je to stanovništvo označavala kao »grkoistočno«, a poslije »pravoslavno«. Sinčićeva politika pridobivanja i suradnje s grkoistočnim stanovništvom u njegovoj velikoj župi imala je uspjeha, a Sinčić je s istim ciljem počeo pregovore s pojedinim četničkim vođama.⁷⁴ Sinčić je zbog ove svoje politike, već početkom 1942., dobio i pohvale talijanske vojske.⁷⁵ No, on tu politiku nije vodio zato što su mu konačni cilj bile talijanske pohvale, nego kako bi taktičnim i odmjerenim postupanjem dugoročno ojačao položaj NDH u Razvojačenom pojasu.

Sinčić je Anti Paveliću i drugim visokim dužnosnicima u Zagrebu tijekom 1942. uputio brojna izvješća u kojima je puno puta objašnjavao da vlasti NDH moraju poduzeti sve što mogu kako bi zadobile povjerenje i ostvarile konstruktivnu suradnju s pravoslavnim stanovništvom. Za temu ovog rada posebno je zanimljivo Sinčićovo izvješće od 10. travnja 1942. godine. I u njemu je Sinčić ponovio da cilj hrvatskih vlasti mora biti smirivanje stanja, uspostava reda i jačanje vrhovništva NDH u Razvojačenom pojasu. Za provedbu takve politike važno je kako se drže predstavnici talijanske vojske raspoređeni u NDH, kao i talijanski dužnosnici u anektiranoj Dalmaciji. Sinčić je ocijenio da bi naponi hrvatskih vlasti na smirivanju stanja bili olakšani kada bi Talijani nastupali kao prijatelji NDH i kad bi talijanska vojska raspoređena na njezinu teritoriju jasno pokazala da joj je cilj braniti i štititi hrvatsku državu. Nažalost, neki talijanski krugovi u anektiranoj Dalmaciji kao i »barem neki« talijanski časnici raspoređeni u NDH zapravo provode protuhrvatsku promidžbu. Sinčić je posjetio anektiranu Dalmaciju, a primio je i druge podatke, pa je na temelju svega toga zaključio da se u talijanskoj Dalmaciji u posljednje vrijeme sve više razvija promidžba protiv NDH, među ostalim govori se da hrvatska država neće dugo trajati i da će Talijani u konačnici anektirani područje do Dinare i Velebita, kao i

⁷³ HDA, MVP NDH, Politički odjel, Odsjek za romanske zemlje, I. Taj. Broj: 62/1943.

⁷⁴ Barić, *Ustaše na Jadranu*, 504.-511.

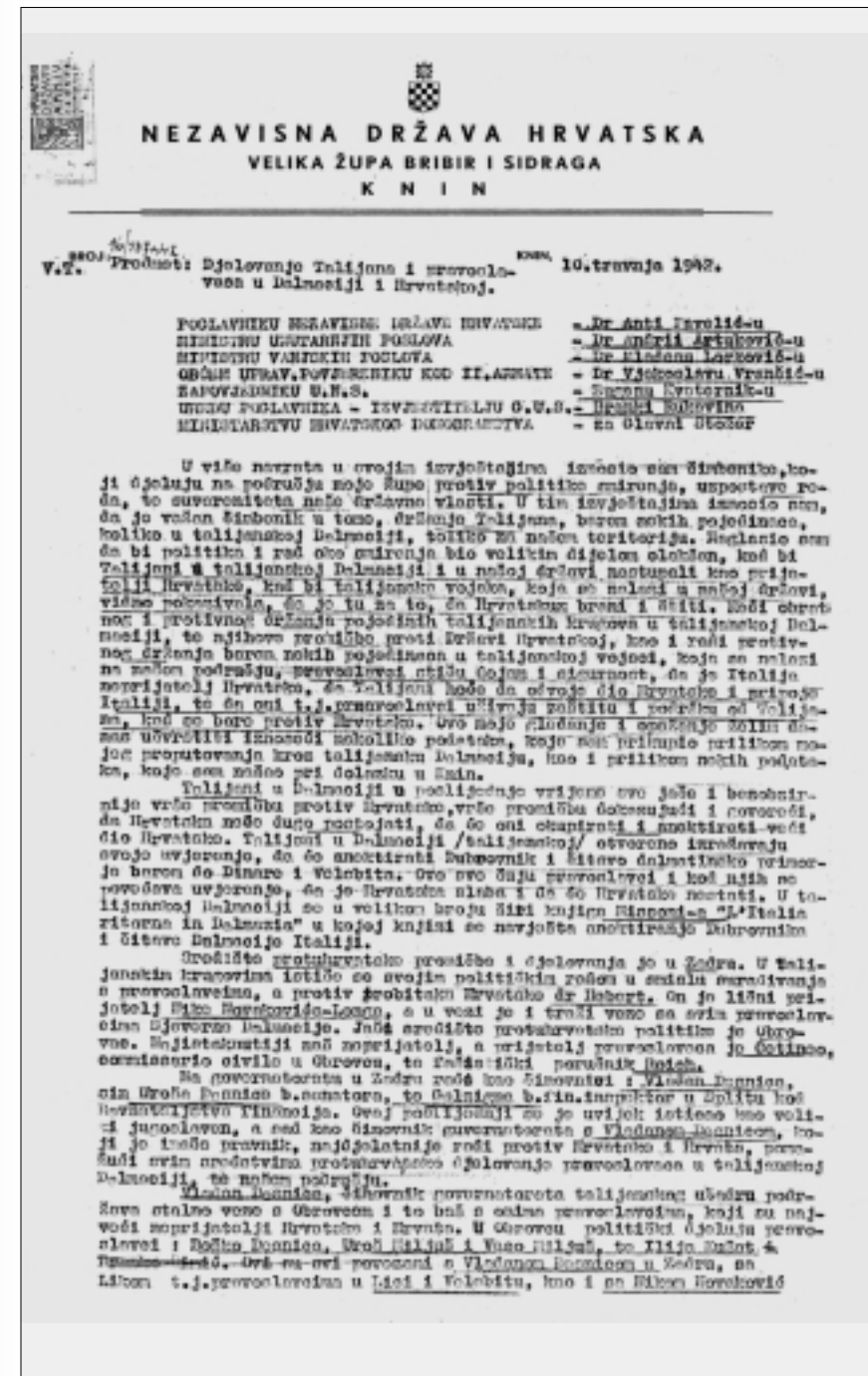
⁷⁵ HDA, OUP NDH, Broj: 612/1942.

grad Dubrovnik. Zbog takvog držanja Talijana, i pravoslavno stanovništvo stječe dojam da je Italija zapravo protivnik NDH i kako Talijani nisu odustali od cilja da anektiraju daljnja hrvatska područja. Posljedica toga jest da pravoslavci misle da će u svojem neprijateljstvu prema NDH imati talijansku potporu:

Središte protuhrvatske promičbe i djelovanja je u Zadru. U talijanskim krugovima ističe se svojim političkim radom u smislu surađivanja s pravoslavicima, a protiv probitaka Hrvatske dr Hebert [Höbert]. On je lični prijatelj Nike Novakovića-Longa, a u vezi je i traži veze sa svim pravoslavicima Sjeverne Dalmacije. Jače središte protuhrvatske politike je Obrovac. Najistaknutiji naš neprijatelj, a prijatelj pravoslavaca je Cetineo, commissario civile u Obrovcu, te fašistički poručnik Reich. Na gubernatoratu u Zadru rade kao činovnici: Vladan Desnica, sin Uroša Desnice b.[ivšeg] senatora, te Galzigna b.[ivši] fin.[ancijski] inspektor u Splitu kod Ravnateljstva financija. Ovaj posljednji se je uvijek isticao kao veliki jugoslaven, a sad kao činovnik gubernatorata s Vladanom Desnicom, koji je inače pravnik, najdjelatnije radi protiv Hrvatske i Hrvata, pomažući svim sredstvima protuhrvatsko djelovanje pravoslavaca u talijanskoj Dalmaciji, te [na] našem području. Vladan Desnica, činovnik gubernatorata talijanskog u Zadru podržava stalne veze s Obrovcem i to baš s onim pravoslavicima, koji su najveći neprijatelji Hrvatske i Hrvata. U Obrovcu politički djeluju pravoslavci: Boško Desnica, Uroš Miljuš i Vaso Miljuš, te Ilija Kužat (...). Oni su svi povezani s Vladanom Desnicom u Zadru, sa Likom t.j. pravoslavicima u Lici i Velebitu, kao i sa Nikom Novaković Longom. U Obrovcu se održavaju stalni sastanci u kući Boška Desnice, kojim sastancima prisustvuju talijanski časnici.⁷⁶

Sinčić je u svojem izvješću dalje napisao da je u Obrovcu nedugo prije bio raspoređen talijanski satnik koji je štitio Hrvate i otvoreno nastupao protiv pravoslavaca. Očito je to bio prethodno spomenuti Raffaello Sardiello. No, on je iz Obrovca žurno premješten u Zadar. Trenutno se u Obrovcu nalazi jedan talijanski poručnik, Tamburini, koji je naklonjen Hrvatima, ali ga je Boško Desnica zbog toga tužio civilnom komesaru Cettineu. Nakon toga Tamburini je u Boška Desnicu uperio pištolj i zaprijetio mu da će ubiti i njega i njegovu »bandu«, zajedno s Cettineom. Sinčić je također izrazio sumnju da protuhrvatsko djelovanje spomenutih pravoslavaca financijski pomaže Srpska pravoslavna crkva, primjerice ona u Trstu. Tako Boško Desnica i Miljuši iz Obrovca imaju »mnogo novaca, premda ne rade ništa«. No, zaključio je Sinčić, a to je bilo u skladu s cjelokupnom politikom koju je vodio kao veliki župan u Kninu, kada pravoslavci u Dalmaciji čuju da se u NDH »blaže postupa« s pravoslavicima

⁷⁶ HDA, ZZ NDH, II-38/3-4, 13, NDH, Velika župa Bribir i Sidraga, V. T. Broj: 16/137/1942.

Dopis velikog župana Davida Sinčića od 10. travnja 1942. o djelovanju Vladana i Boška Desnice protiv NDH

i da Zagreb prema njima namjerava promijeniti svoje »nepomirljivo držanje«, onda se i raspoloženje dalmatinskih pravoslavaca mijenja. Oni postaju bolje raspoloženi prema Hrvatima, a slabije raspoloženi prema Talijanima. Sinčić je iz toga zaključio da NDH mora voditi pomirljivu politiku prema pravoslavicima, i onda će djelovanje Novakovića Longa i Desnica i njihovih talijanskih prijatelja biti osuđeno na slom. U vezi s ovim Sinčić je dodao:

Pravoslavci s talijanskog dijela Dalmacije, pravoslavci iz moje župe, koji su za mir i suradnju, Hrvati iz talijanske Dalmacije uvjereni su, da bi se uklanjanjem Vladana Desnice, Galzigne s governorata, interniranjem od strane Talijana Nike Novakovića-Longe, Boška Desnice, Vase Miljuša promijenilo političko stanje i u talijanskoj Dalmaciji i na našem području na korist Hrvatske i Hrvata.⁷⁷

Da bi NDH uspjela u politici smirivanja stanja i jačanja svojeg vrhovništva, zaključio je Sinčić, potrebno je da se njezine vlasti ne sukobljavaju s protukomunistički raspoloženim pravoslavicima u NDH, odnosno s četnicima. Upravo suprotno, NDH treba te pravoslavce pokušati pridobiti na svoju stranu. No, pri tome je nužno da Talijani, ako su iskreni prijatelji hrvatske države, svoj utjecaj na četnike iskoriste kako bi ih usmjerili prema suradnji s hrvatskim vlastima. Zato Talijani pred pravoslavicima moraju nastupati kao saveznici NDH, moraju odbaciti tvrdnje da će Italija anektirati daljnje dijelove hrvatskog teritorija jer takve glasine samo ohrabruju pravoslavce na nepomirljivo držanje prema NDH. Isto tako talijanski predstavnici ne bi smjeli pravoslavce u NDH nazivati »Srbi« i podržavati ih u uvjerenju da imaju neka »nacionalna prava«.⁷⁸

Kao što sam već naveo, podatci o djelovanju obrovačko-zadarske srpske skupine kojoj su pripadali Boško i Vladan Desnica potječu iz izvora NDH i vjerojatno nisu bili točni u svim elementima, primjerice kada se navodilo da ta skupina od Britanaca i Sovjeta preko švicarskih banaka prima novac za svoje djelovanje. No, nema sumnje da su vlasti u Zagrebu ozbiljno shvaćale podatke koji su joj u vezi s tim pristizali. Tako je Poslanstvo NDH u Rimu sredinom svibnja 1942. izvijestilo Zagreb da se Niko Novaković Longo trenutno nalazi u glavnom talijanskom gradu, odsjeo je u jednom dobrom pansionu i slobodno se kreće. Poslanstvo NDH tom je prilikom također zamolilo da mu se što prije dodijeli »spretnog agenta«.⁷⁹ Pretpostavljam da je agent zatražen kako bi mogao pratiti Novakovićevo kretanje po Rimu. Osim toga, Zagreb je sredinom 1942. odlučio o problemu »protuhrvatskog djelovanja pravoslavaca u Zadru i Obrovcu« obavijestiti talijansko Ministarstvo vanjskih poslova.⁸⁰ Nažalost, ni-

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Nada Kisić Kolanović, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Zagreb 1998., 168.

⁸⁰ HDA, OUP NDH, Broj: 3902/1942.

sam pronašao koji su podatci o toj srpskoj skupini upućeni u Rim, ali pretpostavljam da su predstavnici NDH u svojoj žalbi Rimu spomenuli i Vladana Desnicu kao osobu koja radi protiv probitaka NDH. Moguće je kako je Vladan Desnica saznao da se Zagreb diplomatskim putem požalio Rimu na njegov rad u Zadru i da je upravo zato, kako bi bio sigurniji, u rujnu 1942. zatražio talijansko državljanstvo. Možda su Talijani taj zahtjev u svibnju 1943. odbili i zato što su ipak morali, barem u određenoj mjeri, uvažavati žalbe koje im je upućivala NDH.

Dakle, vjerodostojni izvori potvrđuju da je Vladan Desnica barem do listopada 1942. bio službenik talijanske Vlade za Dalmaciju, odnosno njezina Pravosudnog ureda. Izvori NDH smatraju da je on na toj dužnosti bio uključen u djelatnosti protiv NDH i da je bio povezan s četničkim elementima u Obrovcu, među kojima je bio i njegov stric. Što je točno Vladan Desnica radio kao talijanski službenik u Zadru, nije mi poznato. No, zanimljivo je osvrnuti se na osobe koje se spominju kao članovi istog kruga kojem je tada navodno pripadao Vladan Desnica. Tako Marinković u svojoj biografiji Vladana Desnice navodi da je on, dok je u Zadru »prevodio« za Talijane, bio smješten u jednom hotelu sa svojim predratnim prijateljem Vladimirom Rismondom.⁸¹ Ni Roksandić ne zaboravlja spomenuti da je tijekom ratnih dana Vladan Desnica bio blizak s Rismondom.⁸² Ali, prema podatcima Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju s kraja listopada 1941., a koji su se odnosili na talijansku politiku denacionalizacije i talijanizacije škola u anektiranoj Dalmaciji, među ostalim se spominje da za potrebe novog talijanskog školstva »neki Rismondo« u Zadru piše novi udžbenik iz povijesti i zemljopisa, a ti će se predmeti u školama učiti isključivo na talijanskom jeziku.⁸³ Mislim kako se ne može isključiti da je upravo Vladimir Rismondo, prijatelj Vladana Desnice, bio taj koji je za potrebe talijanskih vlasti sastavljao novi udžbenik.

Prethodno navedena izvješća NDH o djelovanju zadarsko-obrovačke »srbotalijanaške« skupine, u kojima se ponavljaju imena Boška i Vladana Desnice, također ne zaboravljaju u istu skupinu uvrstiti zadarskog paroha, arhimandrita Danila Bukorovića. Jedan dokument talijanskih vlasti zaista potvrđuje da je Bukorović s Talijanima bio u bliskim odnosima. Krajem prosinca 1942. on je posjetio jednu osobu, pretpostavljam nekog talijanskog dužnosnika, kojemu je izjavio da su dvojica kaluđera iz manastira Krka suradnici partizana. Bila je riječ o kaluđerima Nikodemu Opačiću i Radi Štrpcu. Ova informacija prosljeđena je Zapovjedništvu kraljevskih karabinjera za Dalmaciju. Karabinjeri su provje-

⁸¹ Marinković, »Biografija Vladana Desnice«, 231.

⁸² Roksandić, »Ratni dani Vladana Desnice«, 543., 550.

⁸³ NOB u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata, Knjiga 1, dok. br. 93.

rili dvojicu kaluđera, ali nisu pronašli nikakve dokaze o njihovim vezama s partizanima.⁸⁴

Također se treba vratiti i na podatak iz izvješća velikog župana Sinčića od 10. travnja 1942. Ondje Sinčić navodi da se u radu protiv NDH posebno ističu zaposlenici talijanske Vlade za Dalmaciju u Zadru, Vladan Desnica i stanoviti Galzigna, prethodno jugoslavenski opredijeljen financijski inspektor u Splitu. U vezi s time treba reći da su krajem 1945. nove komunističke vlasti sudile članovima zadarske obitelji Luxardo. Tada je, kao svjedok optužbe, pozvan i Vladimir Galzinja. On je u svojem svjedočenju teško teretio Nicolu Luxarda zbog dobrih odnosa s guvernerom Bastianinijem i posebno bliskih odnosa s kasnijim guvernerom Giuntom:

*Ovaj svjedok — zahvaljujući svome službenom položaju — bio je premješten za vrijeme okupacije sa financijske direkcije u Splitu na financijski odjel governorata u Zadru, bio je više puta očevidac posjeta optuženikovih [Luxardovih], pa je vidio koji autoritet on [Luxardo] uživa. Svjedok je tako imao prilike čuti i lično mišljenje optuženog [Luxarda] u pogledu prilika u Dalmaciji, odnosno o politici koju bi trebalo primjenjivati prema našem narodu u Dalmaciji. Vidi se da je optuženik [Luxardo] bio nezadovoljan sa politikom Bastianinija, koja je po mišljenju optuženog bila preblaga. Optuženik je bio mišljenja da nije dovoljan teror koji su fašisti upotrebljavali pod Bastianinievim rukovodstvom, nego da bi trebalo čitav jedan pojas oko Zadra očistiti od stanovništva, da bi se tako osiguralo zadarske fašističke vlasti. (...) Izgleda da se ni Bastianini nije mogao složiti sa takovom politikom za to je jasno zašto se je opt.[užen] toliko radovao dolasku novog guvernera Giunte. Cijeli narod ovog kraja osjetio je, a na daleko se čuo režim Giunte; to je bio režim fašističkog teroriste-krvoloka (...).*⁸⁵

Nemam drugih podataka o Galzinji, također ne znam pod kojim je okolnostima komunističkim vlastima dao svoje svjedočenje. Može se sa znatnom sigurnošću pretpostaviti da i nije mogao svjedočiti drukčije nego na način koji će teško teretiti Nicolu Luxarda. No, želim istaknuti sljedeće: veliki župan Sinčić je u spomenutom izvješću iz travnja 1942. naveo da u Vladi za Dalmaciju u Zadru protiv probitaka NDH rade Vladan Desnica i Vladimir Galzigna/Galzinja. Kao što se vidi Galzigna/Galzinja zaista jest radio u Vladi za Dalmaciju, a

⁸⁴ HDA, Zbirka gradiva talijanskih okupacijskih vlasti, kut. 2, Arhiva italijanskih okupacionih vlasti, A-I/a, Predmet a-6 — Bukorović. Inače je Bukorović poginuo krajem 1943. u angloameričkom zračnom bombardiranju Zadra. Vidjeti: HDA, DČO, 111-43, Komandantu Dinarske četničke oblasti, komandant, vojvoda [Radomir] Đedo [Đekić]. Izvješće je sastavljeno krajem prosinca 1943. godine.

⁸⁵ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.—1946., Dokumenti, 4, Dalmacija, Slavonski Brod — Zagreb 2011., priredili Mate Rupić, Vladimir Geiger, dok. br. 243.

moguće je da je uistinu imao priliku čuti razgovore Nicole Luxarda s visokim talijanskim dužnosnicima. Može se postaviti pitanje: Je li tim razgovorima prisustvovao i u njima sudjelovao i Vladan Desnica? Uostalom prema podatcima koje ću poslije iznijeti, članovi obitelji Desnica poznavali su Nicolu Luxarda.⁸⁶

Iz svega navedenog proizlazi da su razne osobe, koje se u izvorima NDH povezuju s Vladanom Desnicom (arhimandrit Danilo Bukorović, Vladimir Galzigna/Galzinja, Vladimir Rismondo), zaista bile u manjoj ili većoj mjeri bliske s talijanskim vlastima. Zanimljiva je još jedna pojedinost. Vladan Desnica je sredinom 1942. iz Zadra svojoj sestri Nataši u Splitu poslao jedno pismo. To pismo je Nataši Desnica iz Zadra donio Đoko Dimitrović.⁸⁷ Tko je točno bio Đoko Dimitrović, nije mi poznato. No, otprilike dvije godine poslije, u jednom doušničkom izvješću koje je dostavljeno redarstvenim vlastima NDH, a koje se bavilo djelovanjem četnika na području kotara Benkovac, spomenuto je nekoliko istaknutih četnika iz Benkovca za koje je navedeno da su »ubijali hrvatsko pučanstvo«. Među njima je spomenut i »DIMITROVIĆ DJOKO iz Benkovca«.⁸⁸ Ne mogu točno potvrditi da je riječ o istoj osobi koja je prenosila pisma Vladana Desnice iz Zadra u Split, možda su to dvije različite osobe s istim imenom i prezimenom. No, isto tako, možda jest riječ o istoj osobi.

Sredinom 1942. Talijani su odlučili da u borbu protiv partizana na anektiranom području Dalmacije uključe i mjesno stanovništvo, koje su organizirali kao protukomunističke dobrovoljce. Tako je tijekom lipnja i srpnja 1942. pri Vladi za Dalmaciju u Zadru osnovan Zbor protukomunističkih dobrovoljaca talijanske Dalmacije (*Corpo volontari anticomunisti della Dalmazia italiana*). Te su postrojbe uglavnom osnovane na anektiranom području sjeverne Dalmacije, a bile su podijeljene na »katoličke« i »pravoslavne«, odnosno dio tih postrojbi bio je popunjen Hrvatima, a dio Srbima iz anektirane Dalmacije. Čini se da je tim talijanskim postrojbama znatnim dijelom pristupilo siromašnije seljačko stanovništvo, koje je na to bilo motivirano i činjenicom da su pristupanjem protukomunističkoj miliciji od talijanskih vlasti primili plaću, a Talijani su osiguravali i opskrbu za njihove obitelji. Također su u te postrojbe pristupali različiti problematični pojedinci. Protukomunistički dobrovoljci polagali su prisegu u kojoj je među ostalim stajalo da će se i po cijenu života posvetiti oružanoj borbi za uništenje komunizma, kako bi »talijanska Dalmacija dobila mir i napredak prema fašističkom zakonu i poretku«. U talijanskim akcijama »čišćenja« par-

⁸⁶ Za podatke o zadarskoj obitelji Luxardo vidjeti: Zlatko Begonja, »Iza obzorja pobjede: sudski procesi 'narodnim neprijateljima' u Zadru 1944.—1946.«, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2005., 71.-82.

⁸⁷ Roksandić, »Ratni dani Vladana Desnice«, 545.

⁸⁸ HDA, ZZ NDH, I-34/240-242, Organizacija četničkih postrojbi na području kotarske oblasti Benkovac. — Pouzdanik iz Nina dana 28 lipnja 1944 godine dostavlja.

tizana i njihovih suradnika protukomunistički dobrovoljci nerijetko su se isticali u nasilju nad civilnim stanovništvom.⁸⁹

Nakon što je primio podatke da se u anektiranoj Dalmaciji osnivaju postrojbe protukomunističkih dobrovoljaca, veliki župan Sinčić je iz Knina o tome izvjestio Zagreb. Sinčić je tu pojavu nove vojne organizacije tumačio kao širenje četnika na područje anektirane Dalmacije, a izvještavajući o tome, također je naveo da se takav razvoj smatra »uspjehom« Nike Novakovića Longa i Boška Desnice.⁹⁰ Predstavnici četnika iz NDH surađivali su s Talijanima u osnivanju protukomunističkih dobrovoljaca u anektiranoj Dalmaciji. No, poslije ni sami četnici nisu bili zadovoljni kada su katolički protukomunistički dobrovoljci provodili nasilje nad srpskim stanovništvom anektirane Dalmacije. Zato su četnici Srbima iz anektiranog dijela sjeverne Dalmacije savjetovali da ne odlaze u talijanske protukomunističke dobrovoljce, nego da se priključe Velebitskoj četničkoj brigadi, koja je djelovala na području NDH.⁹¹

Početkom rujna 1942. talijanske vlasti u anektiranoj Dalmaciji počele su izdavati *Glas dobrovoljca antikomunističkog odreda Talijanske Dalmacije*. To glasilo izlazilo je tri puta tjedno, a dijelilo se besplatno. Služilo je za širenje promidžbe talijanskih vlasti, odnosno fašističke ideologije među stanovništvom anektirane Dalmacije. Na početku je tiskano na srpsko-hrvatskom i talijanskom jeziku, a poslije isključivo na srpsko-hrvatskom.⁹² Glavni ustaški stan je krajem veljače 1943. dostavio Ministarstvu vanjskih poslova NDH prijepis jednog članka objavljenog u *Glasi dobrovoljca*, a u popratnom dopisu među ostalim je pisalo:

*Pravi urednik lista jest Vladan Desnica, rodom iz Obrovca, poznati srpski klikaš iz grupe Dr. N. Novakovića-Longa (...).*⁹³

No, talijanski dokumenti ne potvrđuju spomenutu tvrdnju. Vojni ured Vlade za Dalmaciju je krajem kolovoza 1942. obavljao pripreme za početak izdavanja *Glasa dobrovoljca*. Iz uputa i smjernica tog ureda vidi se da je rad na uređivanju i izdavanju glasila bio podijeljen među različitim uredima Vlade za Dal-

⁸⁹ Vinko Branica, »Formiranje antikomunističke milicije na anektiranom području sjeverne Dalmacije i njena aktivnosti protiv NOP-a«, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 4, Split 1978., 895.-911.; Oddone Talpo, *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1942)*, Roma 1990., 355.-359.

⁹⁰ HDA, ZZ NDH, I-74/535, I-75/804, U[staška] N[adzorna] S[lužba], Ured II. Odjel 3. F. 62. Zaprim.[ljeno] dne 4. I. u sati 13. 1943. Izvjestitelj B.; NOB u Dalmaciji, *Zbornik dokumenata*, knjiga 2, dok. br. 539.; Kisić Kolanović, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, 214.

⁹¹ Branica, »Formiranje antikomunističke milicije na anektiranom području sjeverne Dalmacije i njena aktivnosti protiv NOP-a«, 902., 906.

⁹² Vjekoslav Maštrović, *Jadertina croatica, Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*, II. dio, Časopisi i novine, Zagreb 1954., 106.-107. O *Glasi dobrovoljca* i njegovom sadržaju također vidjeti: Petrić, »Zadarske novine *Giornale di Dalmazia* i *Glas dobrovoljca* (1941.—1943.)«, 281.-311.

⁹³ HDA, MVP NDH, Politički odjel, Odsjek za romanske zemlje, I. Taj. Broj: 61/1943.

maciju, uz suradnju sa zadarskim listom *Giornale di Dalmazia*, koji je bio zadužen za tiskanje i distribuciju *Glasa dobrovoljca*. Također je određeno da će glavni urednik *Glasa dobrovoljca* biti gospodin Drizzi (»redattore capo sarà il Sig. DRIZZI«). No, ne bih isključio mogućnost da je Vladan Desnica bio suradnik *Glasa dobrovoljca*. Naime, taj list trebao je imati i rubriku koja bi se bavila mjesnim prilikama u anektiranoj Dalmaciji, a u pisanju članaka za tu rubriku trebale su surađivati osobe koje je trebao odrediti Vojni ured Vlade za Dalmaciju (»Alla compilazione degli articoli di propaganda locale (...) collaboreranno le persone che saranno officiate dal Gabinetto Militare«).⁹⁴ Možda je jedna od tih osoba bio i Vladan Desnica. Budući da je on prevodio pojedine tekstove koji su objavljeni u *Giornale di Dalmazia*, ne bih zanemario mogućnost da je s talijanskog na srpsko-hrvatski prevodio i članke koji su objavljivani u *Glasi dobrovoljca*.⁹⁵

Na temelju svega prethodno iznesenog smatram da su krajnje upitne tvrdnje s početka ovog priloga da je Vladan Desnica od 1942. ili 1943. bio suradnik partizanskog pokreta. Znatno veći broj puno pouzdanijih izvora upućuje na suprotno, odnosno da je on u tome razdoblju bio djelatnik talijanske uprave u anektiranoj Dalmaciji, kao i suradnik četničkog pokreta. Pri tome nikako ne želim reći da je Vladan Desnica, kao službenik talijanske Vlade za Dalmaciju, iskreno prihvatio Talijane i njihovu fašističku ideologiju. Suradnja s Talijanima bila je izraz nužde u okolnostima koje su nastale slomom Jugoslavije i proglašenjem NDH. Za srpsku skupinu iz sjeverne Dalmacije, kojoj je pripadao i Vladan Desnica, Talijani su bili prihvatljiv saveznik u slabljenju utjecaja NDH u Dalmaciji, kao i borbi protiv komunista, odnosno partizana, ali je krajnji cilj bila pobjeda Zapadnih saveznika i obnova Kraljevine Jugoslavije. Ovi ciljevi mogu se vidjeti iz pisma koje je Niko Novaković Longo još 16. kolovoza 1941. uputio Bošku Desnici. U pismu stoji da treba spašavati srpski narod, a to podrazumijeva da se on ne treba sukobljavati s Talijanima, kao što žele komunisti, odnosno partizani. Takvo sukobljavanje samo će voditi stradanju Srba. Zato s Talijanima treba surađivati do konačne pobjede savezničkih zemalja koje ratuju protiv sila Osovine, a tada će »spašeni [srpski] narod« dobiti povoljno mjesto u »budućem slobodnom svijetu«.⁹⁶ Zanimljivo je i da u drami Vladana Des-

⁹⁴ DAST, Vlada za Dalmaciju (R. Governo della Dalmazia), kut. 30, Gabinetto militare, N. 1745 di prot. G.M., N. 1749 di prot. G.M.

⁹⁵ Treba spomenuti da je u listopadu 1942. u Splitu pokrenuto i četničko glasilo *Krik iz jama* (vidjeti: Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 177.). Prema podacima koje je početkom lipnja 1943. u jednom izvješću spomenulo Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Madridu, među »videnijim ličnostima« koje su okupljene oko *Krika iz jama* spominje se i, kako je navedeno, »Desnica (Uroš?)«. Očito navedeni podatci nisu bili sasvim pouzdani, ali u svakom slučaju nije mogla biti riječ o Urošu Desnici, koji je umro još u srpnju 1941. No, ne mislim da je nemoguće, iako to ne mogu pouzdano tvrditi, da je s *Krikom iz jama* surađivao upravo Vladan Desnica. Za navedeno izvješće Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Madridu vidjeti: NOB u Dalmaciji, *Zbornik dokumenata*, knjiga 6, travanj-lipanj 1943. godine, Split 1984., dok. br. 313.

⁹⁶ Plenča, *Kninska ratna vremena*, 247.

nice *Ljestve Jakovljeve* iz 1961., čija se radnja događa u Drugome svjetskom ratu, glavni lik Jakov Pečina također zastupa stajalište da je besmisleno pružiti djelatan otpor silama Osovine:

U načelu, ja nisam protiv akcije, kad ta akcija ima bar neke šanse. Ja sam samo protiv improvizacija, protiv megalomanskih ispada. Ali akcija kao izživljavanje nekoliko usijanih glava, radi »spasavanja časti« i »svjetljanja obraza«, ili iz onog našeg tradicionalnog kompleksa žrtvovanja, to je samo anahronistički ostatak naše neizlječive folklorističko-be-rojičke formacije duha.⁹⁷

I neki dokumenti jugoslavenske kraljevske vlade u izbjeglištvu pokazuju da su Niko Novaković Longo, Boško Desnica, Vaso Miljuš i arhimandrit Danilo Bukorović iskreno priželjkivali konačnu pobjedu Velike Britanije i obnovu Kraljevine Jugoslavije. No, oni su isto tako bili zabrinuti zbog komunista, koji nakon rata namjeravaju preuzeti vlast.⁹⁸

Treba se osvrnuti i na politiku Kraljevine Italije. S jedne strane, ona je, na čelu s fašističkim vođom Benitom Mussolinijem, vezana čvrstim savezništvom s Hitlerovim Reichom. S druge strane, talijanske elite, među kojima i visoki vojni časnici, nisu bili bezuvjetno vezani za fašistički režim, niti su vjerovali u konačnu njemačku pobjedu. Zato se veze talijanske vojske s četnicima u NDH mogu sagledati kroz nekoliko točaka. Na prvome mjestu, dajući potporu četnicima, Talijani slabe NDH, koja je formalno saveznica Italije, ali je s njom u trajnom latentnom sukobu zbog pripadnosti krajeva na istočnom Jadranu. Na drugome mjestu, četnici su Talijanima koristan saveznik u borbi protiv partizana. Na kraju, talijanske veze s četnicima odražavaju i talijansku težnju da preko četnika ostvare kontakt i s jugoslavenskom kraljevskom vladom u izbjeglištvu, čime otvaraju još jedan kanal prema Zapadnim saveznicima, a ti kontakti će Italiji dobro doći u slučaju prekida savezništva s Nijemcima.⁹⁹ Uostalom, kada je komunističko-partizansko vodstvo početkom 1943. pregovaralo s njemačkim predstavnicima o uspostavi međusobnog primirja, predstavnici partizana su Nijemcima izjavljivali kako su za njih glavni protivnici četnici koji žele stvoriti »Veliku Srbiju«, kao i da će se partizani boriti protiv Zapadnih saveznika ako se oni iskrcaju na istočnom Jadranu i podupru uspostavu »četničke vlasti«. Istovremeno je Josip Broz Tito obavještavao Moskvu da se kod vođe četnika Draže Mihailovića nalaze britanski časnici koji su stupili u vezu s Talijanima.¹⁰⁰

⁹⁷ Krešimir Nemec, *Vladan Desnica*, Zagreb 1988., 110.-111.

⁹⁸ Plenča, *Kninska ratna vremena*, 278.

⁹⁹ Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941—1943.*, Beograd 1999., 127.-128.

¹⁰⁰ Miša Leković, *Martovski pregovori 1943.*, Beograd 1985., 27., 131.-140.

Od kapitulacije Italije do kraja Drugoga svjetskoga rata

Na kraju će u srpnju 1943. talijanski kralj i vojska svrgnuti Mussolinija s vlasti, što je bio uvod u prelazak Italije na stranu Zapadnih saveznika. Time se otvarala mogućnost da talijanska vojska u anektiranoj Dalmaciji i obližnjim dijelovima NDH iznenada postane čuvar mostobrana na istočnom Jadranu na koji bi se mogle iskrcati angloameričke snage. Očito, to nije odgovaralo Nijemcima, koji su zato počeli obavljati pripreme za zaposjedanje istočnog Jadrana. Iskrčavanje Saveznika na tome području iz prethodno navedenih razloga nije moglo odgovarati ni jugoslavenskim komunistima. Tako je Okružni komitet KPH za Zadar početkom kolovoza 1943. raspolagao podatcima da je jugoslavenska kraljevska vlada u Londonu naredila da se osnuje »Sjevernodalmatinska srpska divizija«, u čijem će sastavu biti dotadašnji talijanski protukomunistički dobrovoljci. Talijani će ubrzo »odstupiti«, pod čime se očito mislilo na talijansku kapitulaciju. Tada će Srbi preuzeti vlast, a kralj Petar II. Karađorđević vratit će se u zemlju. Okružni komitet KPH za Zadar smatrao je da sve navedeno treba shvatiti s najvećom ozbiljnošću. Također je spomenuta prisutnost »velikosrpskoga-četničkog« utjecaja jer veći broj srpskih »trgovaca, intelektualaca i popova« nastavlja suradnju s Talijanima, a istovremeno podupiru jugoslavensku kraljevsku vladu u izbjeglištvu. Kao pripadnici te skupine spomenuti su i braća Miljuš iz Obrovca.¹⁰¹

Talijanska kapitulacija, odnosno primirje sa Zapadnim saveznicima, objavljena je 8. rujna 1943. godine. Njemačka vojska, koja je već bila razmještena na matičnom talijanskom teritoriju, krenula je u razoružavanje talijanske vojske, a njemačke postrojbe u NDH ušle su u dotadašnju anektiranu Dalmaciju. Zapadni saveznici se ipak nisu iskricali na tome području. Istovremeno je NDH slovom Italije dobila mogućnost poništiti Rimske ugovore iz 1941. i proglasiti da u svoj sastav priključuje do tada talijanske krajeve na istočnom Jadranu. Tako je Zagreb na području sjeverne Dalmacije, odnosno Ravni kotara, osnovao novu Veliku župu Sidraga i Ravni kotari. Njezino sjedište trebalo je biti u Zadru, u koji je 10. rujna 1943. ušla njemačka vojska.¹⁰²

Talijanski predstavnici u Zadru, među kojima je bio i prethodno više puta spominjani Carlo de Höbert, koji je u međuvremenu preuzeo dužnost povjerenika načelnika grada Zadra, odmah su se obratili njemačkoj vojsci, izjavljujući da neće moći preuzeti odgovornost za stanje u gradu ako u njega uđu ustaše.¹⁰³ U vezi s ovim jedna »vrlo pouzdana osoba« već je 10. rujna 1943. izvijestila vlasti u Zagrebu da se u Zadru nastavlja zajednička djelatnost »talijanaša« i

¹⁰¹ NOB u Dalmaciji, *Zbornik dokumenata*, Knjiga 7, srpanj-kolovoz 1943. godine, Split 1984., dok. br. 69.

¹⁰² Barić, *Ustaše na Jadranu*, 125.

¹⁰³ Oddone Talpo, *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1943-1944)*, Roma 1994., 1334.

četnika, među kojima su Niko Novaković Longo i Boško Desnica. »Četnici i Talijani« su za novog načelnika grada Zadra imenovali Karla Höberta von Schwarztahla. To je učinjeno kako bi se zavarala njemačka vojska jer se Höbert, svojim njemačkim imenom, može njemačkoj vojsci predstaviti kao čovjek od povjerenja. No, »pouzdana osoba« navela je da je zapravo riječ o poznatom »hrvatožderu, anglofilu i četničkom zaštitniku« koji će, kao zadarski načelnik, i dalje raditi na štetu Hrvata, odnosno onako kako to žele četnički vođe. Uostalom, poznato je da je Höbert uvijek štitio i u svojem zadarskom domu primao u goste Novakovića Longu i ostale »srbske konzule«. Štoviše, Höbert se i prije sloma Kraljevine Jugoslavije isticao kao »anti-fašist«, a tako se držao kako bi se dodvorio tadašnjem jugoslavenskom konzulu u Zadru, odnosno kako bi mogao obilaziti posjede koje je imao na obližnjem jugoslavenskom teritoriju. U vezi s ovim Ministarstvo vanjskih poslova NDH poduzelo je mjere kako bi se njemačke predstavnike upozorilo na spomenutu »makinaciju« kojom četnički i talijanski krugovi, koji već dugo dobro surađuju, preko novog načelnika Zadra žele nastaviti svoju djelatnost protiv NDH i Njemačkog Reicha.¹⁰⁴

Da su navedeni podatci bili točni, dokazuju četnički dokumenti. U prosincu 1943. na zadarsko područje stigao je četnički vojvoda Radomir Đedo Đekić, gdje je sa svojim ljudima vodio borbe protiv partizana. Đekić je tada stupio u vezu s Carlom de Höbertom, o čemu će u izvješću vojvodi Momčilu Đujiću navesti:

Dr. Hebert je vođa Italijanske grupe Srbofilsko-četničke u Zadru. Oni žele punu saradnju sa četnicima i spremni su da dadu veliku pomoć u novcu, oružju, obući, odjeći i hrani. (Želeli bi da pod našim okriljem budu zaštićeni od ustaša, fašista, partizana i drugih a kad dođu [Zapadni] saveznici da budu pred njima od četnika tako predstavljeni).¹⁰⁵

Predstavnici navedene skupine su Đekiću otkrili skriveno skladište oružja, streljiva i opreme koje se nalazilo u Zadru, i on je sve to uzeo i podijelio svojim četnicima. Osim toga, četnici u Smilčiću uspostavili su vezu s De Höbertom, koji ih je iz Zadra trebao nastaviti opskrbljivati oružjem, streljivom i drugom opremom.¹⁰⁶ Očito je De Höbert u Smilčiću imao posjed. Prema podatcima koji potječu iz sredine 1944. vidljivo je da su se četnici opskrbljivali vinom iz De Höbertove konobe u Smilčiću.¹⁰⁷

Nije mi poznato je li De Höbert ostao na dužnosti načelnika Zadra. Najvjerojatnije nije jer su vlast u tome gradu nakon dolaska Nijemaca preuzeli fašis-

¹⁰⁴ HDA, MVP NDH, Politički odjel, Odsjek za romanske zemlje, I. Taj. Broj: 255/1943.

¹⁰⁵ HDA, DČO, 111-43, Komandantu Dinarske četničke oblasti, komandant, vojvoda [Radomir] Đedo [Đekić]. Izvješće je sastavljeno krajem prosinca 1943. godine.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Veći broj »reversa« kojima se potvrđuje da su četnici iz konobe Carla de Höberta u Smilčiću primili vino nalazi se u: HDA, DČO, 1324-3, 1324-6.

ti, koji su priznavali novu Mussolinijevu Talijansku Socijalnu Republiku. Ta uprava nastavila je djelovati u Zadru sve do pred kraj 1944. godine. Tako je Velika župa Sidraga i Ravni kotari svoje sjedište morala smjestiti u Zemunik. Nakon povlačenja njemačke vojske iz Dalmacije u jesen 1944. u Zadar su ušli partizani.¹⁰⁸ No, za ovaj prilog najvažnije je to što prethodno navedeni izvori o De Höbertu potvrđuju postojanje »srbo-talijanaške« skupine u Zadru o kojoj su vlasti NDH imale podatke i znatno prije kapitulacije Italije.¹⁰⁹

Krajem 1943. redarstvene vlasti NDH u Zagrebu primile su od jednog doušnika izvješće o stanju u Obrovcu. Izvješće je počelo konstatacijom da na području Obrovca u većini živi pravoslavno stanovništvo. Još za austrijske vladavine vodeće obitelji u tome mjestu bile su Desnice i Urukala. Nakon uspostave jugoslavenske države te dvije obitelji dobile su još više na ugledu, a u svojem su djelovanju uživale potporu Beograda. Tako je Sergije Urukalo postao narodni poslanik, a Uroš Desnica senator. Te su obitelji postale »strah i trepet« za malobrojne Hrvate koji im na izborima nisu dali svoj glas. Osim toga, uz Desnice i Urukala, u Obrovcu su se počela isticati braća Miljuš, koji su od jugoslavenskih vlasti dobili potporu za svoju veletrgovinu drvom. U tome poduzeću bilo je zaposleno mnogo radnika, koji su gospodarski i politički ovisili o Miljušima. Tako su i Hrvati neko vrijeme bili podložni spomenutim obiteljima. No, postupno su se Hrvati počeli »svrstavati u svoje prave redove«. To je poljuljalo položaj Desnica i Urukala, pa se Hrvate počelo batinati i zastrašivati. Također su iz Općine Obrovac izdvojena tri sela naseljena Hrvatima i priključena Općini Novigrad. Tako su Srbi željeli spriječiti da im Hrvati u Općini Obrovac čine oporbu. Isto tako država je započela s ulaganjima u sela naseljena Srbima, a nije se ulagalo u sela naseljena Hrvatima. Kako je zaključeno u navedenom izvješću, Srbi su se pokazali kao »dobri taktičari« jer su znali da moraju svoj narod podignuti u gospodarskom i prosvjetnom smislu, pa će taj narod i u političkom smislu biti »kako to oni žele«. Tako su Desnice, Miljuši i Urukala svojim djelovanjem učvrstili svoj položaj kod svih Srba u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici. Te obrovačke obitelji sa svim drugim istaknutim Srbima na tome području, primjerice Nikom Novakovićem Longom, bile su u »najužem prijateljstvu«. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije ti srpski elementi povezali su se s Talijanima, posebno s talijanskim predstavnicima u Zadru, s kojima su istaknuti obrovački Srbi već od prije bili u prijateljskim odnosima: primjerice zadarski industrijalac Nicolò Luxardo i bivši talijanski civilni komesar u Obrovcu Rodolfo Cettineo bili su školske kolege Boška Desnice. U izvješću je ponovljeno kako je Obrovac važno raskrižje glavnih putova i zato su ga Talijani, una-

¹⁰⁸ Barić, *Ustaše na Jadranu*, 124.-142.; Talpo, *Dalmazia, Una cronaca per la storia (1943—1944)*, 1329.-1566.

¹⁰⁹ U vezi s Carlom de Höbertom zanimljiva je još jedna pojedinost. Naime, u drami Vladana Desnice *Lje-stve Jakovljeve* glavni lik Jakov Pečina ima bivšeg školskog druga koji je postao nacistički načelnik policije i koji se zove »Huber«. Nemec, *Vladan Desnica*, 109.-117.

toč svim zahtjevima NDH, držali pod svojim nadzorom. Isto je tako Obrovac bio važno mjesto za djelovanje četnika na tome području. Zaključeno je da vlasti NDH moraju posvetiti pozornost Obrovcu i okolnom području jer se upravo ondje nalaze »najogorčeniji Srbi«:

Desnice, Urukale i Miljuši ni danas ne miruju. Oni su se učinili lojalni prema Niemcima, te su s njima sklopili i nekakove sporazume, a sve to skupa odražuje se na grbači hrvatskog živilja u tom području. Uvjerem je pouzdanik da to oni rade sve po nalogu Londona, kako bi bolje sačuvali srbski živalj, te u danom momentu bili desna ruka londonskoj politici.¹¹⁰

NDH se nakon talijanske kapitulacije nadala da će biti razoružane i raspuštene četničke snage koje su do tada, uz talijansku potporu, djelovale u hrvatskom obalnom području. No, ubrzo je njemačka vojska uspostavila suradnju s četnicima u sjevernoj Dalmaciji, prihvativši ih kao korisne suborce u borbi protiv partizana, pri čemu Nijemci uglavnom nisu obraćali pozornost na prosvjede NDH usmjerene protiv četnika.¹¹¹ Prethodno spomenuto doušničko izvješće upućeno u Zagreb spominje da su »sporazum« s Nijemcima sklopili i istaknuti obrovački Srbi. No, taj podatak nisam uspio potvrditi pouzdanijim izvorima.

Razdoblje i prostor o kojem sada pišem zapravo je ono o kojem govori roman Vladana Desnice *Zimsko ljetovanje* iz 1950. godine. To su mjeseci u kojima angloameričko zrakoplovstvo silovito bombardira i razara Zadar, pa njegovo talijansko stanovništvo napušta grad. Dio se brodovima evakuirao u sjevernojadranske talijanske luke, a dio skriva na obližnjim otocima ili u zadarskom zaleđu. Nasuprot Marinkovićevim tvrdnjama da se Vladan Desnica s obitelji već početkom 1942. preselio iz Splita u Islam Grčki, a da je u Zadru boravio samo povremeno, Roksandić, iako nedovoljno jasno, daje naslutiti da je Vladan Desnica s obitelji živio u Zadru, i da su se u Islam Grčki preselili tek nakon što je Zadar teško bombardiran u studenom 1943. godine.¹¹²

Tijekom 1944. na području Velike župe Sidraga i Ravni kotari razmještene su i ustaške i četničke postrojbe, kao i njemačka vojska. Pri tome Nijemci teže suzbiti međusobne sukobe četnika i ustaša, te ih, i jedne i druge, iskoristiti u borbama protiv partizana.¹¹³ Za ovaj prilog važno je spomenuti da je vojvoda Momčilo Đujić početkom veljače 1944. naredio da se osnuje II. dalmatinski četnički korpus, koji je trebao djelovati na području između rijeka Krke i Zrma-

¹¹⁰ HDA, ZZ NDH, I-34/162-164, Istaknuti Srbi u Obrovcu i stanje u njemu. Pouzdanik iz Dalmacije dostavlja, 28. prosinca 1943.

¹¹¹ Barić, *Ustaše na Jadranu*, 511.-574.

¹¹² »Desnice (...) preživjeli dva saveznička bombardiranja (...) Zadra u studenom 1943. godine«, »Desnice su napustile Zadar nakon drugog bombardiranja koncem studenog 1943.«. Roksandić, »Ratni dani Vladana Desnice«, 540.-541., 547.

¹¹³ Barić, *Ustaše na Jadranu*, 124.-142., 236.-242., 541.-544.

nje, a u travnju iste godine za komandanta tog korpusa određen je major Miodrag Kapetanović. U sastavu tog korpusa je, među ostalim, djelovala i četnička brigada »Janković Stojan«, čiji se štab nalazio u Smilčiću.¹¹⁴

O stanju u Obrovcu i općini Smilčić (u čijem je sastavu bio i Islam Grčki) nakon talijanske kapitulacije dosta podataka daju komunistički, odnosno partizanski dokumenti. Prema podacima Okružnog komiteta KPH Zadar s kraja listopada 1943. komunisti su strijeljali pet osoba s područja općine Obrovac za koje su postojali podatci da pripadaju četničkoj skupini koju vodi Uroš Miljuš, brat Vase Miljuša. Predstavnici nekih sela, pa čak i članovi partizanskih narodnooslobodilačkih odbora, intervenirali su za te »izrode«, pa je Okružni komitet zaključio da to pokazuje nedovoljnu »političku zrelost« srpskog stanovništva tog kraja. Također je zaključeno da je »dvoličnjački pravoslavni popovski element« u znatnoj mjeri uključen u širenju četničke propagande.¹¹⁵

Kotarski komitet KPH Benkovac je početkom studenog 1943. optimistično zaključio da je politička situacija na području tog kotara prilično povoljna, odnosno da narod tog kraja znatnim dijelom podržava partizane. Takvo je stanje i u samom Obrovcu, u kojem Vaso Miljuš ipak i dalje širi četničku propagandu. Također je povoljno stanje u Općini Smilčić, gdje je znatnim dijelom suzbijena mržnja između Hrvata i Srba. Pri tome je navedeno da se u smislu potpore partizanima »popravilo« selo Islam Grčki. Unatoč iskazanom optimizmu, Kotarski komitet KPH Benkovac ipak je upozorio da se i dalje osjeća djelovanje »pete kolone« koja onemogućava mobilizaciju stanovnika u partizanske redove i koja narod drži u »pasivnosti«. Krajem studenog 1943. Kotarski komitet KPH Benkovac ipak je zaključio da je u Općini Obrovac u posljednje vrijeme pojačan »velikosrpski utjecaj«, odnosno potpora jugoslavenskoj kraljevskoj vladi u izbjeglištvu i kralju Petru II. Karađorđeviću. Takvu djelatnost razvija agent »jugoslavenske vlade« i »sluga okupatora« Vaso Miljuš sa svojim bratom Urošem i oni imaju utjecaj na dio srpskog stanovništva kod kojeg još postoji »dosta nacionalne mržnje«.¹¹⁷

Partizanska obavještajna služba je početkom prosinca 1943. imala podatke da je u Obrovcu uspostavljena općinska uprava NDH na čelu s Leopoldom Ivezićem, a u tu upravu uključeni su i neki pravoslavci. Inače, u Općini Obrovac i dalje je bio izražen snažan četnički utjecaj:

¹¹⁴ Vinko Branica, »Razvoj četničkog pokreta poslije kapitulacije Italije na bivšem anektiranom području sjeverne Dalmacije«, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 4, 913.-927.

¹¹⁵ HDA, Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske Zadar (dalje: OK KPH Zadar), kut. 3, KP-301/1607, 25. X. 1943.

¹¹⁶ NOB u Dalmaciji, *Zbornik dokumenata*, Knjiga 9, studeni-prosinac 1943. godine, Split 1985., dok. br. 14.

¹¹⁷ Isto, dok. br. 89.

Inače gotovo najjača politička struja među seljacima pravoslavnih sela ove općine jeste rojalizam i isticanje srpstva. Glavni četnički agitator je Vaso Miljuš (koji je propustom naših drugova u Obrovcu bio pušten poslije hapšenja na slobodu). Njegovom agitacijom u Zelengradu, koji je nekada sa simpatijama gledao n.[arodno]o.[slobodilačku]b.[orbu] u roku od mjesec i po dana skrojilo se preko 350 šajkača. Računa se, da taj broj premašuje broj šajkača skrojenih u zadnjih 10 godina. U tom selu naročito je djelovao njegov brat Uroš Miljuš, koji je među seljacima podijelio oko 500 m[etara] platna.¹¹⁸

Krajem prosinca 1943. partizanski obavještajci navodili su da je Vaso Miljuš, inače »pronevjeritelj milionar«, glavni vođa četnika na području Obrovca.¹¹⁹ Početkom 1944. Kotarski komitet KPH Benkovac ocjenjivao je da je Obrovac središte djelovanja četnika i ustaša, odnosno »veći dio gospode« iz toga mjesta su protivnici partizana, a siromašni mještani naklonjeni su partizanima. Također je navedeno da u Općini Smilčić postoji snažna četnička propaganda, koja je posebno izražena u selu Kašiću, a u manjoj mjeri i u Islamu Grčkom.¹²⁰

Sredinom siječnja 1944. Kotarski komitet KPH Benkovac ocijenio je kako »domaći izrodi« u Obrovcu shvaćaju da ih »njihovi gospodari« vode u propast, ali im to ipak ne smeta da »mrze našu borbu iz dna duše«. Pri tome je ponovno istaknut Vaso Miljuš kao organizator četnika, ali je također navedeno da je »peta kolona« dobila »osjetljiv udarac sa likvidacijom Uroša Miljuša i kompanije«. U vezi sa stanjem na području Općine Smilčić, Kotarski komitet je u tome razdoblju ocjenjivao kako je to »najbolnija točka« u kojoj se vrlo teško razvija naklonjenost stanovništva partizanima. Pri tome se za sela Islam Grčki, Kašić i Smilčić »bez pretjerivanja« može reći da su »centri četničke propagande« u koje komunisti gotovo nikako ne mogu pristupiti.¹²¹

Iz rečenog proizlazi da su komunisti početkom 1944. likvidirali Uroša Miljuša i još neke četničke elemente s područja Obrovca. Vaso Miljuš će u vezi s ubojstvom svojega brata u jednom pismu napisati:

Krvnicima je trebala Uroševa krv i Uroševa glava, uzeli su je, ali je Bog velik i ne plaća svake subote, a smrt Uroševa treba da pokaže svima svjesnim Srbima, šta svakoga od nas čeka kad bi u Slobodnoj Hrvatskoj Antu Pavelića zamjenio Josip Broz. Za nas Srbe koji se borimo za svoju zemlju, koji poštujemo amanete svojih starih, koji ljubimo svog Kralja, si-

¹¹⁸ HDA, OK KPH Zadar, kut. 3, KP-302/1733, R.O.C., Okrug Zadar, Broj: 262/1943.

¹¹⁹ HDA, OK KPH Zadar, kut. 4, KP-302/1741, R.O.C., Okrug Zadar, Broj: 286/1943.

¹²⁰ HDA, OK KPH Zadar, kut. 4, KP-303/1788, K. K. K.P.H. Benkovac, 1. januara 1944.

¹²¹ HDA, OK KPH Zadar, kut. 4, KP-303/1813, Kotarski komitet K.P.H. Benkovac, 14. I. 1944.

roče naše kome HRVATI sa Antom na čelu ubiše oca, svjesni smo da nam je sudbina ista podpuno, bili pod Antom ili Josipom.¹²²

Partizani su u istom razdoblju boravili i u Islamu Grčkom. Pretpostavljam da je upravo tada Vladan Desnica bio »potresen« kada su se partizani smjestili i u njegovoj kući, kako je spomenuto u prethodno navedenom radu Cvijović Javorine.¹²³ Njemački zrakoplovi su krajem siječnja 1944. bombardirali Islam Grčki, i tada je stradalo više civila i partizana, a oštećeno je i imanje obitelji Desnica, odnosno Kula Jankovića.¹²⁴

Zapravo je njemačka vojska u tome razdoblju u sjevernoj Dalmaciji poduzela operacije protiv partizana, koje će znatnim dijelom poništiti uspjehe na širenju partizanskog pokreta ostvarene nakon talijanske kapitulacije.¹²⁵ Okružni komitet KPH Zadar je krajem ožujka 1944. u izvješću Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju naveo da se vojno i političko stanje u zadarskom okrugu znatno promijenilo na štetu partizana, čije su organizacije »ugušene« ili prolaze »križu«. Neprijatelj širi nadzor nad tim područjem, a u mnogim je mjestima uspio uspostaviti »seosku miliciju«, odnosno u selima naseljenim Hrvatima uspostavljene su ustaške, a u selima naseljenim Srbima četničke posade. Tako su četnici organizirani i u Islamu Grčkom. Zbog takvog razvoja stanja, komunisti više nemaju utjecaja nad dobrim dijelom kotara Benkovac, a nakon što su se partizani povukli iz Općine Obrovac ondje su počeli djelovati »agenti četnika Miljuša« i nagovarati mjesne Srbe da pristupe četnicima.¹²⁶

U srpnju 1944. Kotarski komitet KPH Benkovac izvještavao je da u Općini Obrovac ima »nekoliko srpskih familija većinom bogatih« koje su »ogorčeni banditi«. Vođa im je Vaso Miljuš, a jedan od njegovih suradnika je Duško Desnica. Nažalost, nemam podatke o tome je li Duško Desnica bio obiteljski povezan s Boškom Desnicom. U istom izvješću o stanju na području Općine Smilčić piše da su ondje stigli četnici iz Like i da u svoje redove mobiliziraju mlade neoženjene Srbe. Tako je i u Islamu Grčkom u četnike prisilno mobilizirano nešto više od 100 Srba, ali su komunisti ocjenjivali da su ti Srbi većinom simpatizeri partizana i moglo bi ih se prevesti u redove partizana.¹²⁷

U vezi s tim podacima treba se vratiti na prethodno spomenuti rad Cvijović Javorine, koja je u razgovoru s kćerima Vladana Desnice uspjela saznati da

¹²² HDA, DČO, 17-17, Pismo Vase Miljuša upućeno Sergiju Simiću, Obrovac 18. februara 1944.

¹²³ Cvijović Javorina, »Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice«, 263.

¹²⁴ Roksančić, »Ratni dani Vladana Desnice«, 540.-541. Usporediti s: Dragutin Grgurević, *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija*, Zagreb 1964., 94.

¹²⁵ O tim akcijama njemačke vojske u sjevernoj Dalmaciji vidjeti dokumente objavljene u: *NOB u Dalmaciji 1941—1945., Zbornik dokumenata*, Knjiga 10, siječanj-ožujak 1944. godine, Split 1986.

¹²⁶ HDA, OK KPH Zadar, kut. 4, KP-303/1913, 23. marta 1944.

¹²⁷ HDA, OK KPH Zadar, kut. 5, KP-304/2098, K. K. K.P.H. Benkovac, 4. VII. 1944.

su jednog dana u kuću Desnica u Islamu Grčkom stigli »bosanski četnici« koji su tražili Stojana Desnicu. Iz intervjua, odnosno iz onoga što je objavila Cvijović Javorina, nije jasno zašto su četnici tražili Stojana. No, je li možda bila riječ o četnicima iz Like, koje spominje Kotarski komitet KPH Benkovac, a ne o četnicima iz Bosne? I jesu li ti četnici možda tražili Stojana kako bi ga mobilizirali u svoje redove?

Kao što se vidi iz navedenih komunističkih i partizanskih dokumenata, za glavnog četničkog organizatora u Obrovcu smatran je Vaso Miljuš. Isti dokumenti ne spominju da s četnicima surađuje ili da ih vodi Boško Desnica. No, ti dokumenti također ne navode ni da je Boško Desnica suradnik partizanskog pokreta. Ali, zanimljivo je skrenuti pažnju na jedno izvješće koje je sredinom kolovoza 1944. dostavljeno redarstvenim vlastima NDH i u kojem piše:

*Iz cenzuriranog pisma doznajemo, da su oba sina doktora DESNICE, poznatog srbskog borca iz zapadne Dalmacije, među četnicima. Isti pljačkaju i teroriziraju naše stanovništvo u okolici Šibenika.*¹²⁸

Kao što se vidi, u navedenom izvješću nije navedeno osobno ime »doktora DESNICE«. No, smatram kako se ne može isključiti da se pod »poznatim srbskim borcem iz zapadne Dalmacije« misli upravo na Boška Desnicu. Dakle, smatram kako postoji mogućnost da su tijekom 1944. dva sina Boška Desnice bila u četničkim jedinicama.

Ipak, mislim da je za ovaj prilog najvažnija naredba majora Miodraga Kapetanovića, komandanta II. dalmatinskog četničkog korpusa, koju je izdao 25. lipnja 1944. i u kojoj stoji:

*U cilju što pravilnijeg rešavanja krivičnih dela počinjenih od boraca Zадarske brigade i brigade »STOJANA JANKOVIĆA« po Uredbi o Vojno Četničkom krivičnom sudu i Vojno-Četničkom prekom sudu, za pravnog referenta ovih dveju brigada ODREĐUJEM brata VLADANA DESNICU — advokata. Sedište rada ovoga biće u Smilčiću. Radi toga Komandant Zадarske brigade dostavljaće sva optužna krivična dela i optužne raporte sa potrebnim sasušanjima okrivljenoga i svedoka na Komandanta brigade »Stojana Jankovića« sa naznačenjem »Za pravnog referenta« a ovaj će predmet proslediti do brata Desnice koji će dalje predmet proučiti, sastaviti optužnicu i ceo predmet dostaviti sudu korpusa radi donošenja presude. — Isti postupak je i komandanta brigade »Stojana Jankovića« za krivice počinjene od strane boraca ove brigade. — Komandanti brigada dužni su da izvrše prethodnu krivičnu istragu, a po napred naznačenoj Uredbi.*¹²⁹

¹²⁸ HDA, ZZ NDH, I-17/882, I-17/1305, Sinovi dr. DESNICE — četnici. — Pododsjek VIII, dana: 15. kolovoza 1944. dostavlja.

¹²⁹ HDA, DČO, 132-17, Naredba Pov. Br. 4. komandanta II. dalmatinskog korpusa za 25. juna 1944 godine.

Smatram da navedeno dovodi u sumnju sve što je o svojim ratnim danima nakon rata izjavljivaao Vladan Desnica, a što su poslije, u različitim oblicima, preuzeli i prof. dr. Marinković i prof. dr. Roksandić. Spomenuta naredba majora Kapetanovića ipak pokazuje da su četnici Vladana Desnicu smatrali čovjekom u kojeg mogu imati povjerenje. Nažalost, nisam pronašao druge izvore o djelatnosti Vladana Desnice na dužnosti četničkog pravnog referenta, ne znam ni je li tu dužnost, nakon imenovanja, stvarno i obnašao. Isto tako ne tvrdim ni da se on dobrovoljno javio na tu dužnost. No, i sa svim ovim ograda, ipak mislim da navedeno potvrđuje bliskost Vladana Desnice četničkom pokretu, a neizravno potvrđuje i njegovo prethodno sudjelovanje u obrovačko-zadarskoj »srbo-talijanaškoj« skupini.

No, smatram da će se u mjesecima neposredno nakon imenovanja Vladana Desnice za četničkog pravnog referenta dogoditi promjene koje će njegov život pokrenuti u drugome smjeru. Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu je sredinom kolovoza 1944. od jednog pouzdanika iz sela Smilčića primilo podatke o djelovanju četnika na području Ravnih kotara. Pouzdanik je javio da četnici, koje su naoružali Nijemci, nadziru sela Islam Grčki, Smilčić i Smoković. Pouzdanik je također javio da se Boško Desnica u međuvremenu iz Obrovca preselio na obiteljski posjed u Islamu Grčkom. To se lo drže četnici, pa Boško u njemu može »mirnije vršiti svoju dužnost«. Također je navedeno da Boško Desnica zapravo održava »vezu« između četnika i partizana. Pouzdanik je ovu »vezu« između četnika i partizana objasnio kao njihovo zajedništvo u teroriziranju i ubijanju hrvatskog stanovništva.¹³⁰ No, ako je Boško Desnica u tome razdoblju zaista održavao »vezu« s partizanima, moje je mišljenje da je puno više bila riječ o njegovu pokušaju da se približi pokretu koji je prethodno smatrao protivničkim. Ovu pretpostavku potvrđivala bi i tvrdnja koju je krajem kolovoza 1944. iznio Kotarski komitet KPH Benkovac:

*Politička situacija na našem kotaru iz dana u dan se popravlja. Mase koje su do sada bile na strani neprijatelja ili su stale pasivno počele su naglo uvidati da su na krivom putu, te da bi ih mogla stići naskoro kazna koju zaslužuju, pak su počeli tražiti vezu sa nama (...).*¹³¹

U istom je izvješću navedeno da je Općina Smilčić dala 109 osoba u partizane, 524 osobe u četnike i 54 u ustaše. Tako se u toj općini osjeća snažan pri-

¹³⁰ HDA, ZZ NDH, I-34/427, Veza četnika s partizanima. Pouzdanik iz Smilčića, dana: 29. srpnja 1944. dostavlja, 19. kolovoza 1944. Podatak da Boško Desnica održava veze između četnika i partizana spominje se i u: HDA, ZZ NDH, I-47/181-200, Ministarstvu unutarnjih poslova, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, »Politički pregled — Srbi«. Dokument je bez nadnevk, ali je očito sastavljen tijekom listopada 1944., ili nešto kasnije.

¹³¹ HDA, OK KPH Zadar, kut. 5, KP-304/2149, K. K. K.P.H. Benkovac, 26. avgusta 1944.

tisak neprijatelja, ali se stanje popravlja kada taj pritisak popusti, pa je onda stanovništvo te općine »dosta raspoloženo« prema partizanima. Ovo se posebno osjeća kod Srba koji su nedugo prije mobilizirani u četnike.¹³²

Od 10. do 14. kolovoza 1944. održan je sastanak Okružnog komiteta KPH Zadar na kojem je, među ostalim, rečeno kako je »predviđeno«, odnosno »predloženo« da Boško Desnica uđe u sastav Narodnooslobodilačkog odbora za okrug Zadar, koji je osnovan još u prosincu 1943. godine. Također je navedeno da će Boško Desnica biti i potpredsjednik Okružne Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF).¹³³ KPJ je u završnom razdoblju rata osnovala JNOF kao političku organizaciju »oslobodilačkog pokreta«, koja je trebala biti jasnije razdvojena od tijela novih »narodnih vlasti«, odnosno narodnooslobodilačkih odbora. Pri tome su tijela JNOF-a formalno trebala imati značajke višestranačja, odnosno uključivati i predstavnike predratnih političkih stranaka, ali u stvarnosti JNOF nije smio dovesti do »razvodnjavanja partijske linije i labavljenja nje- ne rukovodeće uloge«.¹³⁴

Da su Okružni narodnooslobodilački odbor i Okružni JNOF za Zadar bili čvrsto pod nadzorom komunista potvrđuje i izvješće koje je Okružni komitet KPH Zadar 25. kolovoza 1944. uputio Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju. Iz izvješća se jasno vidi da su komunisti JNOF za zadarski okrug osnovali vrlo promišljeno, birajući u njega nekomunističke političare iz predratnog razdoblja, s ciljem da preko takvih osoba ostvare što čvršću potporu među stanovništvom. U navedenom izvješću stoji:

Uočili smo da je naš veliki nedostatak baš u tome što nismo imali svojih uporišta u centrima u koja narod okolnih sela (Benkovac, Obrovac, Zemunik) upire oči, jer se tamo nalaze njihovi politički vođe još za vrijeme Jugoslavije, koji su na njih imali utjecaja i još uvijek imaju. Koliko sela upiru oči u centar vidili smo najbolje po tome što izvjesni naši drugovi [komunisti] imaju autoriteta najviše kod masa zato što su rodом baš iz tih centara. A koliki bi tek na njih imali utjecaj oni 'stari političari' koje oni od ranije poznaju!'¹³⁵

Tako je predviđeno da predsjednik Okružnog JNOF-a za Zadar bude Josip Silobrčić, član Hrvatske seljačke stranke, a potpredsjednik Boško Desnica, predratni član Samostalne demokratske stranke. Za Boška Desnicu u tome izvješ-

¹³² Isto.

¹³³ HDA, OK KPH Zadar, kut. 5, KP-304/2131, Zapisnik sa sastanka OK KPH Zadar, održan 10. VIII. — 14. VIII. u prisustvu druga Marka, čl.[ana] Oblasnog komiteta. O osnutku Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Zadar u prosincu 1943. vidjeti: NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata, Knjiga 9, dok. br. 162.

¹³⁴ Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda, Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske, 1945.—1952.*, Zagreb 2002., 61.-66.

¹³⁵ HDA, OK KPH Zadar, kut. 5, KP-304/2158, 25. VIII. 1944.

ću također stoji da će ga se »ovih dana dovesti kod nas«. To da se Boško Desnica nije mogao pozvati na neke prethodne veze s komunistima i partizanima zapravo mu je pri izboru za Okružni JNOF moglo samo »koristiti«. Jer, kako je u svojem izvješću naveo Okružni komitet KPH Zadar, pri osnivanju JNOF-a pazilo se na osnovno načelo, odnosno:

Nismo zaboravili osnovno da u toku samog formiranja [Jedinstvene narodnooslobodilačke] fronte aktiviziramo te ljude koji su do sada stali po strani.¹³⁶

U istome izvješću Okružnog komiteta KPH Zadar također je navedeno kako je odlučeno u Okružni narodnooslobodilački odbor za Zadar kooptirati nekoliko »starijih uglednijih ljudi«, među kojima i Boška Desnicu.¹³⁷ Okružni komitet KPH Zadar obratio se 13. rujna 1944. Kotarskom komitetu KPH Benkovac i obavijestio ga da će se 20. rujna na Dugom otoku održati prva okružna konferencija JNOF-a. Zato je Kotarski komitet KPH Benkovac trebao na nju uputiti što više delegata sa svojega područja, pri čemu je navedeno:

Na ovu konferenciju gledajte kao na mogućnost jakog povezivanja srpskog i hrvatskog naroda. Pravičan i drugarski međusobni odnos doprinijet će mnogo da se kod Srba razbije onaj neprijateljski stav prema Hrvatima, naročito prema »bodulima«. Zato upregnite sve snage da dođu ljudi i to baš oni koji su do sada stajali po strani.¹³⁸

Čini se da ipak nije bilo moguće okružnu konferenciju održati 20. rujna, ali je ona na Dugom otoku, u prisutnosti više od 500 delegata, održana 4. i 5. listopada 1944. godine. Među ostalima, na njoj je sudjelovao i Boško Desnica.¹³⁹

U međuvremenu je razvoj stanja na drugim svjetskim bojišnicama samo koristio jugoslavenskim komunistima. Sovjetska Crvena armija je u ljeto 1944. napredovala prema Srbiji i sjeveroistočnom granicama NDH. U takvim okolnostima maršal Josip Broz Tito je 30. kolovoza uputio javni »posljednji poziv« svim »zavedenim slugama okupatora«, odnosno »hrvatskim domobranima, slovenskim domobrancima i zavedenim četnicima«, da do 15. rujna prijeđu na stranu partizana, a ako to ne učine, prijetio im je ratni sud i najstroža kazna.¹⁴⁰ Osim toga, Britanci su u međuvremenu, umjesto četnika, odlučili podržati partizane. Zato je za novog predsjednika jugoslavenske kraljevske vlade u izbjeglištvu izabran Ivan Šubašić, bivši ban Banovine Hrvatske. Time je Draža Mihailović

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ HDA, OK KPH Zadar, kut. 5, KP-305/2188, Kotarskom komitetu KPH Benkovac, 13. IX. 44.

¹³⁹ Drago Gizdić, *Dalmacija 1944-1945, Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1964., 625.-626.

¹⁴⁰ Za sadržaj »Posljednjeg poziva« maršala Tita od 30. kolovoza 1944. vidjeti: Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.—1945.*, Zagreb 2003., 496.

isključen iz vlade u kojoj je do tada bio ministar vojske. Šubašićeva vlada počela je pregovore s maršalom Titom, vođom partizanskog pokreta. Jugoslaven-ski kralj Petar II. Karađorđević je 12. rujna preko londonskog radija pozvao sve Srbe, Hrvate i Slovence da prijeđu pod komandu maršala Tita, što je bio težak udarac za četnički pokret.¹⁴¹

O vještoj partizanskoj propagandi kojom su četnike trebali privući na svoju stranu pisao je komandant četničke brigade »Janković Stojan« u izvješću koje je 31. kolovoza 1944. uputio komandantu II. dalmatinskog četničkog korpusa. U izvješću je navedeno da partizani često upadaju u selo Islam Grčki:

*Međutim iz čisto taktičkih razloga ne vrše nikakva nasilja. Ovakvim postupcima uspijevaju da potpuno razoružaju naše i onako labave borce, koji odbijaju da stupe u borbu sa partizanima i ako im isti dolaze u selo. Ovakvi su slučajevi česti i u ostalim selima ove brigade. Svaki pokušaj odbijanja partizana iz bilo koga sela skopčan je sa užasnim negodovanjem od strane seoskih posada. (...) Ljudstvo se predaje partizanima bez ikakvog otpora dok ih sami partizani uvjeravaju da oni ne vode borbu protiv Srba već samo protiv Ustaša. (...) Po napred izloženom partizani su se dali u akciju isključivo u ovom kraju pošto im niko ne daje nikakvog otpora. Propagandnom uspevaju da demorališu borce, te samim tim od njih kao takvih nemam baš nikakve koristi.*¹⁴²

Komandant brigade »Janković Stojan« zabrinuto je naveo da u tim uvjetima neće biti u stanju zadržati partizane ako oni napadnu Smilčić, a među četnicima se govori kako »nije niko lud boriti se« ako ih partizani neće pobiti i tako vlada sve veća »indiferentnost prema četničkoj stvari«. ¹⁴³

Nakon Titova poziva četnicima da do 15. rujna 1944. prijeđu na stranu partizana, rasulo u redovima četnika u općini Smilčić povećalo se i oni su počeli tražiti vezu s partizanima. Tako su i četnici u Islamu Grčkom prekinuli svaku borbu protiv partizana, koji su nakon toga mogli slobodno prolaziti kroz to selo. Vođa četnika u Islamu Grčkom stupio je u vezu s partizanima i obećao da će na njihovu stranu prijeći većina njegovih četnika. Okružni komitet KPH Zadar je u izvješću Oblasnom komitetu za Dalmaciju od 13. rujna 1944. ocijenio kako se očekuje da će četnici s područja Općine Smilčić u velikom broju prijeći partizanima. No, to ipak ide »teško«, pri čemu su komunisti pretpostavljali da četnici oklijevaju jer se boje da će njihov prelazak partizanima izazvati odmazdu njemačke vojske, a četnici misle da im od partizana ipak pri-

¹⁴¹ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941—1945*, Zagreb 1979., 278.-279.; Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, *General Dragoljub Mihailović 1893—1946.*, Biografija, Beograd 2011., 399.

¹⁴² HDA, DČO, 1324-15, Štab brigade Janković Stojan, Br. Službeno, 31 VIII 1944 g., Komandantu II. dalm. latinskog korpusa.

¹⁴³ Isto.

jeti »manje zlo« nego od Nijemaca. Tako su i sami komunisti ocijenili da s četnicima, dok masovnije ne prijeđu partizanima, treba i dalje »taktizirati«. No, posebno je zanimljivo kako su komunisti objasnili rasulo u redovima četnika, kao i ustaša:

*Značajno je napomenuti da je formiranje [Jedinstvene narodnooslobodilačke] fronte na kotaru Benkovac znatno do[pri]nijelo raspadanju četničkih i ustaških redova, naročito na općini Smilčić, (...) jer smo uspjeli uvući u općinske [Jedinstvene narodnooslobodilačke] fronte zaista najuglednije ljude općina.*¹⁴⁴

Odmah zatim Okružni komitet KPH spomenuo je Boška Desnicu, ponavljajući da će on ući u Okružni JNOF, a također će biti potpredsjednik Okružnog narodnooslobodilačkog odbora.¹⁴⁵

Major Milivoj Vuksanović, komandant I. ličkog četničkog korpusa, početkom listopada 1944. izvijestio je vojvodu Đujića o rasulu četnika na području Ravni kotara:

*Četnički duh i moral kod boraca II Dalmatinskog korpusa se poljuljao i veliki broj »četnika« je otišao u partizane. Ovo je nastalo usled zauzeća Benkovca od strane partizana, kao i usled ogromne lažne partizanske propagande i pritiska na ove krajeve, kao i usled Sporazuma Šubašićeve vlade sa Titom i navodnog govora Nj.[egovog] V.[eličanstva] Kralja Petra II preko Londonskog radija.*¹⁴⁶

Major Vuksanović je razočarano zaključio da su se ti četnici, prelaskom na stranu partizana, otišli boriti za »Tita i Hrvatsku«. ¹⁴⁷ Konačno se njemačka vojska tijekom listopada i studenog 1944. povukla iz Dalmacije, pa su njome ovladali partizani.

Svi navedeni podatci i dalje ne daju konačne odgovore, ali otvaraju mogućnost za određene pretpostavke. Vrlo je vjerojatno da je u ljeto 1944. uspostavljena veza između komunista i Boška Desnice. Komunistima je Boško Desnica bio potreban ne zato što je prethodno bio suradnik partizana, nego upravo jer je prethodno »stajao po strani« od partizana, ali je imao ugled među srpskim stanovništvom. Time je njegovim uključivanjem u tijela »narodnih vlasti« ojačan položaj komunista, a istovremeno je došlo do rasula u redovima četnika. Motivi komunista da pridobiju Boška Desnicu su jasni. Teže je objasniti koji su bili Boškovi motivi da prijeđe komunistima. Moguće da su ga razočarali četni-

¹⁴⁴ HDA, OK KPH Zadar, kut. 5, KP-305/2192, Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju, 13. IX. 44.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ HDA, DČO, 131-43, Štab I. ličkog korpusa, Str. pov. br. 371, 4 oktobra 1944. Komandantu Dinarske četničke oblasti. Dijelovi ovog izvješća također su objavljeni u: Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 237.-238.

¹⁴⁷ Isto.

ki pokret i neki njegovi postupci.¹⁴⁸ Također, s razvojem ratne i političke situacije možda je zaključio da treba dati potporu partizanima čiji je cilj ipak bio obnova Jugoslavije, iako je bilo dovoljno naznaka da nova jugoslavenska država neće biti ista kao stara monarhija. No, isto je tako moguće da je Boško Desnica bio prisiljen pristupiti partizanima, i da bi mu, dato nije učinio, život bio ugrožen, kao i životi članova njegove obitelji. Ovu posljednju mogućnost potvrđuju sjećanja Sime Dubajića, dalmatinskog Srbina koji se tijekom Drugoga svjetskoga rata borio u partizanima. Očito, kad je riječ o memoarima, treba biti oprezan, ne može ih se prihvaćati nekritički, jer je u njima često prisutna »naknadna pamet«. Ipak, ne čini mi se posve neutemeljenim kada Dubajić u svojim sjećanjima navodi da su komunisti, preko Dušana Brkića, inače Srbina iz Obrovca, ulagali znatne napore da »upregnu u svoja kola« istaknute Srbe iz Bukovice i Ravnih kotara, među kojima je bio i Boško Desnica. No, zaključuje Dubajić, ti istaknuti Srbi svojim su odbijanjem da prijeđu partizanima natjerali komuniste da se zamisle:

*(...) zašto srpski narod nije zaboravio Niku Novakovića Longa u Italiji, i vojvodu Momčila Đujića u Kninu.*¹⁴⁹

Na kraju su ti ugledni Srbi, kako sam prethodno i opisao, ipak pristupili JNOF-u. No, ako se može vjerovati Dubajićevim sjećanjima, među njima zbog pristupanja »narodnim vlastima« nije vladalo veliko oduševljenje, i u vezi s time je Boško Desnica navodno izjavio:

Kao advokat i publicista, nikad se nisam bavio političkom. Što se mene tiče, kao potomka Janković Stojana, sigurno znam da su ga izdali

¹⁴⁸ Tako je primjerice prethodno više puta spominjani Vaso Miljuš početkom ožujka 1944. dao ostavku na dužnost predsjednika Upravnog četničkog odbora i četničkog oficira za vezu u Obrovcu. Objasnio je da je na ostavku prisiljen jer četnici koji su s Velebita došli u Obrovac svojim postupcima bacaju »ljagu« na sve »što je svakom Srbinu sveto«. Miljuš je dalje naveo da je sa svojim pokojnim bratom Urošem aktivno sudjelovao u četničkoj borbi, od »prvog dana ustanka protiv ustaša«. No, četnici i njihovi komandanti su se kompromitirali svojim postupcima. Među ostalim, četnici koji borave u Obrovcu provociraju Hrvate s kojima su obrovački Srbi, kako je naveo Vaso Miljuš, »do tada živeli u miru«. U vezi s ovim Miljuš je spomenuo: »Prema naređenju Vrhovne naše komande, imade se sa Hrvatima postupati pažljivo i lepo i pridobivati ih za našu stvar koliko je god više moguće«. Umjesto toga četnici provode nasilje i pljačku nad Hrvatima, pa je Miljuš zaključio da i zbog toga mora dati ostavku na svoje četničke dužnosti, jer ne može sudjelovati u postupcima koji ruše ugled »Kralja i Srpstva«. Kada je od Miljuša, od nadležne četničke komande zatraženo da obrazloži neke od optužbi koje je iznio, on je među ostalim rekao da su nedugo prije angloamerički zrakoplovi bombardirali Obrovac. Zato je stanovništvo napustilo mjesto i sklonilo se u njegovoj okolini. Kada su se stanovnici poslije počeli vraćati svojim kućama, neke od njih fizički su napali pojedini pijani četnici. Tada je napadnut i odvjetnik Boško Desnica, kao i žena i djeca četnika Ilije Kužata. Miljuš je zaključio da se takvim postupcima zapravo pomaže »agitacija partizana na štetu četnika«, odnosno četnici sami daju potvrdu »naopakog rada kod nas«, čime se širi mržnja protiv četnika. HDA, DČO, 14-190, Pismo Vase Miljuša komandantu II. jadranskog korpusa u Benkovcu, s popratnim dopisima.

¹⁴⁹ Simo Š. Dubajić, *Život, greh i kajanje, Ispovedna autobiografska hronika* — Knjiga I, Od Kistanja do Kočevskog Roga, Beograd 2006., 259.

*njegovi ljudi i ubili ga Turci. Njegovu sudbinu nikome od nas ne želimo!*¹⁵⁰

Smatram da ova izjava Boška Desnice, ako je točna, pokazuje da nije bio oduševljen položajem u kojem se našao nakon što se priklonio komunistima. Činjenica da komunisti nisu mogli računati na članove JNOF-a jasno je iznesena i na sastanku komunista zadarskog okruga održanom 1. veljače 1945., kada je delegat iz Općine Smilčić među ostalim rekao:

*Iz naše općine ranije nije bilo ni 100 ljudi u [narodno]Oslobodilačkoj[Vojsci]. Part.[ijska] org.[anizacija] je mlada i nema dovoljno snage da savlada sve prepreke koje se ispravaju pred nju. Narod je ipak priličan. Ima ih još takvih koji govore da su fašisti bili bolji nego partizani, jer da su oni davali aprovizaciju a mi ne dajemo ništa. U nas nema nijednog odbornika JNOF koji ranije nije bio ustaša ili četnik, i sa njima je teško raditi. Oni najrađe odlaze kod onih ljudi koji su bogatiji i izraziti stari reacioneri.*¹⁵¹

No, ako je Boško Desnica spadao u skupinu »starih reacionara«, komunistima on ipak neće predstavljati problem jer je nedugo zatim, 1. travnja 1945., umro u Obrovcu. U glasilu Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a objavljen mu je nekrolog u kojem je, među ostalim, navedeno:

*Boško Desnica je uvidio, da bez uništenja fašizma, ne može biti osigurán život i razvoj našeg naroda na nikakvom pa ni na naučnom planu i književnom polju. Zato prilazi narodno-oslobodilačkom pokretu. Dva sina su mu u partizanima, a sam postaje članom Okružnog odbora JNOF-a Zadar i potpredsjednik Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«. Četnički izrodi za njegov narodni rad progone ga i zatvaraju. Ali on sa žarom nastavlja svoj započeti posao. Sa neobičnom požrtvovnošću radi na otkapanju zadarskog arhiva, te postaje njegovim direktorom.*¹⁵²

Može se postaviti pitanje koliko je taj nekrolog bio prigodan i prilagođen potrebama komunista, ali je zanimljiv podatak da pokojni Boško ima »dva sina« u partizanima, ako se prisjetimo prethodno navedenog podatka redarstvenih službi NDH iz kolovoza 1944. da dr. Desnica ima dva sina, ali u četnicima.

Što se tiče Vladana Desnice, pitanje je kada je on točno i na koji način pristupio partizanima. Prema komunističkim podatcima s kraja kolovoza 1944., u Islam Grčki su upali partizani, a zatim je s njima iz tog sela otišlo devet »dru-

¹⁵⁰ Isto, 262.-263.

¹⁵¹ HDA, OK KPH Zadar, kut. 7, Zapisnik s I. partijskog savjetovanja za okrug Zadar održanog dne 1. II. 1945. g. u Zadru.

¹⁵² »Boško Desnica«, *Srpska riječ, organ Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a*, br. 46, 14. aprila 1945., 4.

gova». ¹⁵³ Može se samo pretpostaviti je li među tim »drugovima« bio Vladan Desnica. No, moguće je da je on ostao četnički pravni referent u Smilčiću sve do rasula četnika na tome području tijekom rujna i listopada 1944. godine. Pretpostavljam da je Boško Desnica, u sklopu svog prelaska u redove »narodnih vlasti«, osigurao prelazak na stranu ratnih pobjednika i za svojeg nećaka.

Treba se ponovno osvrnuti na upitnik koji je Vladan Desnica popunjavao krajem 1946., kada je radio u Ministarstvu financija Narodne Republike Hrvatske. Tada je naveo da ga je Okružni narodnooslobodilački odbor Zadar u kolovozu 1944. uputio na rad u ZAVNOH. No, smatram da to najvjerojatnije nije točno. Zapravo, tek je krajem prosinca 1944. odlučeno da se ZAVNOH iz Topuskog preseli u Šibenik, gdje je započeo s radom početkom siječnja 1945. godine. Preseljenje je učinjeno jer su partizani krajem 1944. u cijelosti ovladali Dalmacijom i ustanove ZAVNOH-a su na tome području mogle lakše obavljati svoje poslove i pripremati se za konačno preuzimanje vlasti. ¹⁵⁴ Budući da nema nikakvih podataka da je Vladan Desnica upućen u Topusko u ljeto ili jesen 1944. (uostalom tada je, vrlo vjerojatno, i dalje bio četnički pravni referent u Smilčiću), pretpostavljam da je on u ZAVNOH-u počeo raditi tek nakon što se to tijelo preselilo u Šibenik.

Dušan Brkić kao zaštitnik Vladana Desnice?

Prema nekim podacima, dok je u drugoj polovici 1940-ih bio načelnik Pravne službe Ministarstva financija Narodne Republike Hrvatske, Vladan Desnica nije bio u dobrim odnosima s ministricom financija Ankom Berus. No, Desnica zbog toga nije imao problema jer su ga na dužnost u Ministarstvu financija »imenovali drugi«, odnosno prethodno spomenuti Dušan Brkić. ¹⁵⁵ Dušan Brkić rođen je 1913. u Obrovcu. Diplomirao je pravo u Beogradu, a komunistima je pristupio 1939. godine. Za vrijeme rata postao je član Centralnog komiteta KPH i funkcionar ZAVNOH-a. Krajem 1950. Dušan Brkić i neki drugi visoki hrvatski komunistički funkcionari srpske nacionalnosti isključeni su iz KPJ i upućeni na Goli otok pod optužbom da su pristaše Informbiroa. Ti funkcionari srpske nacionalnosti također su izražavali nezadovoljstvo položajem Srba u Narodnoj Republici Hrvatskoj. ¹⁵⁶ Krajem kolovoza 1950. u Zagrebu je održana sjednica Politbiroa Centralnog komiteta KPH na kojoj se raspravljalo o slučaju tih komunista, i tada je Dušan Brkić među ostalim izjavio:

¹⁵³ HDA, OK KPH Zadar, kut. 5, KP-304/2149, K. K. K.P.H. Benkovac, 26. avgusta 1944.

¹⁵⁴ Hodimir Sirotković, »Rad ZAVNOH-a u Šibeniku«, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 4, 183.-184.

¹⁵⁵ Cvijović Javorina, »Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice«, 261.

¹⁵⁶ N. K. K., »BRKIĆ, Dušan«, *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Bj — C, glavni urednik Aleksandar Stipčević, Zagreb 1989., 330.

U većini naših prosvjetnih i kulturnih ustanova zabrinjava me negativan stav po pitanju ćirilice, srpske kulture i istorije. Mene to teško boli. Od kad to raste ja ne mogu da radim ni spavam. Partija me stavila za podpredsjednika Vlade kao Srbina...¹⁵⁷

Sjednici je prisustvovao i Aleksandar Ranković, član Politbiroa Centralnog komiteta KPJ, koji je Brkiću replicirao da on na mjesto potpredsjednika Vlade Narodne Republike Hrvatske nije došao »kao Srbin«, nego se na toj funkciji nalazi zato što je komunist. ¹⁵⁸

Kao što je navedeno, postoje naznake da je Vladan Desnica, dok je radio u Ministarstvu financija, imao potporu i zaštitu Dušana Brkića. Uostalom, Brkić je rođen u Obrovcu, pa ne isključujem mogućnost da je i prije rata poznavao članove obitelji Desnica. Štoviše, možda bismo upravo i Dušana Brkića trebali smatrati osobom koja je omogućila ili olakšala prelazak Vladana Desnice na stranu partizana. To potvrđuju i prethodno navedena sjećanja Sime Dubajića. Tu mogućnost potvrđuje i slučaj pravoslavnog svećenika Dušana Raškovića, koji je bio šef Propagandnog odsjeka II. dalmatinskog četničkog korpusa. ¹⁵⁹ Dakle, bila je riječ o istom četničkom korpusu u kojem je Vladan Desnica bio pravni referent. Tako je Ozna (Odjeljenje zaštite naroda) zadarskog područja u izvješću koje je 29. listopada 1944. uputila Ozni za oblast VIII. dalmatinskog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije među ostalim navela da je po primljenoj naredbi uputila pravoslavnog svećenika Dušana Raškovića u Klub srpskih vijećnika ZAVNOH-a. To je učinjeno zato što je tajnik Kluba srpskih vijećnika, odnosno upravo Dušan Brkić, tražio da mu se uputi Rašković. No, zadarska Ozna nije bila zadovoljna takvim rješenjem:

Njegov [Raškovićev] odlazak iz ovih krajeva narod je shvatio kao našu težnju da ga se ukloni i time mu omogući da spasi glavu. Ovo je izazvalo ogromno negodovanje kod mase koje ga vrlo dobro poznaju kao glavnog četničkog organizatora i čini moralno odgovorno za sva zločinstva izvršena od strane četnika. Kod naroda postoji mišljenje da se sa naše strane opraštaju životi organizatorima i raznim drugim funkcionerima, dok se obične ustaše i četnike poziva na odgovornost i kažnjava. Slučaj sveštenika Raškovića uvelike nam smeta da rigorozno postupimo u odnosu prema katoličkim svećenicima. Mišljenja smo, da bi se popa Raškovića najbržim putem uputilo ponovno u ovaj kraj i izvršilo javno strijeljanje.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Čedomir Višnjić, *Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945—1950.*, Zagreb 2003., 327.-341.

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Branica, »Razvoj četničkog pokreta poslije kapitulacije Italije na bivšem anektiranom području sjeverne Dalmacije«, 921.-922.

¹⁶⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.—1946.*, Dokumenti, 4, Dalmacija, dok. br. 54.

Na temelju navedenog može se postaviti pitanje — ako se Brkić zauzeo za Dušana Raškovića, koji je u četničku organizaciju vrlo vjerojatno bio uključen u znatno većoj mjeri nego Vladan Desnica, je li se isto tako Brkić mogao zauzeti da se Vladana Desnicu uputi na službu u Financijski odjel ZAVNOH-a? Uostalom, nema sumnje da je Ozna znala za sudjelovanje Vladana Desnice u četničkom pokretu. Naredba četničkog majora Kapetanovića, kojom je Desnica krajem lipnja 1944. imenovan četničkim pravnim referentom, početkom rujna iste godine dostavljena je Ozni Komande zadarskog područja.¹⁶¹ No, bez obzira na ovo, Vladan Desnica upućen je na rad u ZAVNOH, što bi se, ponavljam, moglo objasniti i Brkićevim zauzimanjem.

Završna razmatranja

Prema biografiji Vladana Desnice koju je napisao prof. dr. Marinković, kao i prema svemu što je do sada o tome književniku prezentirano na Desničinih susretima, stječe se dojam da je Vladan Desnica već od 1942. ili 1943. surađivao s partizanima, da je strahovao od talijanskog okupatora, da su ga četnici terorizirali i zamalo likvidirali, i da je pri kraju rata končano pristupio partizanima, počeo raditi u ZAVNOH-u, a u svibnju 1945. stigao u Zagreb u partizanskoj uniformi. Unatoč takvoj respektabilnoj »antifašističkoj« biografiji Vladana Desnicu su poslije napadali i »neutemeljeno« mu »podmetali«, među ostalim i oni koji su tijekom Drugoga svjetskoga rata surađivali s vlastima NDH.

Smatram da sam u ovom prilogu iznio dovoljno podataka koji pokazuju da je biografija Vladana Desnice u Drugom svjetskom ratu ipak bila nešto drukčija. Iako bi nesumnjivo trebalo provesti dodatna istraživanja, držim kako se može utemeljeno reći da je Vladan Desnica nakon talijanske aneksije dijelova Dalmacije bio činovnik talijanske Vlade za Dalmaciju. Može se pretpostaviti da nije bio »obični« činovnik, koji se bavio manje važnim poslovima i »prevođenjem«, nego da je bio uključen i u političko-promidžbene i vojno-sigurnosne poslove talijanskih vlasti. Njegovu povezanost s talijanskim vlastima neizravno potvrđuju i podatci o osobama koje su tada bile u njegovu okruženju (arhimandrit Danilo Bukorović, Vladimir Galzigna/Galzinja, Vladimir Rismondo). Također se može pretpostaviti da je Vladan Desnica, najviše preko svojega strica Boška, bio uključen u djelovanje četničkog pokreta na području sjeverne Dalmacije u razdoblju prije kapitulacije Italije, a izvor objavljen u ovom prilogu pokazuje da je Vladan Desnica sredinom 1944. bio određen za četničkog pravnog referenta.

Prof. dr. Marinković u svojoj biografiji Vladana Desnice navodi da je njegov položaj nakon talijanske aneksije dijelova Dalmacije 1941. bio »bitno označen«

¹⁶¹ HDA, DČO, 132-17, Naredba Pov. Br. 4. komandanta II. dalmatinskog korpusa za 25. juna 1944. godine.

činjenicom da je njegov otac Uroš nakon Prvog svjetskog rata bio u talijanskoj internaciji. Iz ovoga bi se moglo pomisliti da je i Vladanu Desnici 1941. prijetila opasnost da će ga Talijani internirati. No, te opasnosti zapravo nije bilo. Boško i Uroš Desnica su nakon Prvog svjetskog rata ustali protiv talijanske okupacije Dalmacije zato što je Dalmaciju od Talijana trebalo sačuvati za novu jugoslavensku državu koju će voditi dinastija Karađorđevića. Zato su i završili u talijanskoj internaciji. No, 1941. pitanje je bilo koliki dio Dalmacije će pripasti Italiji, a koliki ustaškoj NDH. Pri takvu izboru za Desnice je Italija očito bila puno manje zlo. Njima tada nije mogla prijetiti opasnost od talijanske internacije, kada su upravo oni u Talijanima gledali zaštitnike od NDH i ustaša. Uostalom, poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj već je početkom lipnja 1941. iz Beograda primila izvješće u kojem je protumačena akcija Boška Desnice i Nike Novakovića Longe koji su od Talijana zahtijevali aneksiju sjeverne Dalmacije:

Srbi koji ostaju na terenu hrvatske države osjećaju se praktički izvan zakona, orijentišu se i bez stvarnog delovanja u smer da traže zaštitu onamo gde momentalno mogu da je nađu: u Sremu od Nemaca, u Dalmaciji od Italijana. Boško Desnica i Niko Longo uputili su adrese Mussoliniju za aneksiju severne Dalmacije Italiji. Kod teških prilika učinjenih Srbima u Hrvatskoj, taj korak Novakovićev i Desničin niko gotovo od Srba ne osuđuje, a svi Hrvati Jugoslaveni, ne odobravajući, razumjevaju.¹⁶²

U Marinkovićevoj biografiji Vladana Desnice i u radovima s Desničinih susreta može se pročitati da je Vladan Desnica od 1942. ili 1943. bio suradnik partizana. No, to se uglavnom temelji na izjavama koje je sam Vladan Desnica dao nakon rata. Smatram da te izjave ne mogu biti pouzdan izvor za njegovu ratnu djelatnost, posebno ako se usporede s izvorima koje sam iznio u ovom prilogu.¹⁶³

Ni sam prelazak Boška i Vladana Desnice partizanima nije do kraja razjašnjen. Ipak, u ovom sam prilogu iznio neke podatke koji bi na to mogli dati odgovor. Prikazao sam kako je komunistima bilo važno iskoristiti ugledne Srbe iz sjeverne Dalmacije, pa tako i Boška Desnicu, i uključiti ih u nove »narodne vlasti«, upravo zato da bi partizanskom pokretu privukli srpsko stanovništvo tog kraja, koje je pokazivalo znatnu razinu vjernosti staroj monarhiji i suradnje i sudjelovanja u četničkim jedinicama. Pri tome ne bih isključio mogućnost da

¹⁶² Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941—1943.*, 279.-280.

¹⁶³ Zaista se i u nekim dokumentima NDH iz 1942., koje sam opširno prepričao u ovome radu, navodi da obrovačko-zadarska srpska skupina, kojoj su pripadali i Boško i Vladan Desnica, osim svoje četničke djelatnosti, surađuje s komunistima. No, mislim da je bila riječ o sklonosti dužnosnika NDH da u nekim slučajevima poistovjećuju, odnosno ne prave razliku između četnika i partizana.

su komunisti učinili i određen pritisak na Boška Desnicu kako bi im se on priklonio. Osim toga, pokazao sam kako je važni komunistički funkcionar Dušan Brkić, inače Srbin iz Obrovca, radio na tome da neki bivši četnici iz sjeverne Dalmacije također prijeđu partizanima. Svi ti čimbenici možda su utjecali na to da Vladan Desnica s dužnosti pravnog referenta u II. dalmatinskom četničkom korpusu na kraju završi u Financijskom odjelu ZAVNOH-a.

Smatram da je suradnja Vladana Desnice s talijanskim vlastima i četničkim pokretom u potpunosti razumljiva u vremenu i okolnostima u kojima se dogodila. U uvjetima raspada Kraljevine Jugoslavije i proglašenja NDH, s njezinim netrpeljivim stajalištem prema srpstvu, ne iznenađuje što su predstavnici dalmatinskih Srba zaštitnike i saveznike našli u Mussolinijevoj Italiji. Četnici, odnosno dio srpskih političkih predstavnika, čekao je obrat stanja na velikim borbama, konačnu pobjedu Zapadnih saveznika i obnovu Kraljevine Jugoslavije. Ne treba zaboraviti ni da su izvješća NDH o Vladanu i Bošku Desnici nerijetko ponavljala da su oni anglofili, štoviše da primaju financijsku pomoć od Britanaca i da djeluju po »nalogu Londona«.¹⁶⁴ Da je došlo do obnove Kraljevine Jugoslavije, vjerojatno bi i Boško i Vladan Desnica bili hvaljeni kao osobe koje su u trenutcima teškim za srpski narod u Dalmaciji učinili mnogo na njegovoj zaštiti. No, na mjestu ratnog pobjednika nametnuo se partizanski pokret na čelu s KPJ. Iz perspektive jugoslavenskih komunista četnički pokret bio je »kontrarevolucionaran«, iz čega su proizlazili i svi prijevori i nelagode kada se za komunističke vladavine raspravljalo o ratnim danima Vladana Desnice, o čemu svjedoči i njegov sukob s Gustavom Krklecom.

Ostaje neobičan dojam da su i prof. dr. Marinković, u svojoj biografiji Vladana Desnice, kao i prof. dr. Roksandić, u svojem radu o njegovim ratnim danima, pokazali znatnu razinu, rekao bih, nezainteresiranosti, da zaista razjasne neke pojedinosti iz života Vladana Desnice u Drugom svjetskom ratu. Štoviše, čak ostaje dojam da se »osjetljive« točke ratne biografije Vladana Desnice i »zaobilaze«. Zašto? Možda zato što bi te pojedinosti mogle »našteti« ulozu koju bi Vladan Desnica trebao imati u »zamišljenoj hrvatsko-srpskoj/srpsko-hrvatskoj dijaloškoj kulturi«. Za tu i takvu »dijalošku kulturu« potreban nam je Vladan Desnica koji radi u ZAVNOH-u i koji u svibnju 1945. u partizanskoj uniformi dolazi u Zagreb. Vladan Desnica, djelatnik Mussolinijeve Vlade za Dalmaciju,

¹⁶⁴ Uostalom ovdje bih se opet vratio na dramu *Ljestve Jakovljeve*, koju je Vladan Desnica objavio 1961., u kojoj je glavni lik Jakov Pećina, a radnja se događa u Drugom svjetskom ratu. Analizirajući tu dramu, Krešimir Nemec krajem 1980-ih navodi da je Pećina »neodlučni intelektualac« koji posjeduje »naizgled superiorni intelektualistički izolacionizam«, a u okolnostima Drugoga svjetskoga rata on slijedi »postulat zdravog razuma«, prema kojem treba dočekati kraj rata »sa što manje žrtava«. Tako je Pećina intelektualac »bez jasna etičkog uporišta«, on je protivnik nacista, ali se za svoja uvjerenja ne želi boriti, Pećina zna »što je pravedna stvar«, ali se za nju nije spreman žrtvovati (Nemec, *Vladan Desnica*, 109.-117.). Nakon svega što sam naveo u ovome prilogu, ne bi li trebalo postaviti pitanje je li, stvarajući lik Jakova Pećine, Vladan Desnica zapravo opisivao samoga sebe i svoje držanje tijekom Drugoga svjetskoga rata?

Vladan Desnica pravni referent II. dalmatinskog četničkog korpusa — to nas u toj i takvoj »dijaloškoj kulturi« ne zanima i ne koristi nam. Sve to ne govori ništa loše o Vladanu Desnici, ali pokazuje besmislenost stvaranja »kulture sjećanja« o njemu s kojom on najvjerojatnije nije imao puno veze.

Nikica Barić

New data for the biography of the writer Vladan Desnica

The article gives new data for the biography of a famous Vladan Desnica (1905—1967), especially during World War II. Vladan Desnica was a descendant of a distinguished and influential Serb family from northern Dalmatia. He is most famous for his novels and other literary work published after World War II. Nowadays ethnic Serb community in Croatia considers Vladan Desnica as one of their important representatives. But there are controversies regarding his activities during World War II. During 1950s his literary work was criticized by some communist circles for not adhering to the revolutionary line. There were also allegations that during World War II he cooperated with the Italian authorities in Dalmatia and that he was connected with the royalist Chetnik movement. Undoubtedly in the final period of war Vladan Desnica joined Partisan movement and worked, as a lawyer, in the Antifascist Council of Peoples' Liberation of Croatia. After the war Vladan Desnica claimed that he had cooperated with the Partisan movement already since 1942. In recent years Desnica and his work has received attention in Croatia and there is also an annual international interdisciplinary conference held in his honor. But, interestingly, it seems that Desnica's biography during World War II has still not been completely researched and explained. Those who research Desnica still claim that during the war he collaborated with and later joined Partisan movement and neglect the possibility that Desnica collaborated with Italians and Chetniks. This article presents new sources pointing out that, before joining the Partisans, Desnica indeed did collaborate with the Italian authorities from 1941 to 1943 and that he had connections and participated in the Chetnik movement before he joined the Partisans in late 1944. It is completely understandable that during the Communist rule Desnica denied any connections with the Italians and the Chetniks. Nevertheless it is interesting that even recent research of Desnica omitted to clear out all controversies connected with his biography during World War II. Why is that so? Maybe those who research Desnica think that it would not be good for his reputation to mention his collaboration with Italians and Chetnik movement because they consider that Desnica is only »acceptable« as a member of Partisan movement and only this can give him desirable »antifascist« legacy. Obviously his involvement with the Mussolini's Italian authorities in Dalmatia and participation in the Serb nationalist Chetnik movement would hurt the desired image of Vladan Desnica and make him less acceptable as one of cultural symbols of contemporary Serb community in Croatia.

Ivo Pilar i naprednjaštvo

Stjepan Matković,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 28. veljače 2013.)
UDK 929 Pilar, Ivo
32-05 Pilar, Ivo
323.1(436+497)

Autor se u članku bavi ranijim razdobljem Pilarove karijere u namjeri da pokaže kako je njegov životni put višeslojan i ne može se jednostrano ocijeniti kao što je to slučaj u mnogim dosadašnjim radovima. U početnom dijelu rada osvrnuo se na njegovo obiteljsko okruženje i intelektualno oblikovanje tijekom studija u Beču, kada je pripadao modernistički usmjerenoj mladeži koja se uglavnom priklonila naprednjačkoj ideologiji. Premda se do odlaska u Bosnu i Hercegovinu samo rubno osvrtao na politička pitanja, očito je da se Pilar u tom razdoblju kritički odnosio prema držanju hrvatske političke elite, držeći da ona zbog svog tradicionalizma ne razumije suvremene probleme društva. U tom smislu odbacivao je i političku doktrinu Stranke prava kao besplodni nacionalizam. Na temelju slabo korištenih i novootkrivenih dokumenata jasno je da je Pilar s nekim drugim pripadnicima pokreta moderne i tijekom boravka u Sarajevu nastavio promišljati u naprednjačkom duhu. Prekretnicu označavaju duboke promjene na hrvatskoj političkoj sceni, kad se osniva Hrvatska pučka napredna stranka, koja je iz taktičkih razloga vezanih uz suradnju sa srpskim političarima zanemarila raspravu o Bosni i Hercegovini, što je po Pilaru bilo neprihvatljivo jer se time išlo u prilog srpskom nacionalizmu. Na kraju članka uvršteni su izvorni prilozi.

Ključne riječi: Ivo Pilar, naprednjaštvo, liberalizam, nacionalizam, moderna, Habsburška Monarhija

Ivo Pilar nesumnjivo se razvio od početka 20. stoljeća do sloma Austro-Ugarske na kraju Prvoga svjetskog rata u jednog od vodećih političara hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući tomu neslužbenom položaju odigrao je važnu ulogu u definiranju i tumačenju interesa šire nacionalne zajednice kojoj je pripadao, a po sveobuhvatnosti njegova cjelovita opusa, koji je uz političku dimenziju pružao i niz drugih pogleda o različitim pitanjima s područja prava, kulture, sociologije, povijesti, psihologije i gospodarstva, ostao je dugotrajni predmet zanimanja istraživača različitih područja. Tomu su zasigurno najviše pridonijeli njegovi publicistički uspjesi, navlastito razmatranje južnoslavenskog pitanja tijekom Prvoga svjetskog rata, po kojima je ostao prepoznat kao jedan od vodećih »austro-kroatista«, ujedno sustavni kritičar stvaranja bilo kakve jugoslavenske države izvan Austro-Ugarske u savezu s Kraljevinom Sr-

bijom. Zbog svega toga su ga mnogi prislanjali i na ideologiju pravaštva i(li) bezuvjetnog hrvatskog nacionalizma, a neki su otišli korak dalje pa su ga tendenciozno svrstavali i među ideološke inspiratore ustaškog pokreta, što je osobito došlo do izražaja u dijelu srpske historiografije koja ga je tako mogla najlakše stigmatizirati u sklopu povijesne scene.

Pilarov razvojni put zasigurno nije bio posve jednoznačan. Nužno ga je sagledavati u punini, navlastito u komparativnom kontekstu sa svim obilježjima hrvatskih obzora i utjecaja vanjskih silnica. Poznaajući Pilarova promišljanja prije dolaska u Bosnu i uspoređujući ih s kasnijim njegovim ponašanjem u javnom i privatnom životu, može se sa sigurnošću zaključiti da je doživio određene zaokrete u svojim nastupima. Glavna su istraživačka pitanja ovoga rada ustanoviti što pouzdanije njegove ishodišne poglede i pokazati u kolikoj su mjeri s vremenom evoluirali u sljedećoj etapi, možemo li raspravljati o korjenitom obratu ili prilagodbama i zaključiti zbog čega su uopće nastale promjene u njegovim promišljanjima o političkoj zbilji i izazovima budućnosti. S obzirom na tanak sloj inteligencije u Bosni i Hercegovini njegova doba, kao i ubrzanu diferencijaciju političke scene u Trojednoj Kraljevini sa svim popratnim posljedicama na razvojne smjerove sveukupne hrvatske politike, Pilar se tako svojim udjelom nameće i kao predmet proučavanja povijesti ranog 20. stoljeća bez čijeg poznavanja nije moguće shvatiti dolazeće mijene.

Prikupljene činjenice i spoznaje, kao osnovni preduvjet za utemeljene interpretacije, govore da je zamjetno kako se u dosadašnjim radovima o Pilaru znatno manje pozornosti posvećivalo njegovoj ranoj etapi djelovanja do odlaska u Bosnu, a ni o ranim bosanskim iskustvima do neformalnog osnivanja Hrvatske narodne zajednice (1906.), u kojoj je imao istaknutu ulogu, nismo do sada bili potpunije upoznati zbog oskudnosti izvora ili otežanog pristupa dijelu onovremene periodike. Uzmemo li u obzir sadržaj Pilarova nastupanja s početka prošloga stoljeća i pomnije pratimo druge pripadnike njegova okruženja, možemo zaključiti da je riječ o životnoj dionici s nizom posebnosti koje zaslužuju bolje rasvjetljavanje, i to ne samo zbog istraživačkog zanimanja za istaknutog pojedinca, nego i zbog razumijevanja jedne dinamične generacije. A riječ je o pokoljenju koje je sukreiralo neke od glavnih struja u hrvatskoj javnosti u prvim desetljećima 20. stoljeća na nizu područja.

Kad pretražujemo mjesta utjecaja i inspiracija, prije svega treba krenuti od Pilarova obiteljskog okruženja. Njegov otac Gjuro (1846.—1893.) bio je jedan od istaknutijih hrvatskih znanstvenika druge polovice 19. stoljeća, međunarodno poznat geolog, akademik JAZU-a, profesor Zagrebačkog sveučilišta i njegov rektor. Nešto je manje isticano da je politički pripadao narodnjačkoj stranci liberalnog usmjerenja. U rodnom Slavonskom Brodu održavao je prisne veze s Andrijom Torkvatom Brlićem, koji je bio jedan od korifeja ideologije jugosla-

venstva.¹ Zasigurno je i zahvaljujući tom poznanstvu dobio financijsku potporu đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera za studiranje u Bruxellesu, koje je bilo odskočna daska za izgradnju njegove vrlo uspješne karijere i društveni proboj. Biskup ga je poslije nastavio podržavati nakon povratka u domovinu i prigodom terenskih istraživanja minerala po Slavoniji pa je tako, primjerice, objavio Proglas svomu vlastelinskom činovništvu i župnicima da mu izadu u susret za boravka u njegovoj biskupiji.² I iz raščlambe bogate korespondencije između Strossmayera i njegova suputnika Franje Račkog razvidno je da su očevi hrvatskog jugoslovenstva poklanjali zamjetnu pozornost Gjuru Pilaru od druge polovice 1870-ih do njegove smrti, smatrajući ga vrlo darovitim pojedincem koji je iskoristiv za »narodnu stvar«. Rački je s tugom pribilježio vijest o Pilarovoj smrti i javio biskupu da ga je ispovjedio dva dana prije nego što je umro.³ Svi ti podatci pokazuju da su međusobni odnosi obzoraške kre- me bili solidni, kontinuirani i iskreni. Svoju potvrdu Gjuro Pilar je doživio kad je izabran i za redovitog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1875.), koja je također bila pod utjecajem elite »narodnjaka« i đakovačkog biskupa, kako u intelektualnom tako i u financijskom pogledu. Iz spomenute korespondencije potječe podatak i o Pilarovu članstvu u Odboru za kongres jugoslavenskih književnika pod egidom JAZU-a, koji se trebao održati u povodu 50. godišnjice narodnog preporoda, a na koju su uz glavne hrvatske znanstveno-kulturne ustanove pozvani Srpsko učeno društvo iz Beograda, Bugarsko književno društvo iz Sofije, Matica srpska iz Novog Sada, Slovenska matica.⁴ Ni je na odmet spomenuti da je poslije i Gjuro brat Martin postao članom JAZU-a (1919.) kao ugledan zagrebački arhitekt, a tijekom Drugoga svjetskog rata potvrđen je i za člana HAZU-a.

Iz političko-stranačkog kuta gledanja nezaobilazna je činjenica da je Gjuro Pilar 1883. ušao u Hrvatski sabor pobjedom u izbornom kotaru Brod, koji će nešto poslije doživjeti preobrazbu u »pravašku kulu«.⁵ Riječ je o izborima koji

¹ U opširnoj političkoj biografiji *Ideali, strast i politika. Život i djelo Andrije Torkvata Brlića* (Zagreb, 2012.) autorica Vlasta Švoger zaključuje da je A. T. Brlić »... branio [je] hrvatske nacionalne interese s (južno)slavenskim konotacijama ...«, str. 236. Podrobnije o vezama Pilar - Brlić vidi: Mato Artuković, »Pisma Đure Pilara u Arhivu obitelji Brlić«, *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, sv. 2, Slavonski Brod, 2002., str. 515-543.

² Krešimir Sakač i Milan Herak, »Znanstveni rad i životni put Gjura Pilara«, *Zbornik znanstvenog skupa o Gjuri Pilaru (1846—1893.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1994., str. 5, Katarina Krizmanić, »Izvori podataka o životu i radu Gjura Pilara«, isto djelo, str. 24 i Zlata Živaković-Kerže, »Gjuro Pilar, prvi hrvatski sveučilišni profesor geologije i mineralogije«, *Osječki zbornik*, 26, 2002., str. 137.

³ *Korespondencija Rački - Strossmayer*, knj. 4., ur. F. Šišić, Zagreb, 1931., nadnevak 1. jun 1893., str. 373.

⁴ Isto, knj. 3, Zagreb, 1930., nadnevak 10. marta 1885., str. 392.

⁵ Mato Artuković, »Crte o političkom radu broskog saborskog zastupnika dr. Gjura Pilara«, *Scrinia Slavonica*, 12/2012., str. 95-114. U ostavštini Gjura Pilara, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (fond 812, kut.1), nalazi se svežanj naslovljen »Mojim biračem u gradu Brodu i izbornom kotaru« (1883.).

su bili održani na ponovno sjedinjenom krajiškom području i to na listi Neodvisne narodne stranke, osnovane upravo te izborne godine.⁶ Još prije toga, jedno pismo iz vremena neposredno prije donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe govori i o osobnom odnosu prema pravaštvu s kojim će se njegov sin u drugačijem povijesnom trenutku i političkim okolnostima povezati. U pismu koje je uputio Ladislavu (Lacku) Mrazoviću iz Bruxellesa početkom 1868. Gjuro Pilar piše kako mu je »odurno ponašanje naših protivnika Mađara i Starčevićanaca«.⁷ Podsjetimo da je to bilo vrijeme banskog namjesnika Levina Raucha mađaronsko-unionističke orijentacije, koji je na neki način bio povezan s dijelom pravaša jer je sufinancirao njihov tisak radi suzbijanja utjecaja narodnjačke strane. U borbi između »Strossmayerovaca i Rauchovaca« pravaši su ulazeći u kombinacije s »mađaronima« pokazali osjećaj za političku pragmatiku jer su ishodili Kvaternikov povratak iz druge emigracije u domovinu (»rehabilitaciju«) i nastojali raditi na rušenju »mađarolske/slavoserbske« vladavine čije su predstavnike smatrali »najvećim krivcima nesretne hrvatske politike«, ali su se istovremeno držali svojih načela tako da nikad nisu ušli u politički savez s Rauchom.⁸ Nije na odmet spomenuti ni činjenicu da je Gjuro Pilar bio oženjen za Klementinu (Clementinu) Crnadak, koja je bila pripadnica vrlo ugledne građanske obitelji, jedne od ključnih za izgradnju moderne hrvatske poslovne elite na načelima liberalnog kapitalizma sa snažnim utjecajem na društveni život.⁹ Glava obitelji Gjuro Crnadak također je politički pripadao Narodnoj stranci i kao njezin predstavnik izabran je 1872. u Hrvatski sabor. Da bi se konačno upotpunile spoznaje o širem rodbinskom okruženju, nužno je još skrenuti pozornost na Janka Koharića (Tovarnik, 1877. — Dubrovnik, 1905.), koji je bio Pilarov »bratućed«, odnosno sin Jelisavete Koharić rođ. Pilar, druge sestre njegova oca Gjura. Povjesničar Koharić pripadao je na prijelazu stoljeća pokretu napredne omladine i uživao znatan ugled među »realistima«, koji su u njemu vidjeli izrazitog zastupnika moderne, kritičke historiografije. Poslije je prešao u Split gdje je radio kao suplent i uživao potporu sveučilišnog profesora i istaknutog narodnjaka Natka Nodila. Budući da je Koharić prije radio kao stenograf

⁶ Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.—2000.*, drugi svezak, Zagreb, 2000., str. 218.

⁷ Arhiv HAZU-a, osobna ostavština Mrazović, XV 46/A-1, Bruselj, 13. 1. 1868. Lacko Mrazović je sin istaknutog narodnjačkog prvaka Matije Mrazovića.

⁸ Milutin Nehajev, *Rakovica*, Zagreb, 1932., str. 155. Nehajev u opisu veza između Raucha i pravaša navodi zajedničko razmatranje istočnog pitanja, poglavito sudbine Bosne i Hercegovine, što je zasigurno bila jedna od velikih tema sučeljavanja između zagovornika ideja jugoslavenstva, pravaštva i unionizma.

⁹ Iscrpnije o Crnatkovima vidi u: Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 242-250. Prema osobnoj ostavštini njegova sina Milivoja, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (fond 1015), otac Gjuro bio je utemeljitelj i član više desetaka najuglednijih društava. Zbog rodbinskih veza s Ivom Pilarom važno je istaknuti da je Milivoj Crnadak bio zaposlenik Union banke u Sarajevu. Može se pretpostaviti da je time olakšao Pilaru ulazak u bosanski ambijent. Crnatkova majka dolazila je iz plemićke obitelji Chavrak, koja je pak imala i važnu političku ulogu u banskoj Hrvatskoj.

u Hrvatskom saboru, Pilar ga je angažirao da 1901. dođe u Bosnu i posjeti ostarjelog fra Grgu Martića u Kreševu kako bi stenografirao kazivanje tog znamenitog franjevca.¹⁰ Koharić je poslije pisao pod pseudonimima u naprednjačkom *Pokretu*. Neočekivano je stradao u Dubrovniku, kad je pao na Boninovu s visoke hridine u more.¹¹ Prema Pilaru »zaglavio je sam tragički, strmoglavio se... par dana nakon vjenčanja«, dok u njegovu životopisu koji je objavljen u *Hrvatskom biografskom leksikonu* stoji podatak da je počinio samoubojstvo.¹² I još jedna bilješka o Kohariću koja upućuje na slojevitost hrvatskog naprednjaštva. Analitičari njegove historiografije ističu da je bio kritičan prema tradicionalnom pristupu hrvatskih povjesničara, da je nastojao primjenjivati modele pozitivističke sociologije te da je tražio rješenja pronalazeći zakonitosti historijskih pojava, što je sve zajedno išlo u prilog njegovu prijanjanju uz hrvatske moderniste. Ipak, kad je 1904. objavio knjigu *Das Ende des kroatischen National-Königtums*, a riječ je o njegovoj aprobiranoj disertaciji s posvetom Martinu Pilaru, bilo je vidljivo da se radilo o djelu koje potencira aktualnost hrvatsko-ugarskih razmirica i približava se po svojoj strukturi radovima bardova tradicionalne historiografije.¹³ Primjer je to koji upozorava na labavosti primjene naprednjačke doktrine u stvarnosti i zahtijeva od istraživača da ne upadne u žrvanj fraza koje često zamućuju stvarno stanje.

Iz ovih odabranih podataka jasna je politička orijentacija oca Ive Pilara i šireg obiteljskog okruženja. Pripadali su narodnjačkom krugu i slijedili njegove tradicije pa su se tako pridružili skupini tadašnjih intelektualaca i uspješnih privrednika sa snažnim utjecajem na društveni život. Uz to, sačuvana pisma Ive Pilara iz mladosti pokazuju da je s obitelji ljeti redovito odlazio na more, uvijek u razna mjesta Hrvatskog primorja, i ondje je upoznao i mnoge druge pripadnike tzv. obzoraške elite, a jedina je formalna iznimka bio Fran Folnego-

¹⁰ Koharić je stenografirao Martićeva sjećanja objavljena u Zagrebu 1906. pod nazivom *Zapamćenja (1829—1878)*, a za tisak ih je priredio Ferdo Šišić. U organizaciji zapisivanja i tiskanja Martićevih memoara bili su upravo Pilar i Plavšić koji su dolazili u Kreševo, gdje je Martić živio. Usp. uvodnu studiju Ilije Kecmanovića u: *Fra Grgo Martić, Izabrani spisi*, Sarajevo, 1956., str. 20 i polemički odgovor u vezi s tiskanjem *Zapamćenja* fra G.[avro] Gavrančić, »Osvrt na tvrdnje dra I. Pilara o postanku Martića Zapamćenja«, *Franjevački vijesnik*, Visoko, br. 1, god. 38., siječanj 1931., str. 10-21.

¹¹ U povodu njegove smrti objavio je Milan Marjanović na čitavoj prvoj stranici *Pokreta* (br. 8, god. II, 19. 2. 1904.) *in memoriam*. Kasnije je isti autor uvrstio Koharićev tekst »Ideje o historiografiji« u svoju knjigu *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike*, I. knj, Zagreb, 1951. Usp. još: Ljerka Racko, »Janko Koharić. Prilog poznavanju njegova znanstvenog i publicističkog rada«, *Historijski zbornik*, 1978.-79., str. 253-269 i Mario Strecha, »Hrvatska historiografija u XIX. stoljeću«, *Hrvatska i Europa*, sv. IV., Zagreb, 2009., str. 807-808.

¹² Dr. Ivo Pilar (Zagreb), »Kako su nastala »Zapamćenja« fra Grga Martića. Prilog povijesti hrv. književnosti«, *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva »Napredak« u Sarajevu*, br. 9-10, Sarajevo, rujan-listopad 1930. str. 137. i Ivan Majnarić »Koharić, Janko«, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje *HBL*), sv. 7, Zagreb, 2009., str. 471.

¹³ Za M. Gross riječ je o djelu u kojemu autor »ne primjenjuje spomenuta svoja načela«. M. Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb, 1996., str. 186.

vić, istaknuti pravaš koji je zapravo bio vrlo sklon suradnji upravo s tim obzorima i zauzimao se za ideju šire političko-stranačke koncentracije.¹⁴

U takvu obiteljskom okruženju mlađi je Pilar odrastao i izravno upoznao misao Strossmayerovih koncepcija koje će trajno cijeniti prema svim njegovim zapisima. I sam će poslije bez uvijanja zapisati da je »obzoraški slavo-srpski potomak«, što je bila aluzija na ideološka izvorišta Pilarova oca, koja je pomalo odzvanjala samoironijom u kontekstu prekida sa suvremenim nositeljima jugoslavenske ideje. Iskorištena je znamenita »slavosrpska« oznaka koju je skovao s druge strane barikade Ante Starčević za dio hrvatskih političara.¹⁵ Pravaški je prvak u njima vidio nenačelne ljude kojima je iz karijerističkih pobuda bilo stalo jedino do vladajućih i moćnih položaja, dok su za narodne interese slabo marili pa ih je vrlo oštro osuđivao kao društveno beskorisne ljude. Ni obzoraši nisu ostali dužni u izricanju teških riječi, pa se od 1860-ih godina nadalje povelj javna borba koja je posve odijelila dvije velike političke skupine. Ovdje je važno istaknuti da je Pilar u kasnijim radovima, unatoč približavanju politici koju su zastupali dijelovi pravaštva, i to onog frankovačkog smjera kao i specifičnog smjera vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera s naglaskom na katoličkom identitetu (»politički katolicizam«) i pravaškim primjesama, pokazao više razumijevanja za Strossmayerovu ulogu u odnosu na onu Starčevićevu.¹⁶ Đakovački biskup je za njega bio primjer vještog političara koji je u vjerskom pitanju vidio ključ problema polarizacije i zato je nastojao preko jugoslavenske ideje od Hrvatske stvoriti duhovno središte Balkana, odnosno privlačnu točku koja će ojačati hrvatski položaj u Monarhiji i okruženju. Osobito je cijenio njegovu znatnu raspodjelu financijskih sredstava za niz javnih ustanova, susretljivost prema pojedincima, a napose otpor prema »stekliškoj« varijanti politike, što je očito upućivalo na osudu radikalne prakse pravaša u javnom životu ili još više na energične nastupe Ante Starčevića kojemu je osporavao praktičan smisao za stvarnost i neprovedivost njegovih ideja, što nije bilo točno jer Pilar nije uzimao u obzir snagu političke doktrine koja je najdublje prodršla u široke

¹⁴ Stjepan Matković — Edi Miloš, »Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 11, 2011., str. 115-132. Zanimljivu hipotezu o Folnegoviću nudi Ivan Peršić, koji ga smatra »začetnikom politike riječke rezolucije« u smislu »slogaškog okupljanja hrvatske opozicije« i pokušaja savezništva s dijelom mađarske politike. I. Peršić, *Kroničarski spisi*, Zagreb, 2002., str. 156-158.

¹⁵ Stjepan Matković, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 13, 2012., str. 158.

¹⁶ Kad se spominje Stadler, nužno je skrenuti pozornost i na neke manje istaknute pojedinosti u historiografiji koje upućuju na njegove spona s biskupom Strossmayerom, ali i na zanemarivanje afirmativnih stavova o sarajevskom nadbiskupu koje u ranijem razdoblju svojega djelovanja iznose F. Supilo i S. Radić. Premda je jasno da je riječ o prevazi ideoloških razilaženja, nije uputno zaobići individualna gledišta bez kojih nije moguće upoznati pojedince sa svim njihovim specifičnostima. Usp. Luka Đaković, »Iz korespondencije Strossmayer-Stadler 1891—1900«, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo, 1965., 167-275, Mario Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, Zagreb, 1997., str. 135 i Baćuška, »Stadlerova propovjed nad Strossmayerovim odrom«, *Hrvatska misao*, god. IV, sv. 8., Zagreb, svibanj 1905., str. 340.

slojeve i osigurala prvenstvo svijesti o vrijednostima hrvatskog državnog i prirodnog prava. Drugim riječima, u Strossmayeru je vidio realista koji je kreirao politiku širokih obzora i poteza, dok su kasniji zagovornici jugoslavenstva bili znatno skučeniji vrijednosti, prepustivši u južnoslavenskom pitanju glavnu ulogu srpskoj strani.¹⁷ S druge strane, Pilar nije bio previše raspoložen prema pravaškim tradicijama, štoviše, kritički je sudio i o Starčeviću i o Kvaterniku, koji su, po njemu, bili tipični primjeri neodmjerene radikalizma, osuđenog na neuspjehe u sučeljavanju s političkim silnicama toga doba.¹⁸ Sve to kazuje da se Pilar i u svojoj zrelijoj fazi djelovanja nije potpuno iskorijenio iz svojih duhovnih polazišta, koja su utjecala na njegovu sliku (nedovršene) povijesti.

U javnost je Pilar izašao kao otvoreni pristaša moderne na prijelazu stoljeća, pripadnik skupine Mladih i autor nezaobilazne rasprave o secesiji.¹⁹ U tom formativnom razdoblju susrećemo zametke nekih drugih osjećaja i promišljanja, koji su kod njega uhvatili duboke korijene. O moderni su povjesničari književnosti i umjetnosti mnogo pisali, označujući je pokretom koji se početkom 1890-ih naročito snažno oblikovao u Njemačkoj, prelio u Beč i zatim u druge dijelove Monarhije.²⁰ Znatno dio hrvatske omladine slijedio je nove ideje, upijajući ih najviše u sveučilišnim središtima Beča i Praga, što je bila u velikoj mjeri posljedica egzodusa studenata iz Zagreba nakon znamenitih protukhuenovskih demonstracija za kraljeva dolaska u hrvatsku metropolu, ali uz opasku da su neki od istaknutijih modernista započeli studirati izvan Zagrebačkog sveučilišta nešto prije i nisu pripadali prognaničkim skupinama. Tako nastaju t zv.

¹⁷ S motrišta suvremene historiografije poticajna je rasprava koju je izazvala monografija Williama Brooksa Tomljanovića *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj* (Zagreb 2001.). Na nju je reagirao Vasilije D. Krešić dvojezičnom brošurou *Istoriografija u službi politike* (Jagodina 2004.) u kojoj je istaknuo tezu da je Strossmayer zapravo širio »velikohrvatske težnje« i »austrofilstvo«, a prema tomu nije bio zagovornik »jugoslavenstva«. Također, i Tomljanovich pobija starija gledišta o »jugoslavenskom neimarstvu« biskupa koje je vodilo prema jugoslavenskoj zajednici izvan (srednjo)europskog okvira i ističe njegovu ustrajnost na hrvatskom državnom pravu. Čini se da je tek nakon raspada jugoslavenske države sazrelo vrijeme za preispitivanje Strossmayerove baštine bez jugoslavenskog tereta!

¹⁸ Više o tome: S. Matković, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Zagreb, 2013., str. 387-427. Na temelju analize objavljenih Pilarovih djela i njegova neobjavljenog rukopisa o Anti Starčeviću jasno je uočljiva ocjena o »jalovosti« pravaštva u praktičnoj politici.

¹⁹ Publicist Josip Horvat čak ga naziva jednim od ideologa »Moderne«, literatom, estetom pa čak i ateistom! Vidi: J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1965., str. 204. Za ovu posljednju oznaku nismo još pronašli argumente. Istaknuti bosansko-hercegovački publicist iz međurača Ante Malbaša piše: »Dr. Pilar smatra kao svoju naročitu zaslugu da je, iako katolik, pridonio da se suzbije utjecaj nadbiskupa Štadlera.« A. Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo, 1933., str. 62.

²⁰ Zoran Kravar, »Antimodernistički modernist. Nacionalizam i eshatologija u Nazorovoj pjesmi 'Uskrs'«, *Croatia et Slavica Iadertina*, I, Zadar, 2005., 313-314. Kravar luči malu modernu, kao pojam koji obilježava razdoblje 1890.—1914., od šireg pojma moderne koji se, prema njemu, razvijao od prosvjetiteljstva do postmoderne.

bečka i praška skupina, koje se obično razdvojeno promatraju kao zasebne cjeline, premda su njihovi članovi u komunikacijskim dodirima, povezuju ih generacijska i(li) zavičajna pripadnost i pojedini zajednički interesi.²¹ Možda je glavna razlika u njihovu nastupu u tome što Bečani namjerno zaobilaze politiku jer smatraju da bi se time samo uključili u mučne sporove među hrvatskim opozicijskim strankama i tako omeli svoje prvotno zanimanje za kulturno-umjetničke teme, dok je Pražani stavljaju na prvo mjesto i time popločavaju svoj put prema zauzimanju znatnog dijela političkog prostora nakon povratka u domovinu.

Pilar nije bio iznimka u pogledu navedenih podjela. U tome su razdoblju njegova politička promišljanja ostala nedovoljno razjašnjena jer se u svojim istupima prije svega bavio kulturološkim pitanjima i istovremeno se disciplinirano posvetio završetku pravnog studija u Beču. Intelektualni angažman bio mu je fokusiran na teme iz umjetnosti i književnosti iz više razloga. Prvi je bio odraz dekadencije, društvenog zastoja i pauperizma, koji su ukazivali na socijalnu problematiku hrvatskog slučaja u doba *fin de siècle*, što pokazuje da »Bečani« u izboru područja djelovanja polaze od potrebe prevladavanja nezavidne gospodarsko-socijalne strukture hrvatske zajednice kao jasnog znaka opće stagnacije.²² Drugi se odnosio na Pilarovu ocjenu da je tada vladala »nesnošljiva atmosfera« i rascjepkanost u političkom životu, koja je većinu omladine usmjeravala prema literarno-umjetničkim izričajima. Konačno, dio Mladih je zbog svega toga potrebu za osvježanjem pronašao na kulturnom području koje im je omogućilo elegantniji izlazak u javnost, gdje su se ipak morali izboriti za svoje mjesto u sučeljavanju sa starijim generacijama.

Pilara kao pripadnika modernistički usmjerne mladeži, koja je preko književno-umjetničkog područja posredno zadirala i u politička pitanja, možemo povezati sa skupinom koja će prerasti u Naprednu omladinu, a pogotovo će važne biti njegove spona s Milivojem Dežmanom, još jednim Strossmayerovim stipendistom, sinom iz ugledne građanske obitelji i bečkim studentom. Dežmanov biograf i namještenik njegova *Obzora* Josip Horvat nastojao ga je prikazati kao ključnu osobu hrvatske moderne koja je zrcalila nezadovoljstvo Mladih stanjem duha nacije i zagovarala apsolutnu individualnu slobodu stvaranja.²³ Sve do Pilarova odlaska u Bosnu, njih dvojica održavali su prijateljske veze iz

²¹ Miroslav Šicel, *Književnost moderne, Povijest hrvatske književnosti*, knj. 5, Zagreb, 1978., str. 17-35, Vida Flaker, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, Zagreb, 1977., str. 7-8 i Mladen Bošnjak, *Hrvatska intelektualna omladina, Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb, 1938., str. 44-45. Šicel naglašava razlike i ističe snagu praške skupine, a Flaker i Bošnjak podcrtavaju zajednička obilježja, odnosno sagledavaju sve grupe u cjelini modernističkog pokreta.

²² Tu temu analitički obrađuje Antun Pavešković u članku »Književna publicistika Ive Pilara«, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, sv. 1., Zagreb, 2001., str. 23-37.

²³ J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, str. 111-167.

kojih se vidi su se zauzimali za promicanje modernističkih ideja, očiti su njihov istančan smisao za kritiku, solidarnost za pripadnike vlastitog kruga i raspravljavanje o intimnim problemima koji se uobičajno odnose na većinu pripadnika mlade generacije. Prema svemu sudeći, te su veze bile dijelom zajedničkog bečkog iskustva tijekom studiranja.²⁴ Malo poslije Pilar je objavio pjesmu u prozi »Prvi cjelov« u publikaciji *Hrvatski salon* koju je za tisak priredio Dežman. Njegovu poznatu studiju o sececiji tiskala je Dionička tiskara, nakon što je objavljena u *Viencu*, koja je kao nakladnik i po vlasničkoj strukturi bila vezana za obzoraški krug, a upravo je u to vrijeme Dežman preuzeo umjetničku referadu u *Obzoru*.²⁵

U rasvjetljavanju veza između Pilara i naprednjaka osobito pomaže ostavština Dušana Nikolajeva Plavšića, rodom Slavonca i pripadnika »grko-istočne« vjere, još jednog pripadnika hrvatske moderne koji je u mladim danima književnom formom iskazivao svoje stavove o potrebama promjena i posebno se istaknuo u izdavanju i uređivanju časopisa *Mladost* s bečkim sjedištem.²⁶ Pilar i Plavšić isto su tako zajedno studirali pravo u Beču, okupljali se u Hrvatskom akademskom društvu Zvonimir te kao i u prethodnom slučaju možemo istaknuti da su bili pripadnici ambiciozne skupine akademske mladeži, građanskog porijekla i iz već etabliranih obitelji, koja je tada smatrala da je nužna promjena ozračja u hrvatskoj kulturi i čitavom društvu.²⁷ Slično drugim pokretima mlađih generacija u Srednjoj Europi, i dio mladih Hrvata nastojao je napustiti tradicionalne pravce, iskazujući otvorenu potrebu za intelektualnim pomacima, a ponajviše za slobodom stvaralaštva, pluralizmom i uspostavom novih estetskih mjerila.²⁸ Tu se prije svega nije kritizirala samo opća situacija u banskoj Hrvatskoj protkana prevlašću khuenovštine, nego i držanje autoriteta u vodećim kulturnim ustanovama, koji su na određeni način prepoznati kao prepreka brzom modernizaciji, konkurenciji i hvatanju ubrzanog ritma europske više kulture. Uz nju je išla i kritika dosega dotadašnje opor-

²⁴ Nešto više o vezama Pilar-Dežman tijekom bečkog studija vidjeti u sljedećem broju *Pilara. Časopisa za društvene i humanističke studije* u kojem ćemo objaviti Pilarova pisma iz Dežmanove osobne ostavštine.

²⁵ Pilar je u *Viencu* objavio još jednu pjesmu u prozi pod nazivom »Veliko zvono«, br. 48, 1898., str. 741-742.

²⁶ Više: Stanislav Marijanović, *Fin de siècle hrvatske Moderne (Generacije »mladih« i časopis »Mladost«)*, Osijek, 1990. U jednom broju *Mladosti* naveden je širi popis od 67 osoba koje su obećale suradnju u tom časopisu, a među njima je bilo i Pilarovo ime. Iz jednog sačuvanog pisma vodu se da je Pilar obavijestio Plavšića da će za *Mladost* prevesti jedno Maeterlinckovo djelo. O Pilarovoj povezanosti s Plavšićem na prijelazu stoljeća vidi: Stjepan Matković, »Pilarova pisma Dušanu Plavšiću: fragment poznavanja hrvatskih secesionista«, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, sv. 2., Zagreb, 2002., str. 33-40.

²⁷ Pregled Plavšićeva životopisa vidi u: Mira Kolar, »Buran život dr. Dušana Plavšića (1875.—1965.)«, *Osječki zbornik* 24-25, Osijek, 2001., str. 131-144. Za razliku od Pilara, Plavšić je studij završio u Pragu.

²⁸ Više o tome vidjeti: Viktor Žmegač, *Duh impresionizma i secesije. Hrvatska moderna*, Zagreb, 1993. i sažeti pregled istog autora, »Europski kontekst hrvatske moderne«, *Hrvatska i Europa*, sv. IV, Zagreb, 2009., str. 411-412.

be, koja je ustrajavala na nedovoljno dinamičnim oblicima agitacije i nije još shvaćala nužnosti dubljeg proučavanja puka, kao i preispitivanja položaja Katoličke crkve u društvu na tragu njezine usporene prilagodbe modernom svijetu. Taj utjecaj vanjskih ideja očit je primjer duboke isprepletenosti suvremenih kretanja u Zapadnoj Europi i čitavoj Austro-Ugarskoj, odnosno permanentnog strujanja novih intelektualnih koncepcija iz imperijalnih središta i razvijenih dijelova Monarhije prema periferiji velike države. Stoga je nužno promatrati utjecaje moderne kao šireg fenomena koji se prirodnim putem, i to ponajprije preko hrvatskih studenata u inozemstvu, nastavio pojavljivati u Hrvatskoj, poglavito u njezinim urbanim sredinama, a time je morao novi pokret poprimiti i specifične oblike radi prilagodbe uvjetima u kojima su živjeli Hrvati. Pripadnicima pokreta bilo je jasno da ne predstavljaju homogenu cjelinu unatoč ideološkim poveznicama i još više mladenačkim zanosima. Tako je, i u Pilarovoj studiji o secesiji, na više mjesta posve uočljivo da je Mladima uspjelo izbaciti privlačne parole, ali da nemaju »teoretski određena sredstva ni načine kako postići modernističke ciljeve« te da ovisno o različitim prostorima ideje različito sazrijevaju, čime je razbijena kohezija pokreta.²⁹ Premda je govorio o umjetničkom smjeru, pokazalo se da je Pilar bio realan i dalekovidan i na širem području organiziranja. O tome dovoljno govore kasnije ideološke diferencijacije koje su dovele do stvaranja različitih stranaka s nekomplementarnim programima i odvojenim razvojnim putevima: radićevske Hrvatske pučke seljačke stranke i Hrvatske napredne stranke, odnosno postoje zastupnici agrarne ideologije i građanskog liberalizma koji potvrđuju veću raslojenost društva. S druge strane, upravo je stvaranje naprednjačke stranke, o čemu će poslije biti više govora, bilo pokazatelj trajnije održivosti u dijelovima hrvatskih zemalja novog ideološkog tipa utemeljenog na promicanju liberalnih ideja i pokušajima da one budu vodeća politička doktrina, premda je liberalizam na kraju 19. stoljeća bio u dubokoj krizi u većem dijelu Europe, napose u Beču — jednom od glavnih izvora inspiracija mladih Hrvata — gdje je srušena njegova dugogodišnja hegemonija u korist novih masovnih pokreta.³⁰

Pilar i Plavšić na samome prijelazu stoljeća dolaze u Sarajevo i tu izgrađuju svoje bogate karijere. Prvi počinje raditi kao ravnateljski tajnik Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, a drugi je u njoj također počeo obavljati činovnički posao i prije odlaska u Zagreb dospio je do položaja tajnika uprave u istoj banci te se istodobno razvio u vrsnog poznavatelja bankar-

²⁹ Vidjeti prema raščlambi Vladimira Malekovića, »Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti«, u: *Secesija u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2003., str. 9-10.

³⁰ Gerald F. Gaus, »Ideološka dominacija uz pomoć filozofske konfuzije. Liberalizam u dvadesetom stoljeću«, u: *Političke ideologije. Novi prikaz*, ur. M. Freeden, Zagreb, 2006., str. 25 i Carl E. Schorske, *Beč krajem stoljeća*, Zagreb, 1997., str. 25-26.

skog poslovanja.³¹ Nijedan od njih dvojice nije se zadovoljavao samo poslovnim dijelom života, nego su se gotovo otpočeka bavili i drugim zadaćama koje su dobile na važnosti zbog postupne promjene vladajuće klime u Bosni i Hercegovini obilježene krajem uprave Benjámina Kállaya i postupnom liberalizacijom javne scene. U jednom međuratnom tekstu Pilar je opisao to inicijalno razdoblje na sljedeći način: »Plavšić i ja našli smo se dakle u zbilji života oba kao mladi činovnici Zemaljske banke u Sarajevu. Zajednička služba omogućavala nam je dnevni saobraćaj, iz koga je naravski nikao povišeni interes za literarnim pitanjima, koja su nas i na Univerzi zbližila. Taj interes bio je još povišen time, da smo oba mnogo općili u gostoljubivoj kući nezaboravnoga Silvija Strahimira Kranjčevića³², s kime je Dušan Plavšić doskora stupio i u rodbinske veze, oženivši njegovu šogoricu Milu rođ. Kašaj.³³ — U tom krugu, u pjesničkoj kući, u atmosferi zasićenoj literarnim idejama i ambicijama proklimala je doskora pomisao na okupljanje hrvatskih literarnih sila, koje su onda u Sarajevu bile brojne. A bio je i momenat pogodan zato, jer je bosanska uprava dozvolom svečane posvete barjaka hrvatskog pjevačkog društva Trebević u Sarajevu (ljetu 1900.)³⁴ pokazala stanovitu toleranciju naprama Hrvatima i njihovima nastojanjim. — Tako je u jesen 1900. osnovan Klub hrvatskih književnika u Sarajevu.³⁵ U tom klubu su sudjelovali Silvije Str. Kranjčević, Tugomir Alaupović, Vladimir Treščec-Borota, Ivan Milićević, Safvetbeg Bašagić, Josip Milaković, Edhem Mulabdić, Kosta Hörmann, Nikola Ostojić, Ljudevit Dvorniković te Dušan Plavšić i Dr. Ivan Pilar, a bili su još i neki drugi³⁶, na koje se

³¹ Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu osnovana je 1895. s visokim početnim kapitalom. Zbog toga je ta banka bila prijelomna za uvođenje moderniziranog bankarskog sustava i motor za masniji razvoj zemaljskoga gospodarstva u sklopu Monarhije. Vidi: Kurt Wessely, »Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegowina«, *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, knj. 1, Beč 1973., str. 542 i Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882—1903*, Sarajevo, 1987., str. 498.

³² O njegovoj biografiji i mjestu u bosanskoj stvarnosti vidjeti: *Skriveni svijet Silvija Strahimira Kranjčevića. Elina i Silvijeva pisma 1897.—1908.*, Zagreb, 2008. s iscrpnim i poticajom studijom Daniela Miščina »Hermeneutika osobnoga svijeta Silvija Strahimira Kranjčevića«, str. 11-221, kao i temeljitom analizom Davora Kapetanića »Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj 'Nadi' 1894—1903«, *Rad JAZU*. Razred za suvremenu književnost, knj. 365, Zagreb, 1972., 373-495.

³³ Mila Plavšić, rođ. Kašaj (Ljubljana, 1878. — Zagreb, 1942.), sestra Kranjčevićeve supruge Ele.

³⁴ Proslava uvođenja barjaka Hrvatskog pjevačkog društva Trebević održana je 2. lipnja 1900., a u njoj je sudjelovao i Pilar, koji je prema novinskim izvješćima održao zdravicu u čast nazočnih društava koja su došla iz drugih hrvatskih zemalja (*Hrvatska domovina*, br. 131, 7. 6. 1900., str. 2 i *Hrvatsko pravo*, br. 1374, 6. 6., str. 2).

³⁵ Dubravko Jelčić piše da je riječ o Kolu sarajevskih književnika (D. Jelčić, *Kranjčević*, Zagreb, 1984., str. 168), što potkrepljuju i izvorni dokumenti koje je objavio D. Kapetanić u nav. dj. S obzirom na to da su u sastavu tog Kola prevladavali književnici hrvatskog nacionalnog identiteta, jasnija je naknadna Pilarova oznaka koja je formalno pogrešna, ali sadržajno ispravna.

³⁶ Primjerice: Ljuboje Dlustuš, Đuro Bujher, Adalbert Kuzmanović, Rizašeg Kapetanović, Stjepan Ilijić, Ferdinand Vrbanić i Osman Nuri Hadžić. Posljednjega Pilar nije spomenuo, premda je Nuri Hadžić na jednoj sjednici (»redovitoj večeri«) Kola sarajevskih književnika odbio njegov prijedlog o osnutku lista na nje-

više ne sjećam, jer su rijetko dolazili. — Nije to bilo nikakovo organizirano društvo, nego klub, t. j. zapravo nevezani redoviti sastanci, na kojima se je predavalo, referiralo, debatiralo i izmjenjivale misli i t. d. kako to među literatima već redovito biva. Klub nije imao ni odobrenih pravila, nego nam je sudjelovanje jednoga uplivnoga člana bosanske uprave hofrata Koste Hörmanna, zajamčivalo toleranciju i nesmetanost od strane bosanske uprave, koja je u ono doba bila vrlo sumnjičava naprama svakomu narodnom pokretu. Iz ovih perijodiskih sastanaka, koji su nekoliko godina potrajali, razvio se je kasnije Hrvatski klub u Sarajevu.³⁷ Na sreću, sačuvan je arhiv Kola sarajevskih književnika, koji nudi znatno više obavijesti o njegovu radu.³⁸ Sastoji se od pozivnog pisma (16. prosinca 1900.), zapisnika redovitih večeri (od 21. prosinca 1900. do 24. svibnja 1901.; sveukupno jedanaest održanih sastanaka), Plavšićeva tumačenja obustave rada Kola i popisa njegovih članova. Dokumentacija upućuje na kratkotrajno, ali redovito održavanje skupova svakog drugog tjedna i govori o zamjetnoj ulozi Pilara, koji je vodio zapisnik i aktivno sudjelovao u programu Kola. Na uvodnom sastanku određeni su uvjeti djelovanja i glavni cilj koji je bio u promicanju književnih razgovora, s time »da religiozna i politička pitanja nisu *a priori* isključena, dok ne dobiju partajsko obilježje ili ostave akademičku raspravu».³⁹ Takvo gledište podudaralo se s pogledima »bečke« skupine modernista, koji su nastojali izbjeći »utjecaj stranačkih firmi«. Iz zapisnika se može saznati da je Pilar zajedno s Plavšićem početkom 1901. u Zagrebu posjetio vodstvo Društva hrvatskih književnika (DHK) i Društvo hrvatskih umjetnika, čime se nastojala uspostaviti čvrsta veza s hrvatskom metropolom, i to ponajprije radi protočnosti kulturne suradnje.⁴⁰ *Spiritus movens* DHK-a bio je Milivoj Dežman, stari prijatelj iz studentskih dana, koji je prethodne godine na tragu modernističkih zasada sudjelovao u ustrojavanju toga književnog društva. Ništa manje značajna nije bila činjenica da su članovi sarajevskog društva bili otvoreni za dolazke gostiju iz različitih zemalja pa su se na popisu posjetitelja našla imena poput K. Š. Gjalskog, M. Ogrizovića, M. Dežmana, A. Tresić-Pavičića, I. Čipika, F. Milobara, J. Cvijića, Z. Kvederove i mnogih drugih.⁴¹ Pilar je u Kolu održao zapaženo predavanje o odnosu Starih i Mladih u hrvatskoj literaturi

mačkom jeziku koji bi »u stranom svijetu zagovarao interese Hercegovine«. D. Kapetanić, nav. dj., str. 489.

³⁷ Dr. Ivo Pilar (Zagreb), »Kako su nastala 'Zapamćenja'« fra Grge Martića. Prilog povjesti hrv. književnosti, *Napredak*, br. 9-10, Sarajevo, rujan-listopad 1930., str. 137.

³⁸ D. Kapetanić, nav. dj., str. 484-495.

³⁹ Isto, str. 486.

⁴⁰ Povod za dolazak mogla je biti II. izložba Društva hrvatskih umjetnika koju u *Nadi* obojica prikazuju u članku »Naša pisma. Zagreb, januara 1901.« s potpisom P. i P. (br 3, str. 44-45).

⁴¹ [d.] »Pedeset godina od pokretanja Nade i osnutka Kola hrvatskih književnika u Sarajevu«, *Hrvatska misao*, Sarajevo, 1944., br. 6-7, str. 201.

(29. ožujka 1901.) i tom se prigodom razvila živa rasprava koju je za tu večer zabilježio S. S. Kranjčević. To je predavanje u doradoj i proširenoj inačici objavljeno u sarajevskoj *Nadi*, a tijekom rasprave Pilar je objasnio neka svoja gledišta koja zaslužuju pozornost. Prema njegovu sudu, sadržaj hrvatskog modernizma diktirala je u velikoj mjeri socijalna dimenzija, »deziluzioniranje« Mladih prema politici i preuzimanje stranih ideja kao »posljedice duševne gladi«. U prikazu modernista mogli su se očitovati i njegovi pogledi da je naprednjačko isticanje borbe za osobne slobode zapravo »otpor protiv tradicije autoriteta«, da patriotizam ne smije biti nametnut nego mora »iz nas samih [da] nikne«, a pri kraju se izlaganja osvrnuo i na katolicizam koji, prema njemu, »doživljava propadanje« i izlaz za revitalizaciju traži među slavenskim narodima da bi izravnu kritiku takvog stanja pojačao osudom borbe katolicizma protiv razvitka suvremene znanosti.⁴² I tu se nastavlja put »bečke skupine« jer odražava sukob Mladi — Stari, potiče preispitivanje domoljublja kojim nastoje uskladiti zasade europske moderne i domaćeg stanja te potiče raspravu o vjeri i granicama sloboda. Pilarov je ton u tome pogledu potpuno odgovarao paleti boja Mladih, koji su u kulturnoj borbi ustrajno branili svoje pozicije modernista. Istodobno je na određen način bio i samokritičan, što je naprednjačkim legijama revnih ideologa uglavnom manjkalo u javnom nastupu, vidjevši u tom pokretu omladine pukotine koje ne dopuštaju njegovu homogenost. Istodobno je bio siguran da nije riječ o »mrtvom kapitalu« čime je iskazao optimizam u pogledu budućih kretanja. Kad je na posljednjem sastanku Kola profesor Ljudevit Dvorniković održao predavanje o djelu poznatog njemačkog darvinista i zagovornika evolucijskih teorija Ernesta Haeckela »Die Welträthsel«, točnije izložio je prvi dio izlaganja, slijedila je hitra, žestoka i koncentrirana reakcija biskupskog svećenstva, uključujući i njegove laičke suradnike, koja je dovela do zabrane rada Kola sarajevskih književnika.⁴³ Na taj je način prilagođavanje modernom svijetu s prevlašću liberalnih svjetonazora u krugu dominantno hrvatskih sudionika na samome početku doživjelo neuspjeh. Borba se ipak nastavila.

Pojedini članovi navedenog intelektualno-laičkog kruga u Sarajevu povremeno su istupali i o nekim konfesionalnim pitanjima s osjetljivom političkom pozadinom. Takav je bio slučaj jedne vjerske konverzije s islamske na katoličku vjeru 1903. kad je izbila bučna afera u čijem se središtu našao vrhbosanski nadbiskup Stadler. Tom su prigodom Pilar, Kranjčević i Alaupović sastavili cirkularnu prosvjednu izjavu u kojoj su osudili Stadlerova stajališta.⁴⁴ Smatrali su

⁴² Isto, str. 490-491.

⁴³ Isto, str. 494. Na tome mjestu Plavšić tumači okolnosti prestanka rada Kola uz žaljenje da je taj sarajevski skup išao u smjeru da postane filijalom »Hrvatskog književničkog društva u Zagrebu«, a društvo u kojemu je Kolo nastalo bilo je »nedovoljno razvijeno».

⁴⁴ Opširnije o tome vidi kod: Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., str. 174-175.

načelno da su pokršćavanja odbijala muslimane od suradnje na zajedničkoj nacionalnoj ideji i tako ih približavala srpskom nacionalnom pokretu čiji su predstavnici propagirali u javnom diskursu protuhrvatstvo i protukatoličanstvo, tvrdeći da je hrvatstvo samo umjetno stvoren izraz u službi interesa Beča i Vatikana.⁴⁵ Stoga su Pilar i druga prosvjednička družina bili protivnici identificiranja hrvatstva samo s katoličanstvom. Taj je podatak važno uočiti i u kontekstu sastava navedenog sarajevskog kruga jer su u njemu sudjelovali i pojedini vrlo istaknuti muslimani, primjerice Safvet beg Bašagić i Edhem Mulabdić, što pokazuje prožimanje liberalnih načela uz istodobno nastojanje za svestraniim povezivanjem pripadnika različitih konfesija, poglavito muslimanske, s hrvatskom nacionalnom idejom.⁴⁶ Upravo u tome razdoblju do izražaja dolazi srpska borba za crkveno-školsku autonomiju, a opravdavala se otporom prema »favoriziranju rimokatoličke vere«, pri čemu su i pojedine muslimanske skupine podupirale autonomistički smjer što je još više moglo utjecati na marginalizaciju tamošnjih Hrvata.⁴⁷ Izjavom istaknutih sarajevskih Hrvata zapravo je upozoreno na političku, demografsku i gospodarsku podređenost hrvatstva u Bosni i Hercegovini. Zbog toga se očekivalo vođenje umjerenije javne politike kojom bi se s vremenom stvorile pretpostavke nužne za jačanje vlastitoga gospodarsko-socijalnog položaja, pridobili saveznici radi izlaska iz inferiornosti i suzbile težnje koje su hrvatskoj strani bile otvoreno suprotstavljene. U tome se smislu ograda od Stadlerovih aktivnosti može očitovati kao dio izbora političke strategije, a ne toliko kao svjetonazorski problem koji bi isključivo ocrtavao nepremostiv jaz između modernista/naprednjaka i konzervativaca katoličke orijentacije.⁴⁸

⁴⁵ Usporedi: Mirjana Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.«, *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966—67., str. 22, Bojan Aleksov, »Habsburg's 'Colonial Experiment' in Bosnia and Herzegovina Revisited«, u: *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*, München 2007., str. 214. i Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austro-ugarskom razdoblju (1878—1918)*, Mostar—Zagreb, 2002., str. 222.

⁴⁶ Pilar je poznavao Bašagića još iz vremena bečkog studija. O tome više: Philippe Gelez, *Safvet-beg Bašagić (1870—1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les Musulmans de Bosnie-Herzégovine*, Atena 2010. S Mulabdićem se vjerojatno upoznao u Sarajevu, prije odlaska u Tuzlu. Usp. Pilarovo pismo Mulabdiću iz 1932. u: »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, pr. S. Matković, *Pilar*, br. 13, 2012., str. 194-197. Na početku tog pisma evociraju se uspomene na zajednički rad u sarajevskom klubu književnika.

⁴⁷ Dušan T. Bataković, »Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek). Jezik, vera, identitet«, *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 3., Zagreb, 2001., str. 80-81.

⁴⁸ U životopisima se uočava da je S. S. Kranjčević napustio studij bogoslovije u Rimu i da je bio sklon naprednoj misli te pravaštvu. Nasuprot stereotipima o nepomirljivosti, kritika katoličkog vrha nije značila i razlaz s vjerom i Crkvom jer je Kranjčević inzistirao da njegovo vjenčanje u sarajevskoj katedrali obavi kanonik Šarić, budući vrhbosanski nadbiskup (Mišćin, str. 139). Šarić je Kranjčeviću dao i odrešenje neposredno prije smrti (Juro Babić, »Svjedočanstvo nadbiskupa Ivana Šarića o pomirenju s Bogom Silvija Strahimira Kranjčevića prije njegove smrti«, *Hrvatska misao*, br. 2-3, sv. 48, Sarajevo 2008., str. 124-129.). Izvornik Šarićeva pisma, sastavljenog 25. 10. 1922., nalazi se u zagrebačkom NSK, R 7477, a Babić se poziva na Šarićev tekst iz 1953., objavljen u madridskoj reviji na hrvatskom jeziku *Osoba i duh*.

Nije na odmet uzeti u obzir i pretpostavku koja se već pojavila u historiografiji, a govori o pojedinim smjerovima podjela. Riječ je o tvrdnji da je od 1900. središte hrvatskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini premješteno iz Mostara u Sarajevo, pri čemu u središtu okupacijske uprave do izražaja dolaze doseljenici (»došljaci«).⁴⁹ Prema autoru te pretpostavke, simultano bujaju sporovi u hrvatskim redovima između »građansko-liberalne« i »klerikalne« struje. Franjevački kler kao tradicionalni zastupnik tamošnjeg katoličanstva postavlja se na stranu prve, svjetovne struje.⁵⁰ Njihov savez sa svjetovnom inteligencijom programiran je uvođenjem redovite hijerarhije i oduzimanjem župa franjevcima. U tim sukobima za onu drugu navodi se da nije razumjela lokalne uvjete, a time ni povijesni mentalitet bosanskih i hercegovačkih Hrvata. Problem je u tome što glavni predstavnici dviju struja na prijelazu stoljeća većinom nisu pravi »domaći sinovi« jer se oni tek izgrađuju u duhu modernoga građanstva i pripremaju za vodeće uloge što će doći do izražaja u sastavu vodstva Hrvatske narodne zajednice i uspostave ustavnog života. Stoga »došljaci« imaju važnu ulogu za razvitak hrvatskoga građanstva i prevladavanje tradicionalnih zasada, koje se više nisu mogle održati u novonastalim okolnostima. Drugim riječima, doseljenici sa svojim već stečenim znanjima i iskustvom »habsburške« uprave predvode modernizaciju, a istodobno utječu na formuliranje nacionalne politike u prilagodbi prema zemaljskoj upravi. Pri tome, *volens-nolens* oni su dio svojih ideoloških podloga izgradili prije dolaska u Bosnu i Hercegovinu, što nužno utječe na njihova nacionalnopolitička promišljanja. S druge strane, Hrvati katolici bili su u manjini u Bosni i Hercegovini, što ih je poticalo da traže što bliže odnose s političkim strankama u Trojnoj Kraljevini. I tu nam se zato mišljenje Ivana Dežmana čini opravdanim: »Hrvati su imali u tom pogledu [op. aut. narodnih aspiracija] jasan cilj i prirodno je, da su bili za okupaciju Bosne i da su se izjavili za sjedinjenje s Hrvatskom i Dalmacijom, ako su se i razilazili u metodama, kojima bi se sjedinjenje dalo postići.«⁵¹

Prema fragmentarnim izvorima, koji su nam dostupni, Pilar i Plavšić su za boravka u Sarajevu nastavili održavati veze s nukleusom naprednjaka, to jest sa skupinom iz čijih redova će nastati Napredna stranka. U međuvremenu, »naprednjaci« u banskoj Hrvatskoj koriste se višeslojnom krizom u redovima oporbe za jačanje vlastite promocije. Stranka prava se trajno raskolila, a obzoraši i dalje stagniraju. Kod posljednjih i dalje važno mjesto imaju tradicionalni pogle-

⁴⁹ Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., str. 156, 168 i 171.

⁵⁰ Iznimno bogatu literaturu o sporu Stadler - franjevci i njegovim dubokim posljedicama nemoguće je kratko navesti pa ovdje ističem jedan od posljednjih radova koji se bavi tom temom i donosi historiografski pregled: Petar Jeleč, »Sarajevski nadbiskup Josip Stadler i bosanski franjevci«, *Bosna Franciscana*, br. 35, Sarajevo, 2011., str. 23-65.

⁵¹ Ivanov [M. Dežman], *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1918., str. 46.

di i taktiziranje s utjecajnim svećenstvom koje ne dopušta veći utjecaj mladima s njihovim reformističkim pogledima, premda su pojedini obzoraški smjerovi iz svoje opozicijske perspektive računali na pripomoć naprednjačke omladine i davali im poslove u ustanovama pod svojim utjecajem. S druge strane, među pravašima koje predvodi Frank prepoznati su potencijali moderne i svih onih pitanja koje su oni postavili na dnevni red. Čista stranka prava zagovarala je liberalne poglede, bavila se problemima što ih donosi kapitalizam, pokazivala zanimanje za radničko pitanje i pokrenula Hrvatsku radničku stranku, otvara prostor za pitanje društvenog položaja žena i potiče modernu umjetnost. U pogledu posljednje teme upravo je Josip Frank, alfa i omega »čistih« pravaša, napisao polemičnu brošuru *U obranu hrvatskih umjetnika* (1898.) u kojoj se stavio na stranu mladih snaga i njihovih ideja.⁵² Unatoč tomu, nitko se od članova pokreta Mladih nije približio frankovcima, izuzevši jedino trenutak skupštinskog pokreta (1903.) kada se okupila široka opozicijska fronta nasuprot khuenovskom režimu. »Čistim« pravašima ipak će uspjeti privući neke poznate predstavnike književnosti moderne.

Pripadnici Napredne omladine politički su se povezali s Hrvatskom strankom prava, koja je nastala 1902. spajanjem matice Stranke prava i Neodvisnom narodnom strankom, što je ponajprije bila posljedica izrazito loših rezultata tih stranaka na saborskim izborima godinu dana prije, kad su u sučeljavanju s Khuenovom Narodnom strankom osvojili minoran broj izbornih kotara. Štoviše, naprednjaci su kao zasebna skupina sudjelovali u toj fuziji i to ih je svakako dodatno afirmiralo u očima šire javnosti jer su stariji političari (»mandarinske glavešine«) morali priznati njihove potencijale. Kao najmlađi kadar vrlo brzo su svojom odlučnošću nastojali preuzeti ključna mjesta i pri tome su dobili otvorenu potporu pojedinih patrijarha hrvatske politike poput Marijana Derenčina, Frana Folnegovića i Natka Nodila, koji su točno predvidjeli važnost i vitalnost naprednjačkih političara (»realista«) u budućem razvoju prilika. Na taj se način pokazalo da se ipak nije moglo podcijeniti jačanje njihova utjecaja što se postupno razvijalo u različitim sferama javnog života.⁵³

Tok događaja pokazao je da nisu usklađeni duhovi unutar Hrvatske stranke prava. Ta tvorevina nikada nije čvrsto zaživjela zbog heterogenosti svojeg sastava i brojnih individualnih ambicija. Njezino rastakanje počinje nakon velikih narodnih nemira 1903. godine u postkhuenovskom ozračju. Ideja o fuziji Hrvatske stranke prava i Čiste stranke prava doživjela je unatoč početnom optimizmu potpun slom. Zatim je agilni Stjepan Radić, do tada tajnik Hrvatske

⁵² Frank je napisao tu brošuru u povodu Kuhačeve *Anarkije u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima*. No, on uskoro financijski podržava reviju *Novi vijek*, koju uređuje A. Tresić Pavičić, a on polemizira sa strujom oko bečke *Mladosti*. Istovremeno su Plavšić i Guido Jeny napisali *Odgovor na Kuhačevu Anarhiju* u ime časopisa *Mladost*.

⁵³ Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj /1835—1918./*, Zagreb, 1999., str. 262.

stranke prava, sa suradnicima napustio tu stranku i osnovao Hrvatsku pučku seljačku stranku. Tijekom proljeća 1904. naprednjaci su pokrenuli tjednik *Pokret*, koji je svjedočio o njihovu nezadovoljstvu dotadašnjim uspjesima vodeće oporbene stranke.⁵⁴ Sljedeći korak učinjen je krajem iste godine, kad se osamostalila Hrvatska napredna stranka. Ta je stranka bila izraz mladog liberalnog građanstva, koje je smatralo da je javni život ušao u duboku krizu i da se jedino samostalnom organizacijom nekadašnjih pripadnika napredne omladine može učiniti iskorak prema realnoj politici. Drugim riječima, oni su krenuli s položaja nužne revizije dotadašnje narodne politike koja, po njima, nije pronašla odgovore na dugotrajnu autoritativnu vladavinu bana Khuena. Stoga u prvom broju *Pokreta* bilježe sljedeće namjere: »Naš će biti zadatak, da tim malim, svagdašnjim, aktuelnim, a temeljnim potrebama posvećujemo najveću pažnju, uvjereni, da se samo na solidnom temelju može osnivati čvrst i zdrav narodni i politički život. Velimo: zdrav narodni život, jer su se u nas u posljednje doba pojavili pojavi, koji dokazuju, da se kod nas moraju udariti gotovo prvi temelji političkom odgoju. Pod dvadesetgodišnjom khuenovštinom kondenziralo se u našem narodnom životu toliko zla i bolesti, te će trebati ozbiljna i obilna rada svih poštenih i razumnih ljudi, da se naš život počne normalno i u civilizovanom stolu razvijati, da se duh nesavjesne i barbarske intolerancije, koju je čitava dva decenija sijao Khuenov sustav u naše društvo, do temelja istrijebi i zamijeni duhom razumne kooperacije svih poštenih narodnih grupa i sila.«⁵⁵ U stvarnosti, naprednjaci su bili nezadovoljni zato što je dio vodstva Hrvatske stranke prava i dalje svoju političku strategiju oslanjao na pravaški program iz 1894., koji se temeljio na primjeni državnopravne politike u nacionalno-integracijskom smjeru s osloncem na hrvatsko povijesno pravo i radikalnu kritiku nagodbenog sustava, a napose im je smetala težnja za sklapanjem sporazuma s frankovačkim pravašima. Pokretanje posebne stranke djelomice je odraz otpora prema jačem utjecaju katoličkih svećenika u politici i njihovim nastojanjima da svestrano spriječe prodiranje »naprednjaštva« (osnivanje tjednika *Hrvatstvo*), odnosno liberalnu ideologiju koja je zagovarala odvajanje Crkve od države, te je smatrala da vjerska pitanja ne smiju biti predmet političkih sporova. Nakon Prvog hrvatskog katoličkog kongresa, održanog u rujnu 1900., kao da je započeo još jedan otvoren idejni boj koji su pratile neprestane rasprave na brojnim područjima društvenog života: srednjoškolskom i sveučilišnom, stranačka sučeljavanja i sukobljavanja zbog nadzora nad različitim ustanovama. S aspekta naprednjaštva uočljivo je da, unatoč od tada stalnoj kulturnoj borbi, hrvatski naprednjaci nisu umanjivali vrijednosti pojedinih sveće-

⁵⁴ Podrobnije o tome: Janko Ibler, *Hrvatska politika 1904.—1906.*, Zagreb, 1914/1917., str. 276-277 i Rene Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb, 1972., str. 255-257.

⁵⁵ »Pokret«, *Pokret. Glasilo hrvatskih naprednjaka*, god. I., br. 1, Zagreb, 17. 4. 1904., str. 1.

nika za narodne interese (npr. Strossmayer, Rački, Mesić, Dobrila, Pavlinović, pojedini bosansko-hercegovački franjevci i dr.), želeći ih sve zadržati u kolektivnoj memoriji i istodobno ih ugraditi u svoj tip sintetizirajuće povijesti koja je pokazala da u suočavanju s nacionalnom poviješću predstavnicima Katoličke crkve imaju svoje zasebne vrijednosti. Nasuprot tomu, zamjetno je da na prijelazu stoljeća sve više svećenika pristupa pravaškim strankama, videći u njima jedini okvir koji povezuje nacionalni identitet i vjerske vrijednosti («hrvatskog državnog prava i barjaka svetog križa»). Na kraju, pojava Napredne stranke samo je slijedila neke europske primjere, napose one na političko-stranačkom reljefu Austro-Ugarske poput njemačkih Fortschrittspartei, Freisinnige Partei, naprednjačkih Mladočeha, naprednjačkih Mladostenaca i talijanskih Progressista, a u bečkom Carevinskom vijeću svoj je zaseban položaj imao Fortschrittsklub, koji je okupljao široku paletu pripadnika bliskih svjetonazora. Svi su oni dijelili određena ideološka načela poput liberalizma, protuklerikalizma i promoviranja demokratskih vrijednosti uz specifičnu primjenu nacionalizma, odnosno pristup nacionalnom pitanju koje je bilo prilagođeno narodima kojima su pripadali, pri čemu je osobito istaknut primjer njemačkih naprednjaka / nacionalnih liberala.⁵⁶

Na samom kraju prosinca 1904. naprednjaci su napustili Hrvatsku stranku prava i osnovali svoju zasebnu stranku. Tijekom sljedeće godine započeli su s intenzivnom izgradnjom stranačke organizacije, priključili se hrvatsko-srpskoj koaliciji, a polovicom 1906. donijeli su svoj stranački program.⁵⁷ Naprednjački smjer nije se zadržao samo u sklopu banske Hrvatske, nego je dobio istoimeanu stranku (prvo nosi ime Hrvatska demokratska stranka, onda Hrvatska pučka napredna stranka) i u Dalmaciji, koja nije imala većeg uspjeha na izborima, ali je okupila niz uglednih imena poput dr. Josipa Smodlake, dr. Ive Tartaglie, dr. Ante Makalea, dr. Prvoslava Grisogona, Ivana Meštrovića, Emanuela Vidovića i drugih.⁵⁸ Taj spoj mladih odvjetnika i umjetnika skladno je pristajao uz prekovelebitske kolege, to više što ih je izravno povezivao Natko Nodilo, profesor na Zagrebačkom sveučilištu. I tu dolazimo do zasebnosti bosansko-hercegovačkog primjera i reakcija nekadašnjih ništa manje eksponiranih pripadnika pokreta Mladih, među njima i Ive Pilara, koji su se okupili na novim profesionalnim položajima u Sarajevu.

⁵⁶ O utjecaju naprednjaštva u Austro-Ugarskoj vidi: *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, Band VII, *Verfassung und Parlamentarismus*, knj. 1 i 2, Beč, 2000., a o širem značenju tog pojma u 19. st. vidi: Reinhart Koselleck, «Fortschritt als Leitbegriff in 19. Jahrhundert», *Geschichtliche Grundbegriffe*, knj. 2., ur. O. Brunner et al, Stuttgart, 1992., str. 407-423.

⁵⁷ T. Cipek - S. Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, Zagreb, 2006., str. 508-513.

⁵⁸ *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, ur. M. Kostrenčić, Zagreb, 1972., str. 42-48.

Upravo s krajem 1904. godine i osnutkom naprednjačke stranke u banskoj Hrvatskoj sazreli su uvjeti za ozbiljnije propitivanje međusobnih veza ideološki bliskih pojedinaca. Naprednjački vrh obavještavao je svoje istomišljenike i simpatizere o raznim organizacijskim potezima koji su vodili prema stvaranju zasebne stranke. U tom su smislu javili sarajevskim kolegama namjeru o osnivanju Hrvatskog naprednog, nakladnog i tiskovnog društva, koje je u tadašnjim vremenima bilo neizbježan pothvat za vođenje ozbiljne agitacije u političkom životu. Međutim, odgovor iz Bosne pratili su kritički tonovi. Razlozi nezadovoljstva bili su u prvotnom izostavljanju Bosne i Hercegovine u naprednjačkim tekstovima koji su se odnosili na razradu hrvatske nacionalne i državnopravne politike. Na prvome sastanku naprednjaka u Zagrebu taj je problem barem na neko vrijeme otklonjen jer je M. Heimerl načelno izjavio da su naprednjaci «nacionalna stranka» koja ne čini ustupke drugima (vidi u prilogima dokument IV. s prilogom Heimerlove izjave). Upravo zbog specifičnih političkih uvjeta te međuetničkih i interkonfesionalnih odnosa, dio bosansko-hercegovačkih Hrvata smatrao je kako je nužno proširiti naprednjačku organizaciju u njihove krajeve. Zato su predlagali da se ustroji zasebno središte u Sarajevu za čije bi djelovanje sami preuzeli odgovornost. U skladu sa svojim liberalnim polazištima ocjenjivali su u tom povijesnom trenutku da je politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera i njegova okruženja isključivo na katoličkim vrijednostima štetna za opće hrvatske interese, koji su za njih ponajprije bili očitovani u pridobivanju muslimana na njihovu stranu.⁵⁹ Suprotno Stadlerovu nastupu tražili su da se konfesionalne protivnosti «potisnu u kraj» jer su se zbog njih muslimani «odbijali» od hrvatske strane, koja je *en général* bila u nepovoljnom položaju u odnosu na bošnjačke muslimane i bosansko-hercegovačke Srbe pa je zbog toga zemaljska vlada manje računala s Hrvatima u provedbi svoje praktične politike. Uz to su apostrofirali unutarcrkvene sukobe, stavljajući se na franjevačku stranu u tome sporu, a osobito su pokazivali otklon prema projektu stvaranja Katoličke stranke prava (Hrvatske kršćansko-socijalne stranke prava).⁶⁰ Slijedom toga izražavali su i loše mišljenje o frankovcima, koje je bilo posljedak trajnog nepouzdanja u Josipa Franka i njegovo okruženje. Stoga su predlagali da se hrvatski predstavnici iz Bosne i Hercegovine prvo priključe matičnoj Naprednoj stranci, da u njoj imaju određeni stupanj autonomije te da onda preuzmu odgovornost za rad u zemljama u kojima su živjeli. Na određeni način, naprednjaštvo je za njih bilo prirodno okupljalište inteligenci-

⁵⁹ O tom problemu detaljnije vidi: Z. Grijak, n. dj., kao i pregledni članak Jure Krište, «Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica», *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 6, Zagreb, 2008., str. 47-52.

⁶⁰ Usp. članak Ivana Šarića «Katolička stranka», *Vrhbosna*, br. 23, Sarajevo, 1906., str. 299-302, u kojemu se osnatak katoličke stranke s osloncem na državnopravni program pravaša iz 1894. opravdava neprihvatljivim liberalizmom obzoraša, njihovih mladih sljedbenika naprednjaka kao i frankovaca.

je koja u osvit dopuštanja slobodnijeg političkog rada u Bosni i Hercegovinu mora preuzeti odgovornost za promicanje hrvatskih interesa i općenito ojačati položaj Hrvata na svim razinama.

Iz sačuvane korespondencije vidljivo je da Pilar i skupina sarajevskih Hrvata ističu bitan problem, tj. da stvarnu situaciju u Bosni i Hercegovini ne poznaje javnost banske Hrvatske ni njezini politički predstavnici. Oni zamjeraju svim strankama da nisu imale razrađen program koji bi se bavio Bosnom i Hercegovinom, a u odgovoru na prve pozive naprednjaka za suradnju očitivali su problem zaobilazanja tog područja i neopravdanog prepuštanja inicijative drugim čimbenicima, ponajprije onom srpskom, kojem se u banskoj Hrvatskoj izlazilo u susret tijekom dogovaranja stranačkih savezništva. Istodobno nije dobiveno recipročno priznanje hrvatstva u Bosni i Hercegovini. Time su dali na znanje da je i banovinskim naprednjacima Bosna i Hercegovina drugorazredno pitanje, odnosno da je bezrazložno stavljeno izvan njihova utjecaja. Tome valja dodati izostanak redovitih veza sa zagrebačkim središtem i brojne prepreke u razvoju hrvatskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini u predstavnom razdoblju, kad su dualističke (i okupacijske) vlasti određivale kako se i u kolikoj mjeri smije izražavati nacionalni identitet.

Da su kretanja u Bosni i Hercegovini bila opterećena različitim problemima pokazuje još jedan slučaj u koji su bili upleteni pripadnici sarajevskog kruga hrvatskih intelektualaca i naprednjaci iz banske Hrvatske. Riječ je o pokušaju organizacije Prve umjetničke izložbe u Sarajevu. Zapravo, ideja je bila da se radovi hrvatskih umjetnika (Bela Čikoš, Ivan Meštrović, Emanuel Vidović, Ivan Tišov, Celestin Medović, Robert Frangeš, Tomislav Krizman i dr.) koji su bili izloženi u Beogradu na Prvoj jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi postavljenoj u sklopu proslave krunidbe Petra Karađorđevića i stogodišnjice srpskog ustanka, neposredno nakon njezina zatvaranja na početku listopada 1904., prenesu u Sarajevo i ondje izlože na posebnoj priredbi. Formalno je inicijativa s bosanskog terena krenula od Hrvatskog pjevačkog i prosvjetnog društva »Trebević« i zatim se, radi uspješnije provedbe, proširila na više organizatora koji su bili spremni prenijeti cijelu izložbu iz Beograda u Sarajevo, čime ona ne bi imala samo hrvatski sadržaj. U međuvremenu je osnovan Odbor prijatelja umjetnosti i umjetnika radi učinkovitije organizacije. Na čelu Odbora za priredbu bili su Ćiro Truhelka i Dušan Plavšić. Među članovima Priređivačkog odbora, koji se sastojao od Sekcije za aranžman, Reprezentacijskog odbora, Sekcije za financijska pitanja i Redakcijskog odbora, bio je niz uglednih imena. Tako je i Pilar prihvatio da bude članom Reprezentacijskog odbora, čime je još jedanput potvrđena njegova uloga u tankom sloju tamošnje hrvatske elite.⁶¹ U cijeloj pri-

⁶¹ HR-HDA-757. Plavšić, kut. 28, svežanj Umjetnička izložba. Popis onih koji su pozvani da budu u Priređivačkom odboru sastojao se od 40 imena. Iz njihovih imena vidi se da su organizatori pozvali pripadnike različitih etničkih i vjerskih skupina koji su zrcalili višeslojni sastav sarajevskog društva (primjerice:

či važna je činjenica da je ideja o izložbi unaprijed dogovarana i o njoj se raspravljalo s Milivojem Dežmanom i slikarom Ivanom Tišom (nekadašnjim štićenikom I. Kršnjavija), koji su u ljeto 1904. posjetili Sarajevo, zagovarajući suradnju. Nakon toga je naprednjački *Pokret* (br. 18, 14. 8.) objavio vijest o izložbi i potvrdio svoju neprijepornu potporu: »Ovu namisao ne samo da će ona moćniji Hrvati radosno pozdraviti i hrvatskim umjetnicima biti u svemu na ruku, nego ju možemo i mi istaći gotovo kao patriotsku dužnost.« Međutim, razvoj događaja bio je sasvim drugačiji, a po nekim sudionicima postao je izvor dubokog razočaranja i znak političkog preokreta.

Izložba je zamišljena kao eminentno kulturni čin te je istaknuto da izražava »internacionalno polje«, povezuje razne slojeve i može okupiti oprečne elemente bez obzira na društvenu ili narodnu pripadnost.⁶² Zbog materijalnih troškova kanilo se izložiti djela hrvatskih umjetnika, koji bi se za povratka s beogradske izložbe preusmjerili preko Broda u Sarajevo, a da se također pozovu ostali srpski, slovenski i bugarski umjetnici. Da bi se pridobila šira potpora, u pripremama se računalo i na odaziv onih umjetnika iz Austro-Ugarske koji su se bavili bosansko-hercegovačkim motivima. Očekivala se potpora zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, gradske uprave i zemaljske željeznice, koja bi besplatno prevozila umjetnine. Na temelju pisma koje je Plavšić poslao Dežmanu pretpostavljalo se, uz određene manje rezerve, da će hrvatski umjetnici poduzeti izložbu,⁶³ a dolazak Srba, Slovenaca i Bugara smatrao se vjerojatnim jedino ako ih podupru njihove vlade i osiguraju dodatni novac, što znači da su organizatori uzimali u obzir po sadržaju više varijanti izložbe: hrvatsku, južnoslavensku i onu koja bi uključivala slikare iz Monarhije koji su se u svojim opusima već bavili bosansko-hercegovačkim motivima. Nekoliko dana poslije, početkom listopada, slijedio je hladan tuš. Iz pisma koje je Truhelka uputio Josipu Brunšmidu, tadašnjem ravnatelju Strossmayerove galerije i organizatoru hrvatskih izlagača na beogradskoj izložbi, razvidno je da su hrvatski umjetnici odbili poziv iz Sarajeva tijekom boravaka u Beogradu i nisu htjeli izlagati u predloženom terminu. Truhelka je izrazio ogorčenje zbog pomanjkanja zanimanja za suradnju: »Dalje je i opet moje privatno, a ja bi želio da ostane i namjerodavno mnijenje, da si hrvatski umjetnici svojim sadanjim zaključkom odbijaju simpatije u Bosni, koje im se dragovoljno donose, a ako bi došlo vrijeme potužiti se na pomanjkanje tih simpatija, neka traže razlog u svom vlastitom postupku.«⁶⁴ Jedno drugo pismo pokazuje i drugu stranu priče. Plavšić je

Josip Vancaš, Ljudevit Dvorniković, Halidbeg Hrasnica, Danilo Dimović, Bahrija Kadić, Edhem Mulabdić, Safvet beg Bašagić, Milan Hadži Ristić, Milan Prelog, Tugomir Alaupović, Hermann Tausk i dr.).

⁶² Isto. Zapisnik.

⁶³ Isto. Pismo od 23. septembra 1904. U njemu Plavšić bilježi: »Naši umjetnici neka ne budu opet šuše, kao što su bili već toliko puta, neka nam samo mirne duše prepuste svoj kompletni dio beogradske izložbe, a ostalo neka prepuste nama.«

⁶⁴ Isto. Sarajevo, 2. oktobra 1904.

pisao Dežmanu: »Javljam za Pokret, da je pisanje Novog Srbobrana, Zastave i ostalih nekijh i hrvatskih novina proti sarajevskoj umjetničkoj izložbi posve bezrazložno, jer priregivački odbor ne stoji prama bosanskoj vladi u nikakvom drugom odnošaju nego svako drugo privatno poduzeće. Ideju za izložbu dadoše neovisni privatnici, a garanciju za trošak nose grad Sarajevo i privatnici. Nužno je da se u javnosti odrješito izjavi da su hrvatski umjetnici u principu i to prema svojoj davnoj želji veseljem pripravnici izložiti ovdje.«⁶⁵ Iz tog je pisma bilo očito da su naročito srpski listovi u Kraljevini Srbiji i Dvojnoj Monarhiji napali mogućnost da se izložba održi u Sarajevu, smatrajući iz svoga kuta gledanja da je ona isključiva zamisao »tuđinske« okupacijske uprave u Bosni i Hercegovini, kojoj je cilj omesti beogradski dogovor o kulturnom integralizmu južnoslavenstva, uključujući Srbe i Hrvate.⁶⁶ Prema srbijanskim novinama, uprava pod vodstvom Istvána Buriána namjeravala je prirediti pandan beogradskoj izložbi da »unese klicu razdora plemenskog« i potakne separatizam u trenutku kad je za nove vladajuće dinastije Srbija postala »magnet za ljepšu budućnost Južnih Slovena«. Zapravo, osobito se izražavalo protuaustrijsko raspoloženje jer je za nove vladare u Srbiji glavni protivnik njihove državne politike postao Beč. Takvo stajalište preuzeli su i hrvatski umjetnici jugoslavenske orijentacije, koji su već na sljedećoj izložbi u Sofiji odbili otići na primanje kod »austrijskog poslanika« koje je priredio za »svoje državljane«. Time su htjeli pokazati svoje radikalno stajalište u prilog integralnog jugoslavenstva te izraziti zahvalnost za poslove koje im je dogovorio beogradski dvor.⁶⁷ Istodobno s promicanjem šire južnoslavenke formule i dalje se otvoreno isticao veliki ideal — »oslobođenje srpskih neoslobođenih krajeva na Balkanu« koji je upućivao na političke ciljeve srpskog dijela jugopokreta.⁶⁸ Zamisao o sarajevskoj izložbi kritizirali su i frankovački krugovi. Njih je zasmetalo što je u najavama isticano jugoslavensko ime: »Kako se vidi, naši slavosrbi zabilježiti će u knjizi svoga zloknog života još jedan sjajni momenat politike svoje, da će se i u Sarajevu na račun 'nesavremenog' hrvatstva prodići 'realno', 'savremeno' jugoslavjanstvo. Ako, gospodo, kad ste već htjeli prirediti hrvatsku izložbu u Sarajevu, što je u ostalom pohvalno, nieste mogli ili smjeli, da ju upriličite pod hrvatskim imenom, kako bi bilo naravno i pravo, onda ste morali misao izložbe uobće napustiti.«⁶⁹ Priredivački odbor iz Sarajeva objavio je nakon skupnog sastanka

⁶⁵ Isto. Plavšićevo pismo Dežmanu bez oznake nadnevka i mjesta.

⁶⁶ Usp. *Novi Srbobran*, »Izložba u Sarajevu?«, br. 206, 21. 9.[4. 10.] 1904., str. 1.

⁶⁷ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969., str. 10-11. i Maria Meštrović, *Život i djelo Ivana Meštrovića*, Zagreb, 2011., str. 45-46.

⁶⁸ Usp. *Novi Srbobran*, »Sa srpskog omladinskog kongresa«, br. 194, 7. [20] 9. 1904., str. 3. *Hrvatsko Pravo* (niz članaka pod naslovom »Beogradske svečanosti«) prenijelo je tekst iz beogradske *Pravde* u kojemu se spominju »neoslobodjeni srpski krajevi« bez primjese Balkana, a zatim navodi da je uredništvo *N. Srbobrana* dodalo taj zemljovidni pojam.

⁶⁹ »Umjetnička izložba u Sarajevu«, *Hrvatsko pravo*, br. 2676, 15. 10. 1904., str. 2.

održanog 11. listopada, da je odustao od održavanja izložbe zato što je njihov poziv odbijen »po sporazumu sa svim jugoslavenskim umjetnicima a na osnovu utvrgjenoga programa za priregivanje jugoslavenskih izložaba.«⁷⁰ Istodobno se Odbor samoinicijativno raspustio uz zaključak da su njihova nastojanja bila »posve osigurana«, čime je otklonjena njegova odgovornost za neuspjeh.

Ostala su nam dva zapisa s komentarima o tome događaju iz pera dvojice glavnih organizatora propale izložbe. Plavšić je u tekstu »Historijat osujećene umjetničke izložbe u Sarajevu i još koješta, što je stim u savezu« potvrdio želju priredivača da pokažu kulturnu razinu hrvatske umjetnosti nasuprot podređenom položaju Hrvata u politici Bosne i Hercegovine.⁷¹ Istaknuo je da su tijekom priprema Srbi »prvi put osvanuli u prostorijama hrvatskog Trebevića« i da su »ovdašnji Srbi« pokazali određene simpatije prema reprezentaciji jugoslavenske kulturne zajednice, premda su politički negirali Hrvate. Prema Plavšiću, nesuđenoj sarajevskoj izložbi kumovao je, kako on bilježi, »savez« uspostavljen među umjetnicima na beogradskoj izložbi da će od tada isključivo zajednički djelovati. Riječ je o udruženju Lada, osnovanom u Beogradu 1904. sa zadaćom okupljanja svih južnoslavenskih umjetnika prigodom krunidbe Petra Karađorđevića za srpskog kralja. Time su hrvatski umjetnici zastupani u Beogradu odbacili samostalno izlaganje u Sarajevu, a ostavili su mogućnost da ipak zajedno s drugim »jugoslavenskim« umjetnicima dođu sljedeće godine, čime su sve obavljene predradnje Priredivačkog odbora pale u vodu. Plavšić je stoga zamjerio hrvatskim umjetnicima što ih nisu na vrijeme upozorili o svojem »jugoslavenskom« savezu jer bi se tako na vrijeme izbjegao fijasko. Usporedo su krenuli novinski napadi pojedinih srpskih listova iz banske Hrvatske i južne Ugarske pa i nekih drugih, poput *Novog lista* i *Agramer Zeitung*, koji su događaj prikazivali kao posljedicu austro-ugarske intervencije kojom se namjeravalo oslabiti srbijansku državu i njezinu vladajuću dinastiju u očima monarhijskih južnih Slavena. Upadalo je u oči da se naprednjački *Pokret* povukao, što je osobito bilo krivo jezgri sarajevskih Hrvata, sklonih naprednjacima i koji su u dobroj mjeri prihvatili njihove pozive za veći angažman. Miniranje umjetničke izložbe označilo je prevagu novih oblika političke agitacije jugoslavenstva pod vodstvom beogradskog središta i još se jedanput upozorilo na poremećene prilike u Bosni i Hercegovini, kao i u zemljama koje su promatrane kao sastavnica južnoslavenskog područja. Sve je to potaknulo Plavšića da zaključi kako se

⁷⁰ Isto. Izjava od 11. oktobra 1904.

⁷¹ Isto. Tekst pisan na pisaćem stroju s nadnevkom oktobar 1904. godine. Taj je tekst bio namijenjen za objavljivanje u karlovačkom *Svjetlu* (»neodvisnom i nepolitičkom listu«), što se može zaključiti na temelju Plavšićeve korespondencije, odn. pisma koje je uputio Dušanu Lopašiću, uredniku *Svjetla*. Tekst je objavljen u: *Svjetlo*, br. 44, 30. 10. 1904., str. 1-2. Znakovito je da su se u *Svjetlu* na početku 20. st. ogradili od »praške i bečke grupe 'mladih'« iz čega vidimo da ta ograda nije smetala »bečkom« Plavšiću da ipak surađuje s karlovačkim listom.

jednostrano želi pokazati da »samo Beograd imade patent na jugoslavenstvo«, a svako hrvatsko nastojanje isključivo se vezalo za austrijske aspiracije. Iz toga je bilo posve jasno da se dogodio sudar južnoslavenskih koncepcija koje su se u mnogome međusobno konfrontirale, ovisno o tome tko ih je zagovarao. Plavšić svoj članak završava na ironičan način i jasnim zaključkom o političkoj dimenziji naizgled kulturnog događaja: »I tako se je na sreću jugoslavenstva spasila 'zdrava slavenska misao'. A treba kod toga konstatovati, da je prvi račun slavljene jugoslavenske kulturne zajednice sa hrvatske strane platilo hrvatstvo Bosne i Hercegovine.« Time je pokazao stvarnog gubitnika i ponovno izrazio razočaranje hrvatskim naprednjacima, koji su u njemu izazvali dvojbe o razini samosvijesti, samostalnosti i »realnom« radu; drugim riječima svim odlikama koje su za njega, jednako kao za Pilara i druge pristaše moderne i naprednjačke ideje, trebale biti okosnica javnog djelovanja.

Slučajem propale sarajevske izložbe naknadno se bavio i drugi njezin organizator. Čiro Truhelka objavio je u svojim memoarima posebno poglavlje »Nesudena izložba«, u kojemu je iznio svoja sjećanja na taj događaj. Kod njega je naglašeno da je cilj izložbe bio pokazati visoku razinu umjetnosti među banovinskim Hrvatima i time ojačati hrvatsku svijest među sunarodnjacima u Bosni i Hercegovini. Glavnog krivca za slom ideje o izložbi vidio je u srpskim novinama koje su, smatra, ustrajavale da je »Bosna 'srpska' zemlja, još neoslobođena i da u njoj nema mjesta nekoj specijalno hrvatskoj izložbi.«⁷² Nadalje, on ostavlja svjedočanstvo o izravnim prijetnjama organizatorima i povlačenju hrvatskih umjetnika koji su odustali od izlaganja, iako su u početku prvi dali ideju o izložbi. Truhelka je ponudio i opis zašto je u konačnici izložba propala: »Hajka je postajala u beogradskim novinama sve žučljivija, dok se u Beogradu ne dosjetiše načinu, kako će osujetiti sarajevsku izložbu. Pokrenuše akciju, da se pokupuje što više hrvatskih slika uz pogodbu, da se kupcima one predadu odmah, a pojedini hrvatski slikari dobiše povrh toga orden sv. Save. I tako je uspjelo pokopati tu hrvatsku izložbu u Sarajevu prije negoli se i rodila.«⁷³ Konačno, Truhelka je istaknuo da od tada postoji prevlast jugoslavenskog ozračja među istaknutim hrvatskim modernistima i na kraju zaključuje kako su time prekinute veze između većeg broja sarajevskih Hrvata s nacionalnom maticom.

Kako su se dalje razvijali odnosi između naprednjaka, ostaje za sada uglavnom nepoznato. Sa sigurnošću možemo tvrditi da je i među onima iz sarajevskog kruga došlo do podjela. Pilar je odlaskom u Tuzlu postupno krenuo drugim političkim putem.⁷⁴ On je prvo vodio prema ustrojavanju Hrvatske narod-

⁷² Čiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, Zagreb, 1992. 2, str. 88.

⁷³ Isto. Popis četrnaestorice hrvatskih umjetnika objavljen je u *Novom listu*, br. 293, 22. 10. 1904., str. 2.

⁷⁴ Tomislav Jonjić, »Dr. Ivo Pilar — odvjetnik u Tuzli (1905.—1920.)«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* 3, Zagreb, 2007., str. 11-45.

ne zajednice (HNZ), koja je baštinila dio liberalnog pristupa rješavanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. U toj udruzi, a poslije i stranci, Pilar je u prvo vrijeme imao istaknuto mjesto do njezinih prvaka, rođenih Bosanaca, Nikole Mandića i Joze Sunarića.⁷⁵ Zajedno su podržali aneksiju Monarhiji i otvoreno se u tom trenutku zauzimali za priključenje Trojednoj Kraljevini na načelima hrvatskog državnog prava kao cilja svoje politike. No, ubrzo je napustio HNZ i krenuo posebnim putem koji je obilježila samostalna akcija, pomirba s vrhbosanskim nadbiskupom i oslonac na pravaštvo, a sve u cilju rješavanja hrvatskog pitanja unutar Austro-Ugarske na temelju njezine reforme. S druge strane, Tugomir Alaupović i Milan Prelog također su se oslanjali na liberalne podloge i smjer moderne, ali su u promišljanju nacionalnog pitanja podržali jugoslavenski pokret i izravno sudjelovali u njegovoj sve izraženijoj agitaciji. Za Preloga se čak može reći da je ostao autentičan naprednjak u Sarajevu, koji je nastavio oštro polemizirati s katoličkim krugovima, a istodobno je sve revnije zastupao ideje narodnog jedinstva.⁷⁶ Posljednje godine Prvoga svjetskog rata objavio je kritiku jednog Pilarova djela i tada je zapisao: »Dugo je vremena tuzlanski advokat stajao po strani i odjednom isplivao na političkoj površini valjda u nadi, da je za nj došao pravi čas. Raliirao se s natražnim elementima i postao reprezentantom neznatne šačice ljudi, koja smeta u Bosni rad pravih narodnih ljudi.«⁷⁷ Iz tog je zapisa posve jasan ideološki jaz koji ujedno govori da je Pilar od pasivizacije u Hrvatskoj narodnoj zajednici pa sve do ratnih vremena ostao gotovo politički slabo primjetan, a onda je krenuo u otvoreniju borbu, pri čemu se sudario s onima koji su iz rata izašli kao zastupnici pobjedničke struje. Ostaje simptomatična oznaka, koju izriče jedan naprednjak, da se okupio oko »natražnih« elemenata, a ona se izriče, što je naglašeno, tijekom završnice rata i austro-ugarskog sloma. Plavšićeva daljnja sudbina bila je zaseban primjer. On se 1906. vratio u Zagreb i ostvario zavidnu bankarsku karijeru u Prvoj hrvatskoj štedionici i Hrvatskoj zemaljskoj banci. Ostao je vjeran svojoj staroj ljubavi — književnosti, pa je imao istaknuti položaj u Društvu hrvat-

⁷⁵ Pilar je sudjelovao sredinom kolovoza 1906. u Travniku na proslavi društva »Vlašić« i čitaonice u Dolcu, kada je održana skupština na kojoj su položeni temelji za pokretanje hrvatske organizacije u Bosni i Hercegovini iz koje je proistekla Hrvatska narodna zajednica. Skupu je nazočio nadbiskup Stadler, kao i saborski zastupnici Vladimir Frank i Ivo Elegović iz Starčevićeve hrvatske stranke prave te zastupnik Hrvatske stranke prava Vatroslav Brlić.

⁷⁶ Tako kolegu po struci naziva Josip Matasović u nekrologu. Vidi: »Milan Prelog«, *Narodna starina*, vol. 11, 28, Zagreb, 1932., str. 117. Članak je s gledišta propitivanja ideologija poticajan jer je Matasović uoči Prvoga svjetskog rata pripadao mladohrvatskom pokretu koji se sukobljavao s naprednjaštvom i to najviše zbog različitog pristupa nacionalnom pitanju, a zapravo su oba pokreta, svaki na svoj način, imali utkan liberalni žig. Na istome mjestu autor piše da je Prelog bio »vrlo revan član« sarajevskog Hrvatskog kluba.

⁷⁷ Historicus, »Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja«, *Hrvatska njiva*, br. 42, Zagreb, 1918., str. 715. Prelog i Pilar su nekada kao sarajevski građani dijelili bliska gledišta, ali ih je tijekom vremena ideološki razdvojio.

skih književnika i njegovu listu *Savremenik*. Politika nije posve izišla iz njegova vidokruga i on je prema pojedinim bibliografskim referencijama podupirao smjer hrvatsko-srpske koalicije.⁷⁸ O kvaliteti te potpore ne znamo mnogo i ona je izvedena iz Plavšićeve pripadnosti pojedinim udrugama koje su bile sklone ideji južnoslavenske povezanosti. Nasuprot tomu gledištu o sponi s Koalicijom, pisma koja mu je Branko Truhelka, sin ravnatelja Zemaljskog muzeja i kumče, slao iz Sarajevu bacaju sasvim drugačije svjetlo. U jednome je i ovakva ocjena: »Pišite mi, što držite o sadanjim prilikama; nas to ovdje veoma zanima a svako je uvjeren, da se sprema veliki preokret. Bog zna, šta će donijeti slijedeći dan! I ovdje je nastao u zadnje vrijeme preokret. Vlaška agitacija prevršila je svaku mjeru uslijed ponovnih političkih razbojstva, pa se tim ljudima više ne kažu već im se prilikom gazi na kurje oči. Karakterističan je baš u tom pogledu koneks izmegju rezolucije i vlaške propagande u Bosni i meni se gotovo čini, da se ta rezolucija nije sklapala u Rijeci nego u Biogradu. Ne nose rezolucionaški vogje zalud na prsima zvijezdu Karagjorgjevića, a tom će zvijezdom oni pasti, a možede će ta zvijezda i uslijed njihovog pada potamniti.«⁷⁹ Ništa drugačije nije pisao ni Brankov otac Ćiro Truhelka: »Baš mi je Vaš sadanji politički skok od srca mio i ja Vam od srca čestitam, da ste se našli tamo gdje sam Vas već prije dvadeset godina bar srcem znao! — Ta rezolucionaška gamad ipak ima nešto dobra na sebi, kao kuga, koja kada zavlada sili svijet da se očisti i čistoćom njoj samoj otimlje egzistenciju. Da gospoda rezolucionaši imadu samo najmanji pojam, kako svijet o njima ovdje sudi, zastidjeli bi se u dušu.«⁸⁰ Takav ton u pismima navodi na zaključak da ona ipak upućuju i na Plavšićevu, kao adresata, suzdržljivost prema koalicijskoj politici, barem u njezinu početnom razdoblju. Ako bismo prihvatili hipotezu o određenoj vezanosti za Hrvatsko-srpsku koaliciju, onda je Plavšić bio antipod Pilaru, ali isto tako morali bismo istaknuti da su oni ostali u korektnim odnosima i u međuratnom razdoblju. Neposredno prije tragičnog Pilarova kraja zajedno su surađivali u Sociološkom društvu, gdje je Plavšić razlagao o bankarskoj krizi kao dijelu gospodarskog kraha 1930-ih godina.

S druge strane, Pilar je u svojim kasnijim tekstovima iznio određene zaključke o naprednjacima s kojima je u počecima održavao dobre odnose. Priznao je određene zasluge mladim liberalima: »Krug tih mladih ljudi u zajednici s mladošću u Hrvatskoj, gladoj ideja, započeo je u prve dvie godine dvadesetog stoljeća kulturno-politički pokret u Hrvatskoj, kojeg glavni poticaj bijaše duboko nezadovoljstvo s prilikama u Hrvatskoj i protivština protiv postojećih

⁷⁸ Mira Kolar Dimitrijević, »Buran život dr. Dušana Plavšića (1875.—1965.)«, nav. dj., str. 133.

⁷⁹ HR-HDA-757. Ostavština Plavšić, svežanj Političke veze sa Zagrebom, Sarajevo, 5. juna 1907.

⁸⁰ Isto. Pismo je bez nadnevka, ali je iz konteksta jasno da se odnosi na razdoblje vladavine Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907. jer Ć. Truhelka navodi karakteristične primjere oportunog prelaska nekađšnjih »madžarona« u redove nove skupine na vlasti.

stranačkih prilika. Jasne ciljeve i točni program taj pokret nije imao.⁸¹ Ocjena je neutralna, odražava i iskustvo osobnog angažmana Pilara u pokretu Mladih i na kraju kritički iznosi činjenicu o programskoj fluidnosti, koja je točna jer su se Mladi fragmentirali u niz skupina s različitim načelima, a ipak su zadržali određeni dinamizam s kojim su se održali u političkoj areni, a neki su čak u odnosu na Pilara zauzeli i vodeće uloge. Preokret u razvoju Mladih uočava Pilar u donošenju Riječke rezolucije, koja je, po njemu, promijenila političke vjetrove, ponajprije u izražavanju otvorenog neprijateljstva prema austrijskom čimbeniku u Monarhiji i težnji za poticanje dobrih odnosa sa Srbima u istoj Monarhiji i izvan nje (»izvanokviraštvo«). Štoviše, Pilar je tvrdio da je spomenuta rezolucija bila »temelj političkog razvoja na jugu Monarhije sve do svjetskog rata«.⁸² Na to se nastavlja politika Napredne stranke, koja je upravo u potpunosti podržavala rezolucionaški smjer, ideju narodnog jedinstva, demokratizam, liberalizam i otpor prodoru kršćansko-socijalnih ideja. Takva gledišta iz ideološke perspektive nisu prijemljiva, jer ih potvrđuje naprednjačka praksa i činjenica da je vrh austrijske Kršćansko-socijalne stranke počeo akciju širenja njezine ideologije u različite dijelove Monarhije (uspostava Reichspartei), za što je jedna od pretpostavki bila priprema za uvođenje općeg prava glasovanja. Pilar je zapravo vidio lošu stranu naprednjaka u njihovoj inferiornosti prema srpskoj politici kojoj su prepustili glavnu ulogu. Osobito se isticalo naprednjačko, uključivši i druge hrvatske sastavnice Koalicije, prepuštanje inicijative srpstvu na području Bosne i Hercegovine.⁸³ Pilar je bio mišljenja da je u Koaliciji hrvatska strana očekivala srpsku potporu za provedbu sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, a zauzvrat je prepustila Bosnu i Hercegovinu onoj srpskoj i time se odrekla svojih državnopravnih zahtjeva. Takvo gledište je podudarno s nalazima standardne historiografije. U njoj se precizno uočava da nastupom »novog kursa« dolazi do rekonfiguracije stranačkih odnosa u hrvatskoj politici, koju u njezinu većem dijelu prati prilagođavanje taktike kojom se nastojalo posve izbjeći tradicionalne sukobe sa srpskom politikom. Izdvojimo nekoliko primjera. Mirjana Gross piše da se Hrvatsko-srpska koalicija neposred-

⁸¹ L. v. Südland, *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1943., str. 342. Usp. i Pilarove tekstove objavljene pod naslovom »Zagrebački literarni pokret«, *Nada*, Sarajevo, 1903., br. 16-21, u kojima je istaknuo opću okrenutost Mladih prema literarnoj djelatnosti zbog političkog mrtvila na prijelazu stoljeća.

⁸² Isto, str. 348.

⁸³ Isto, str. 350. Slično Pilaru pisao je A. G. Matoš: »Simpatišemo s Koalicijom onoliko koliko je braniteljica hrvatskih prava, a suzbijati ćemo one tendencije u toj velikoj stranci koje eventualno izrabljuju hrvatsku slogu u korist srpstvu bez obzira na štetu hrvatskih interesa. Mi ne zatvaramo očiju pred činjenicom da se Koalicija dosele založila možda više za srpstvo no za hrvatstvo. Svakome je u živoj pameti kako se u korist Srba usuprot našem državnopravnom pravu u saboru odrekloše Bosne i Hercegovine.«, Antun Gustav Matoš, *Sabrana djela*, Feljtoni, impresije, članci, II, Zagreb, 1973., str. 153. Posljednja Matoševa rečenica odnosi se na pitijisku izjavu Supila u Hrvatskom saboru o mogućim pripadnostima Bosne i Hercegovine.

no nakon osnutka »nije bavila Bosnom i Hercegovinom da ne bi pomutila hrvatsko-srpsku suradnju.« Istodobno su bosansko-hercegovački Srbi »i dalje inzistirali na isključivo srpskom karakteru Bosne i Hercegovine.«⁸⁴ Tereza Ganza Aras tumači da je Hrvatska stranka u Dalmaciji zagovarala sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom »dok se pitanje sjedinjenja ostalih 'zemalja napučenih Hrvatima' ostavlja kao 'vrhovni cilj' narodne borbe, kao daleka budućnost, te se ne ukazuje politički mudrim poimenično nabranje tih zemalja, to prije što je na taj način izgledalo mogućim izbjeći sukob sa Srpskom strankom zbog Bosne i Hercegovine«. A u vezi s Riječkom rezolucijom ista autorica tvrdi: »Bosnu i Hercegovinu se također nije smjelo spominjati zbog težnje da se ne izaziva srpske političare, na čiju se suradnju i pomoć računalo.«⁸⁵ Milorad Ekmečić ide korak dalje i tvrdi: »Po liberalnoj, štrosmajerovskoj ideologiji, Bosna i Hercegovina su, kao jezgro jugoslovenske zajednice, smatrane srpskom zemljom, a to je sledila i Hrvatsko-srpska koalicija. Koalicija je zaista pokušavala (Supilo, Trumbić) da u Bosni i Hercegovini stvori sebi saveznike među katolicima.«⁸⁶ Dakako, posljednje historiografsko gledište Pilar ne bi prihvatio, ali ga navodimo jer potvrđuje odnos Koalicije koji ide u prilog srpske komponente u Bosni i Hercegovini.

Iz svega navednog može se očitovati jasna razdjelnica u Pilarovu odnosu prema dijelovima naprednjačke ideologije. On je uvidio prekretničku točku u provedbi državnoopravne politike, koja ga je zbog popustljivosti naprednjaka i mnogih drugih političara vodila prema do tada suparničkoj strani. Tako je stigao među saveznike kruga oko nadbiskupa Stadlera i frankovačke stranke, koji nisu pokazali znakove kompromisne politike i kombinatorike na račun hrvatstva u Bosni i Hercegovini, nego su je nastojali ojačati izgradnjom vlastitih snaga i drugim oblicima savezništvima. To je bio Pilarov doprinos funkcionalnoj integraciji političara heterogenog ideološkog sadržaja. Oni su stavili tradicionalne hrvatske vrijednosti s područja državnog prava na prvo mjesto ili, drugim riječima, zalagali su se na političkom polju da se ne dokinu takve vrijednosti novim konstrukcijama jugoslavenstva. Da je Pilarov ideološki transfer bio dobro poznat političkoj sceni, najbolje svjedoči saborska rasprava iz posljednje godine Austro-Ugarske, kad se u ozračju ratnog rasplesa među zastupničkim klupama stalno preispitavalo tko je bio tko: »Isto tako moram odgovoriti

⁸⁴ M. Gross, nav. dj., str. 22-23. U drugoj raspravi »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, *Istorija XX veka*, III, Beograd, 1962., str. 251-252, ističe »nedorečena shvaćanja« Koalicije jer njezina hrvatska sastavnica želi u vrijeme aneksije priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a prihvaća i aneksiju Srbiji »ukoliko to velike sile zaključče«. Nadalje, tumači da je Koalicija »zauzela stav pasivnog čekanja«, da »čeka povoljnu međunarodnu situaciju« i daje »više-manje maglovite izjave«.

⁸⁵ T. Ganza Aras, *Politika 'novog kursa' dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split 1992., str. 279 i 325.

⁸⁶ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790—1918*, 2, Beograd, 1989., str. 600.

[zast. Vladimir Prebeg, op. S. M.] i onoj gospodi, koja su stranci prava spočit-nuli dra. Pilara. I dr. Pilar jest teoretičar (Zast. Dragutin pl. Hrvoj: Odričete se dakle njega). Ne. (Zast. dr. Aleksander Horvat: On je *od pokretaša postao pravaš* (kurzivirao S. M.), a vi idete s konja na magarca. (...)).⁸⁷ Čini se da je tada dobro pogodena putanja jednog razvoja u kojem je do izražaja došla opaska o teoretičaru, a oni su često zbog svojeg intelektualizma bili strana tijela za stranačke organizacije.

Sve navedeno pokazuje kompleksnost naprednjaštva i njegovih sudionika, uključujući Pilara. Iz spomenutih primjera vidjeli smo da je postojala idejna podloga za povezivanja dijela laičke inteligencije iz Bosne i Hercegovine s naprednjačkom organizacijom u banskoj Hrvatskoj. Međutim, već na samome početku došlo je do razilaženja zbog specifičnih prilika na tome području. Dio sarajevskog kruga odbacio je nastavak suradnje, dio je nastavio održavati veze, a nalazimo i podatke o onima koji su se izravno povezali s naprednjačkom strankom. Od provedbe aneksije i pripreme za uvođenje parlamentarizma uočava se ubrzanije povezivanje stranačkih organizacija. Tako na skupu naprednjaka u Splitu (1908.) Nikola Spužević iz Mostara nastupa »u ime naprednjaka« iz Bosne i Hercegovine.⁸⁸ Ti primjeri ujedno pokazuju isprepletenost političkih stranaka u banskoj Hrvatskoj s drugim područjima djelovanja hrvatskih političara, jer su slični slučajevi u znatno većem opsegu vidljivi i u primjerima funkcioniranja pravaštva ili Hrvatsko-srpske koalicije, koji pod svojim kišobranom okupljaju i bosansko-hercegovačke Hrvate.

Naprednjački tisak nije posve ignorirao zbivanja u Bosni i Hercegovini ni neposredno nakon svojeg pokretanja. Iz dodanih priloga vidi se nastavak suradnje između dijela bosansko-hercegovačkih Hrvata i naprednjaka. Primjerice, 1905. godine objavljeno je nekoliko članaka o tom području i u njima je prevladavao mišljenje kako se ondje nužno mora osigurati sustavniji pokret među Hrvatima zbog njihova zaostajanja u odnosu na Srbe i muslimane.⁸⁹ I dalje je očit kritički odnos prema vrhbosanskom nadbiskupu (»klerikalne tendencije«), a ništa manje nije osuđivana frankovačka politika koja je u odnosu na druge stranke u banskoj Hrvatskoj posvećivala Bosni i Hercegovini realno najviše pozornosti, što je bio odraz dosljedne primjene pravaškog programa. U

⁸⁷ *Stenografski zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1913.—1918.*, sv. VI, Zagreb, 1917., str. 914., (sjednica održana 3. srpnja 1918.).

⁸⁸ Prema sadržaju članaka u *Pokretu naprednjaštvo Bosne i Hercegovine* imalo je središte u Mostaru. U svim tim člancima osjeća se naboj sukoba s nadbiskupom Stadlerom i pritom se potencira savezništvo hercegovačkih franjevaca s »naprednim građanstvom«. Kasnije se ustrojavaju i naprednjački klubovi srednjoškolske mladeži. Primjerice, o mostarskom udruženju mladih naprednjaka koje prvo slijedi politiku Hrvatsko-srpske koalicije i zatim zastupa ideje jugoslavenskog nacionalizma piše Ivan Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Sarajevo, 1964., str. 25.

⁸⁹ Novica [Srednja Bosna], »Pismo iz Bosne«, *Pokret*, br. 24, god II., 27. 10. 1905., str. 1. i br. 40, 16. 11. 1905., str. 1-2.

prvome slučaju (vidi prilog br. VIII) uočava se nastojanje sarajevske inteligencije, za koju s punim pravom pretpostavljamo da uključuje i Pilara, premda se on u to vrijeme selio u Tuzlu, gdje je otvorio odvjetnički ured, da se revidira pokušaj nadbiskupa Stadlera o načinu pokretanja novog dnevnog lista u Sarajevu — *Hrvatskog dnevnika*. Tom je prigodom »pet sarajevskih Hrvata« predložilo Stadleru da modificira svoj program za dnevni list, što se može očitovati kao pokušaj prevladavanja suprotstavljenih gledišta. Svoj prijedlog objavili su i u zagrebačkom *Hrvatskom pravu*. Integralni tekst njihove peticije glasi: »Mi domaći sinovi čuteći se pozvanima, predali smo na g. nadbiskupa peticiju, u kojoj smo iz gore spomenutoga programa izlučili ono, što ga čini klerikalnim i konfesionalnim, te zatražili da i on na te modifikacije pristane u interesu uspješnoga i zdravoga razvitka hrvatske misli, koja jest i koja mora biti čisto narodna misao bez ikakve konfesionalne primjese. Ujedno smo zamolili, da se onih pet hiljada primjeraka programa radije spali, a list radije neka ne izadje, nego da hrvatskoj stvari naškodi. — Mi smo prigovorili trećoj točki programa, gdje se govori o 'živoj vjeri', to jest o katoličkoj, zatim sedmoj točki, gdje se kaže, da će list stajati na stanovištu katoličke vjere. Mi smo tu sedmu točku izpravili tako, da glasi: »7. Ne baviti se vjerskim pitanjima«, a sve drugo smo izostavili. Napokon smo osmu točku preinačili onamo, da glasi: »8. Svih vjeroispovjesti sljedbenike smatrati i paziti kao braću po krvi«. Napokon iztaknusmo u predstavi, da program ovako modificiran ima podpisati 'privremeni odbor', a ne tiskara. Na ovu peticiju ne dobismo do sada nikakva formalna odgovora, nu čujemo s privatne strane, da su pokretači 'Dnevnika' odlučili izdavati ga bez nas i na osnovu nemodificiranog programa.«⁹⁰ Vrlo brzo uslijedio je odgovor kanonika i urednika *Vrhbosne* Ivana Šarića, koji je objavljen u istim novinama. Šarić piše da su peticiju sastavili sarajevski Hrvati koji su državni službenici, što nas upućuje na to da su bili ovisni o zemaljskoj upravi. Njihove zahtjeve predstavio je na sljedeći način: »Da, izostavite iz programa kod točke 3. 'živu vjeru', jer to može biti samo katolička, a nje ne treba da brani list čiste političke naravi; zatim da točka 7. glasi samo: 'Ne baviti se vjerskim pitanjem', jer nikako ne možemo razumjeti, da list, stojeći na stanovištu katoličke vjere, može promicati interese hrvatstva u ovim krajevima; napokon da točka 8. glasi ovako: 'Sljedbenike svih vjera kao sinove ovih zemalja smatrati ćemo i paziti ćemo kao svoju braću po krvi.« Na kraju je dodao da je Stadler 14. ožujka 1905. poslao »formalan odgovor« i da su »dvojica od petorice izstupila iz opozicije.«⁹¹ S druge strane, naprednjački *Pokret* je s prijekorom javio da su spomenuti sarajevski Hrvati pogriješili što su uopće »ugovarali s tim fanatikom«, čime su kru-

⁹⁰ Nekoliko sarajevskih Hrvata, »Nekoliko rieči o 'Hrvatskom Dnevniku', *Hrvatsko Pravo*, br. 2814, 1. 4. 1905., str. 2.

⁹¹ Ivan Šarić, »Izpravak k osnutku 'Hrvatskoga Dnevnika', *Hrvatsko Pravo*, br. 2817, 5. 4. 1905., str. 2.

to zadržali svoj protubiskupski stav, tražeći nastavak kulturnog boja. Dok su bosansko-hercegovački Hrvati pokušali barem komunicirati i pronaći mostove suradnje, zagrebačka je središnjica zagovarala načelo visoko postavljenih barikada.

Spomenuto je već i držanje vodstva Napredne stranke koje se odnosilo na kritiku okretanja frankovaca savezništvu s bečkom politikom. Time je zapravo iz naprednjačkog kuta gledanja bezuvjetno podržana orijentacija Riječke rezolucije te šira koncentracija političkih stranaka i skupina koja je podrazumijevala pridobivanje srpskih političkih predstavnika na svoju stranu radi učinkovitijeg otpora dualističkim silnicama. Naprednjaci su osuđivali »deklamatorstvo« Franka i njegovih sljedbenika, držeći da će svojom »realističkom« taktikom polučiti bolje rezultate u političkoj borbi i nacionalnim težnjama. Zaokret prema austrijskom središtu dijela hrvatske politike smatrali su isključivo negativnom pojavom kojom se postaje »kolonijom tudjinaca« ili neizravno pomaže ispuniti planove o unitarnoj Monarhiji. U tom izboru između čekića i nakovnja pokazalo se da su se pri tome i sami našli u bezizlaznoj situaciji jer su njihove prosudbe o vrijednostima »složne i jedinstvene narodne politike«, također uslijed niza okolnosti i vlastitih promašaja, doživjele brodolom; prvo u kombinatorici s dijelom mađarskih političara, a onda i s bratskim suradnicima iz bloka »narodnog jedinstva«. Time se pokazala sva krhkost njihova zanemarivanja hrvatskog državnog prava u korist ideje narodnog suvereniteta utemeljenog na zamisli integralnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba. Pilar je ipak imao drugačije vizije, koje mu nisu više dopuštale da uspostavi dublje veze s naprednjacima.

Kasnije sudbine istaknutih naprednjaka možda još više potvrđuju unutarnje lomove u odnosu na one koje smo pratili na početku 20. stoljeća. Primjerice, uzmimo u obzir one dramatične značajke Ivana Lorkovića, poznatog kao »naprednjački papa«, koji se vrlo brzo razočarao u zbilji jugoslavenske države i u velikoj mjeri promijenio svoja gledišta o dotadašnjem načinu rješavanja nacionalnog pitanja na temeljima načela o narodnom jedinstvu. Razočaran je bio prije Prvoga svjetskog rata hegemonijskim odnosom vrha Dvojne Monarhije prema Hrvatima, a još više nakon 1918. i beogradskom politikom nametnute centralizacije koja je razbila njegove iluzije o pravednosti »narodne politike«. ⁹² Liberalizam je tako ostao trajno prisutan među naprednjacima jer su ga gotovo svi usisali poput majčinog mlijeka, a sve drugo ostalo je predmetom stalnih pretresanja i neprestane borbe u političkoj areni.

⁹² Njemu uz bok mogu se izdvojiti primjeri razočaranosti Živana Bertića i Ksavera Šandora Gjalskog. Usp. Bertićevu brošuru *Hrvatska politika* (1927.) i *Pronevjerene ideale* Gjalskog (1925.).

Prilozi⁹³

I.

Cijenjeni drugovi!

Poslani nam poziv na pouzdani sastanak kano i na osnivanje hrv.[atske] naprednjačke tiskare vrlo nas razveselio.

No moramo istaknuti jednu važnu točku.

U pripremnom prospektu⁹⁴ za osnivanje hrvatske naprednjačke stranke vidimo, da će tiskara kano jedan od glavnih organa nove stranke protegnuti svoj rad samo na Hrvatsku, Slavoniju Dalmaciju i Istru.

O Bosni i Hercegovini neima ni spomena.

Iz toga moramo zaključiti da je u programu stranke da Bosna i Hercegovina neima biti poprištem njezina rada.

Pošto u Bosni i Hercegovini imade samih katolika 350.000 duša, koji Hrvati jesu i hoće da budu — ne obzirujući se, na ostale — to neshvaćamo kako jedna hrvatska i to naprednjačka i realistička stranka može toliki broj Hrvata iz svoga djelokruga isključiti.—

Kao pozvanici i pristaše svega što je zbilja napredno smatrali smo svojom dužnošću upozoriti Vas na ovo prigodom Vašeg pouzdanog sastanka, koji ima stranci temelje položiti. Činimo to tim više, što držimo, da će baš ovo pitanje i u njemu zauzeto stanovište biti za budućnost stranke odsudno.

Sarajevo, 27. prosinca 1904.⁹⁵

II.

Sarajevo, 27. decembra 1904.

Dragi amice Heimerl!

U prilogu uručujemo Ti malu buruntiju⁹⁶ od nas pozvanika iz Sarajeva.

Pošto ne možemo doći na pouzdani sastanak, niti se inače možemo očitovati, kako bi to željeli, to Te molimo, da našu buruntiju na sastanku pročitate.

⁹³ Svi prilozi nalaze su ostavštini Dušana Plavšića, Hrvatski državni arhiv, svežanj Političke veze sa Zagrebom.

⁹⁴ U navedenoj Plavšićevoj ostavštini nalazi se letak pod naslovom »Prospekt« koji se odnosi na osnivanje Hrvatskog naprednjačkog nakladnog i tiskovnog dioničarskog društva u Zagrebu s nadnevkom 29. prosinca 1904., a s potpisima Ivana Ancela, Milana Heim[el]rla, Lava Mazzure, Živana Bertića, Vicka Iljadice, Frana Poljaka, Većeslava Vildera, Milivoja Dežmana, Ivana Lorkovića i Ise Velikanovića.

⁹⁵ HR-HDA-757. Fond Plavšić, kut. 28., svežanj Političke veze Bosne sa Zagrebom, 1904.

⁹⁶ Najčešće se misli na vezirovo pismo u vrijeme osmanlijske uprave koje je bilo upućeno begovima, agama, spahijama i svom narodu, bez obzira na vjersku pripadnost. Obično je sadržavalo važne zapovijedi i odredbe.

Vrlo je kratka i s namjerom suzdržljiva, tako da ju na svaki način možete pročitati.

Ni u postepenom ignoriranju Hrvata u Bosni i Hercegovini za volju Srbima, kako se to očitovalo najprije u pisanijama Stražičića⁹⁷ u *Jedinstvu*, zatim prigodom naumljene umjetničke izložbe u Sarajevu⁹⁸ i napokon u Vašem pozivu, vidimo tako kobnu i upravo sudbonosnu koncesiju Srbima, koju ne mogu opravdati nikaki uspjesi sloge, a kamo li do sada postignuti vrlo dvojbeni uspjesi.

Mi Hrvati u Bosni i Hercegovini ne idemo za velikohrvatskim aspiracijama, niti kanimo Bosnu pretvoriti u isključivo hrvatsku zemlju, niti se kao pijani plo-ta držimo hrvatskog državnog prava u pogledu ovih naših zemalja. Ali držimo da se nesmije smetnuti s vida, da se je faktička vlast hrvatske države u Bosni protegnula do Vrbasa i da danas u Bosni i Hercegovini živi do 400.000 Hrvata od kojih su najmanje 350.000 katolici i autohtoni živalj. Veći dio stanovništva Hercegovine je katolički hrvatski i to (više) nego muslimani i Srbi zajedno. U Bosni imade cijelih skroz katoličkih kotara i pojedinih mjesta u kojima nema ni ciglog jednog pravoslavnog čeljadeta. A kraj svega toga Srbi na najbezobrazniji način Bosnu svojataju kao srpsku zemlju, te Hrvate naprosto negiraju. Što mi dakle želimo? Želimo da Hrvatima od strane Srba bude u Bosni i Hercegovini priznata ista ravnopravnost koju Srbi traže od Hrvata u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.⁹⁹ Držimo, da bi taj zahtjev morao biti jedna od glavnih tačaka nove naprednjačke stranke i odnošaja te stranke napram Srbima.

Ako Vi ostanete na svom stanovištu, da Bosnu i Hercegovinu prepustite eksploataciji sa strane Srba, onda ćemo biti prisiljeni da se listom dignemo protiv Vas i budite uvjereni, da ćemo biti u stanju prisiliti Vas, da na doličan način vodite računa o ovdašnjim Hrvatima. Dapače možemo Vam javiti, da je svijet već danas ogorčen proti Vama i da smo jedva utišali glasove o narodnom izdajstvu koje Vam se odavde podvaljuje.

Prepustiti Bosnu i Hercegovinu nekoj nepoznatoj vlastitoj sudbini, imalo bi za posljedicu, da će ovdje uhvatiti korijen Frankovština i da će se silno raširiti klerikalizam u izdanju šadlerovskom. Što će onda slijediti? Do mala takav spor sa Srbima i takva bratimska nesloga, koja ne samo da će svaki zajednički na-

⁹⁷ Antonije Stražičić (Dubrovnik, 1864. — Sarajevo, 1921.), novinar. Ovdje se misli na njegovo uređivanje splitskih novina *Jedinstvo* koje su bile glasilo Narodne stranke.

⁹⁸ O otkazivanju sarajevske izložbe kao ustupku srpskim protestima protiv održavanja izložbe hrvatskih umjetnika u središtu Bosne vidi: Č. Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, str. 87-89. Truhelka je tada bio kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu i bio je uključen u organizacijske pripreme za izložbu. Pilar i Plavšić slažu se u ovom pismu s Truhelkinom ocjenom da je otkazivanje izložbe bila »koncesija« Srbima.

⁹⁹ Usp. i: v. [Alaupović], »Pismo iz Sarajeva«, *Pokret*, 21, 21. 5. 1904., str. 1 »Prema tome čine napredne novine krivo, ako prama Srbima u Bosni i Hercegovini pokazuju ma kaku susretljivost, dok oni nama ovdje ne priznaju istu ravnopravnost, koju traže Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Dapače takovom pretjeranom susretljivošću otežava se naš položaj, i nije dosta, da mi Hrvati slogu sa Srbima protegnemo o na Bosnu i Hercegovinu, nego treba tu slugu ovdješnji Srbi da poprime.«

rodni rad učiniti nemogućim za mnogo godina, nego će ujedno učiniti iluzornom i svaku Vašu tamošnju slogu. Jer tako naivni valjda niste, da ćete vjerovati, da će i Srbi svoje sunarodnjake u Bosni napustiti, kako to Vi činite sa nevjerovatnom lakoćom.

Mi želimo, da se o tom pitanju na svom sastanku javno izazite, jer ćemo inače biti prisiljeni da odmah istupimo proti Vama u javnosti.

Sa našom se buruntijom u svemu slaže i Silvije Str. Kranjčević¹⁰⁰, ali danas ne mogosmo za vremena dobiti njegov potpis.

Ovo mi tebi javljamo privatno, da si upućen u situaciju.

Srdačno te pozdravljaju Tvoji odani

Dušan Plavšić Dr Ivo Pilar

III.

Cijenjeni drugovi!

Poslani nam poziv na pouzdani sastanak od 29. decembra ov. god., kano i na osnivanje hrvatske naprednjačke tiskare, vrlo nas je razveselio.

Nu moramo iztaknuti jednu važnu točku.

U privremenom prospektu za osnivanje hrvatske naprednjačke tiskare vidimo, da će tiskara kao jedan od glavnih organa nove stranke protezati svoj rad na Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Istru.

O Bosni i Hercegovini nema ni spomena.

Iz toga možemo zaključiti, da se prema programu nove stranke njen rad ne će protegnuti na Bosnu i Hercegovinu.

Pošto u Bosni i Hercegovini imade samih katolika 350.000 duša, koji jesu Hrvati i žele da budu Hrvati, — ne obazirući se na ostale —, to ne shvaćamo, kako jedna hrvatska i to naprednjačka i realistička stranka može toliki broj Hrvata iz svog djelokruga izključiti.

Kao pozvanici i pristaše svega, što je zbilja napredno, smatrali smo svojom dužnosti upozoriti Vas na ovo prigodom Vašeg pouzdanog sastanka, koji će stranci imati da položi temelje. Činimo to pako tim više, što držimo, da će baš ovo pitanje i u njem zauzeto stanovište biti odsudno za budućnost stranke.

Sarajevo, dne 27. decembra 1904.

Dr Ivo Pilar Dušan Plavšić Dr Alaupović¹⁰¹ Dr. M. Prelog¹⁰²

¹⁰⁰ Silvije Strahimir Kranjčević (Senj, 1865. — Sarajevo, 1908.), jedan od najznačajnijih hrvatskih pjesnika. U Bosnu i Hercegovinu dolazi 1886. i radi u više gradova (Mostar, Bjeljina, Livno i Sarajevo). Od 1895. do 1903. stvaramo uređuje časopis *Nadu*, koji je nominalno vodio K. Hörmann, a s Pilarom sudjeluje u radu sarajevskog Kola književnika.

¹⁰¹ Dr. Tugomir Alaupović (Dolac kraj Travnika, 1870. — Zagreb, 1958.), pjesnik. Dio studija slavistike od 1891. do 1894. proveo u Beču, gdje je i doktorirao. Prvo je suplent na Klasičnoj gimnaziji u Sarajevu, a zatim predaje na Tehničkoj školi. Objavljivao je u dijelu pravaškog tiska. Neposredno prije Prvoga svjet-

IV.

Dragi prijatelji!

Hvala Vam, što ste naše pismo na skupštini¹⁰³ pročitali. Vaša razjašnjenja zadovoljila su i dobro je da ste u *Pokretu* otisnutom prospektu što ste ga otisnuli u *Pokretu* (priepornu stavku) ispravili onamo da će tiskara osnivati podružnicu u svim zemljama gdje obitavaju Hrvati. To je ovdje duhove malo umirilo.

Nu mi ne kanismo ostate samo kod prvog koraka.

Nigdje nisu političko rasulo, manjak svake organizacije i premah klerikalizma imali tako kobnih posljedica kano u Bosni. Muslimani su se sasvim odbili od nas, vlada ne računa s nama, jer smo faktično *quantité negligable*, i prema tome dolazimo svagdje prekratko. Svi rade u Bosni, samo mi, kod kojih postoji najveći nerazmjer između aspiracija i jakosti naših pozicija, mi ne radimo ništa!

Zato će ona stranka, koja se prva krepko organizira i počme sistematski raditi u Bosni, potegnuti svu ovdašnju hrvatsku inteligenciju sa sobom.

Mi bismo htjeli onu prednost osigurati naprednjačkoj stranci, to tim više, što bi bila upravo katastrofa nedoglednih posljedica, da tu prednost ugrabi koja stranka klerikalne strasti ili frankovština (ovaj pasus je ručno nadopisan na pismo, op. S.M.).

Prema tome držimo neophodno potrebnim, da naprednjačku stranku organizujemo i za Bosnu i Hercegovinu.

Nu ujedno Vas moramo upozoriti izvanredno (nećitko!) i na svaki način, da je ta zadaća ovdje neusporedivo teža i zakučastija, nego u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Prilike u Bosni i Hercegovini sasvim su sui generis, i nedadu se usporediti sa prilikama u Hrvatskoj i ostalim hrvatskim zemljama. U nijednoj hrvatskoj pokrajini neima toliko opreka i toliko neriješenih pitanja, kulturnih, socijalnih i političkih koliko u Bosni. Svaka mlada stranka, koja se uputi na posao, morati će sva ova pitanja riješiti i zauzeti prema njima njeko stanovište. I s tim preuzima izvanrednu odgovornost na sebe.

Sve hrvatske stranke bolovale su na dvjema teškim greškama

1.) da glede politike u Bosni nisu imala nikakvog programa, ni načela; šta više niti nužnog poznavanja zemlje i prilika.

2.) da su ono malo rada htjeli provoditi po hrvatsko-slavonskom šinjelu, pak su onda naravski počinili najveće pogriješke da ne reknemo gluposti.

skog rata zagovarao je jugoslavenstvo, a nakon 1918. prvi ministar za vjere u kraljevskoj vladi. O njemu vidi iscrpnu natuknicu koju je napisao Nedjeljko Mihanović u *HBL*, sv. 1, Zagreb 1983, str. 53.

¹⁰² Dr. Milan Prelog (Zagreb, 1879. — Zagreb, 1931.), povjesničar. Doktorirao povijest u Pragu, a kao nastavnik je, kad je riječ o Bosni, radio u Banjoj Luci i Sarajevu. Često je objavljivao tekstove pod pseudonimom *Historicus*.

¹⁰³ Radi se o sastanku naprednjaka održanom 29. prosinca 1904. u Zagrebu. Taj skup bio je priprema za pokretanje posebne stranačke organizacije. Program naprednjaka donesen je 1906. godine.

Treba dakle da se najprije utanače načela prama kojima će se voditi politika u Bosni, a zatim da se izradi detaljan program za političku djelatnost. Mi bismo dakle u prvom redu izgradili dotične nacрте, te zatim nakon izmjene misli s Vama u Zagrebu podigli te nacрте do programa.

Zatim bismo se u okviru Vaše stranke organizovali te nastojali, da imade-mo što bolji aparat u provinciji. Organizaciju proveli bismo što sukladnije sa Vašom organizacijom u Hrvatskoj. Organizacija imala bi svoj centrum u Sara-jevu te znatnu samostalnost, radi sasvim posebnih prilika koje ovdje vladaju. Odnosaj organizacija stranke u Bosni naprama matici u Hrvatskoj imao bi se odrediti posebnim pravilnikom.

U svrhu provedenja akcije u Bosni umoljavamo preko Vas pripremi odbor u Zagrebu.

1.) da nas dvojicu¹⁰⁴, potpisana primi za svoje redovne članove te ovlasti da započnemo ovdje akciju, te da nam u tu svrhu dostavi shodnu legitimaciju

2.) da nam dostavi prepis nacрта pravila organizacije hrv. napredne stranke, da ga možemo pretesti na povjerljivom sastanku nekolicine posve pouzdanih istomišljenika. Nakon toga dogovora sastavili zatim u sporazumu s vama po-trebna pravila za naš samostalni rad i odnosaj prama zagrebačkoj matici.

Ujedno Vas molimo, da nam u stranačkoj registraturi otvorite jedan dossier, kamo da spravljate sve naše dopise, da imate vazda pregled preko čitave na-še djelatnosti.

* *Pokret*, br. 1, god. II., 1. 1. 1905., str. 5.

«(...) Dr. Heimerl čita pismo od uglednih prijatelja iz Sarajeva, koji su nam predbacili, da smo isključili Bosnu i Hercegovinu iz našega djelovanja. To je ne-sporazumak, pa zato izjavljuje, da nam nikad nije palo na pamet, da isključimo te zemlje iz sfere našega rada. Mi ćemo svuda raditi, gdje ima Hrvata. Mi smo nacionalna, a ne teritorijalna stranka, pa nam je zato glavno narod, a ne poje-dine zemlje. Neki su mislili, da smo to učinili iz obzira prema Srbima. To bi bi-lo smiješno od nas, da napuštamo za volju sporazuma sa Srbima naš narod.»

V.

Dopis upućen dr. Milanu Heimerlu

Sarajevo, dne 9. januara 1905.¹⁰⁵

Dragi prijatelju!

Sa zadovoljstvom uzeli smo iz zadnjega »Pokreta« do znanja, da ste naše pis-mo pročitali na povjerljivom sastanku od 29. pr. mj., i hvala Vam za to u ime

¹⁰⁴ Iz dostupnih dokumenata može se zaključiti da je riječ o Dušanu Plavšiću i Ivi Pilaru.

¹⁰⁵ Ovaj dopis upućen M. Heimerlu gotovo je identičan prethodnom prilogu, koji je pisan čelništvu na-prednjaka.

Vaše i naše stvari. Možemo Ti ujedno javiti, da su Vaša razjašnjenja zadovolji-la, i dobro je, da ste u prospektu, što ste ga štampali u »Pokretu« prijepornu stavku ispravili onamo, da će tiskara osnivati podružnice u svim zemljama, gdje obitavaju Hrvati. To je ovdje duhove malo umirilo.—

Nu mi držimo svojom dužnosti od prvoga koraka poći i dalje.

Nigdje nisu političko rasulo, manjak svake organizacije i razmah klerikaliz-ma imalo tako kobnih posljedica, kano u Bosni. Muslimani su se sasvim odbi-li od nas, vlada ne računa s nama; jer smo doista quantite negligeeable, i pre-ma tome ostajemo svagdje kratkih rukava. Svi rade u Bosni, samo mi, kod ko-jih postoji najveći nerazmjer izmegju aspiracija i jakosti naših pozicija, mi ne radimo ništa.

Zato će ona stranka, koja se prva krepko organizira u Bosni i počne siste-matski raditi, potegnuti svu ovdašnju hrvatsku inteligenciju sa sobom.

Mi bismo htjeli ovu prednost osigurati naprednjačkoj stranci, to tim više, što bi bila upravo katastrofa nedoglednih posljedica, da tu prednost ugrabi koja stranka klerikalne masti ili frankovština.

Prema tome držimo neophodno potebnim, da naprednjačku stranku orga-nizujemo i za Bosnu i Hercegovinu.

U isti čas Vas moramo upozoriti, da je ta zadaća ovdje izvanredno teška i na svaki način neusporedivo teža i zakučastija, nego u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Prilike u Bosni i Hercegovini sasvim su *sui generis*, i ne dadu se us-porediti sa prilikama u ostalim hrvatskim zemljama. U nijednoj hrvatskoj pok-rajini neima toliko opreke i toliko neriješenih pitanja, kulturnih, socijalnih i po-litičkih kako u Bosni. Svaka mlada stranka, koja se uputi u taj posao, morati će sva ova pitanja uvažiti i riješiti, a ako ne riješi a ono barem prama njima zauzeti neko sasvim decidirano stanovište.

Sve hrvatske dosadanje stranke bolovale su na dvjema teškim porgješcima, 1. da glede politike u Bosni i Hercegovini nisu imale nikaki realni program, dapače niti načela, ni nužnog poznavanja zemlje i prilika, 2. da su ono malo rada htjele provesti po hrvatsko-slavonskom šimelu, pa su naravski učinile naj-veće pogriješke, da ne kažemo gluposti.

Treba dakle da se najprije utanače načela, po kojima će se voditi politika u Bosni i Hercegovini, a zatim da se izradi detaljni program za tu političku dje-latnost. Mi bismo dakle u prvom redu izradili dotične nacрте, te zatim nakon izmjene misli s Vama u Zagrebu podigli te nacрте do programa. Zatim bismo se u okviru Vaše stranke organizovali, te nastojali, da imademo što bolji apa-rat u provinciji. Organizaciju proveli bismo što sukladnije sa Vašom organiza-cijom u Hrvatskoj. Organizacija za Bosnu i Hercegovinu morala bi svoj cen-trum imati u Sarajevu, te znatnu samostalnost, radi tih sasvim posebnih prilika, koje ovdje vladaju. Odnosaj organizacije stranke u Bosni prama matici u Za-grebu imao bi se odrediti posebnim pravilnikom.

U svrhu provedenja akcije u Bosni umoljavamo preko Tebe pripremni odbor u Zagrebu,

1. da nas dvojicu potpisane primi za svoje redovne članove, te ovlasti da započnemo ovdje akciju, u koju da nas svrhu shodno legitimira;

2. da nam dostavi prepis nacrtu pravila organizacije hrvatske naprednjačke stranke, da ga možemo pretresti na povjerljivom sastanku nekolicine posve pouzdanih sumišljenika. Na temelju toga dogovora sastavili bi zatim u sporazumu s Vama potrebni pravilnik za naš samostalni rad i odnošaj prema zagrebačkoj matici.

Napokon Vas molimo, da nam u stranačkoj registraturi već sada otvorite dossier, kamo da spremite sve naše dopise, da imadete vazda pregled preko čitavog našeg djelovanja.

Upravljamo ovo pismo opet na Tebe, dragi Heimerl, jer nam nije poznata organizacija pripremnog odbora, pa Te molimo, da nas i o tome obavijestiš, ali se razumije, da ovo što Tebi pišemo vrijedi posve oficijelno za odbor.

Srdačno Tebe i drugove pozdravljaju
odani

Dr Ivo Pilar Dušan Plavšić

Gospodin
Dr. Milan Heimerl
novinar
Zagreb

VI.

Zgb, 24/1. 905.

Velećenjenoj gospodi
dru. I. Pilaru i Dušanu Plavšiću u Sarajevu

Draga braćo i prijatelji!

Vaše nas je pismo vanredno obradovalo i ugodno iznenadilo. Ovih dana dolazi trajno u Zagreb Lorković¹⁰⁶, pa će se onda držati sjednica odbora, na koje ćemo razpravljati o Vašem pismu i prijedlozima, što su njemu sadržani. Drago nam je da je nesuglasica, koja je nehotice izazvana, još u zametku odstranjena. Meritorno Vam ne možemo sad još odgovoriti, dok ne bude sjednice odbora. Bilo bi međutim možda ipak dobro, da nama ako možete, što prije saobćite, kako biste se u Bosni organizovali. Razumije se, da ćete u tom pogledu biti Vi, koji poznate onamošnje prilike, jedini mjerodavni, da tome sudi-

¹⁰⁶ Ivan Lorković (Zagreb, 1876. — Zagreb, 1926.) živio je do tada u Osijeku, gdje je zajedno s Većeslavom Wilderom izdavao list *Narodnu obranu*. Prije toga je jedno vrijeme studirao pravo u Pragu. Ondje je postao simpatizer Masarykovih ideja, a poslije se s njim često dopisivao.

te. Mi ćemo nastojati da Vam u svakom pogledu budemo na ruku, pa se nadamo, da ćemo zajedničkim djelovanjem i u Bosni moći nešto postići. Pogibao klerikalizma nigdje nije toliko kao baš kod Vas, a o načinu njegova suzbijanja ne možemo ni ovdje naravski ništa zaključivati bez Vas. Vaše su prilike zaista posvema različite od naših, pa zato nema sumnje, da je bezuvjetno nužno, da naprednjačka organizacija u Bosni bude što samostalnija i nezavisnija. To uvidjaju ovdje svi, pa će bez sumnje u tom smislu i glasiti zaključak odbora, o kojem ćemo Vas smjesta obavijestiti. Možda biste nam mogli javiti, kako bi bio sastavljen Vaš odbor.

Mi se za sada najviše i gotovo isključivo bavimo skupljanjem dionica za naše poduzeće jer bez toga ne ćemo moći ni za korak napried. Dosele ide prilično. Od poznatih nismo dosele dobili nikakvih prijava, već nam se javljaju sami ljudi, koji su stajali inače po strani i popraćuju svoje prinose vrlo značajnim pismima. A kad nam se ovakvi elementi javljaju, nema sumnje da ćemo uz podporu svojih, poznatih prijatelja moći uspjeti. Kako kod Vas u Bosni? Je li se što u tom pogledu radi? Javite nam.

Ovo nekoliko rieči nije odgovor na Vaše pismo, već samo kratki navještaj našeg odgovora. Izvolite ga ovako i shvatiti. Bilo bi svakako dobro, da se i ustmeno sastanemo i porazgovorimo. Što mislite o tome?

Srdačno Vas pozdravljaju u ime ostalih

Pasarić¹⁰⁷ Wilder¹⁰⁸ Heimrl¹⁰⁹

P. S.

S ovim pismom šaljem Vam i prospekte za sabiranje dionica. Bude li odziv povoljan, počeo bi »Pokret« već 1. ožujka izlaziti kao dnevnik¹¹⁰. Kako s predplatnicima »Pokreta« u Bosni? Ovdje se prilično liepo razvija!

¹⁰⁷ Josip Pasarić (Pušća, 1860. — Zagreb, 1937.) urednik *Vienca* i *Obzora* (1893.—1905.), a zatim izlazi iz posljednjeg zajedno s Milanom Heimerlom i Hinkom Krizmanom te svi prelaze u uredništvo *Pokreta*. Predsjedao je Društvom hrvatskih srednjoškolskih profesora. Kao urednik često je pisao političke članke, a bavio se osobito pitanjima školstva i ruskom književnošću.

¹⁰⁸ Većeslav Wilder (Vilder; Lytomišl, 1878. — London, 1961.), političar. Završio pravo u Pragu i isticao se u pokretu mladih, surađujući u *Hrvatskoj misli*. Od 1902. u Osijeku gdje suuredjuje *Narodnu obranu*, a zatim sudjeluje u pokretanju Hrvatske napredne stranke. U razdoblju 1911.—1918. narodni zastupnik u hrvatskom Saboru.

¹⁰⁹ Milan Heimerl (Heimrl; Križevci, 1876. — Križevci, 1917.), kraće vrijeme studirao pravo u Beču, a zatim u Pragu. U glavnom češkom gradu suosnivač *Hrvatske misli* i suradnik *Novog doba*, utjecajnih časopisa mladih. Jedan je od osnivača Hrvatske napredne stranke te vlasnik i urednik tjednika, poslije dnevnika, *Pokret*. Nakon aneksije približio se Starčevićевой stranci prava. Ukratko o njemu vidi natuknicu u: *HBL*, sv. 5, 2002., str. 498–499.

¹¹⁰ *Pokret* je počeo izlaziti nešto poslije, 1. listopada 1905., kao dnevnik.

VII.

Sarajevo, 12. aprila 1905.

Dragi Heimerl!

Niti ja niti Pilar Ti na Tvoje zadnje pismo do danas nismo odgovorili, a uzrok tome leži u ovdašnjim prilikama, koje su u glavnome posljedica šadlerovog naumljenog lista.¹¹¹ Osim toga smo se baš u zadnje vrijeme nekud raštrkali; Pilar dobio advokaturu u D.[onjo] Tuzli. Tako je sve ostalo *in suspenso*, ali nije zaspalo, i ja se nadam, da ću Ti moći doskora javiti konkretnijih vijesti o našoj ovdašnjoj organizaciji.

Danas Ti šaljem u privitku članak, koji ima biti odgovor na famozni Šarićev¹¹² ispravak u Hrv.[atskom] Pr.[avu]¹¹³. Napisao ga je Dr. Tugomir Alaupović, jedan od one petorice domaćih, koji su Šadleru poslali poznati prosvjed glede programa novog lista.¹¹⁴

Šaljem Ti taj člančić za *Pokret*, jer mislim, da će ga jedino *Pokret* štampati. Alaupović taj člančić nije mogao potpisati, jer je kako znaš bosanski činovnik; to nam je žao, ali šta ćemo, kad je tako. Morati će dakle izaći anonimno, ali razumije se, da možeš spomenuti, da ga primite od prijatelja, koji onoj »petorici« stoji vrlo blizu, te o vjerodostojnosti sadržaja ne može biti dvojbe.

Biti će i iz taktičkih razloga dobro, da taj članak štampaš u *Pokretu*, jer će se time *Pokret* bliže primaknuti ovdašnjoj domaćoj inteligenciji, što je važno za cijelu našu ovdašnju organizaciju.

Pošta koja se je ovdje odala mrtvom Strossmayeru, to je jedan škandal, da mu nema para, — ali to je tako važno, da ću Ti dospijem li još danas o tom napisati posebnu noticu za *Pokret*.

Te se prilike moraju štemplovati.

Primi pozdrav od Tvog odanog

D[ušana] Plavšića

U prilogu pisma nalazi se osmrtnica za Strossmayera sa sljedećim sadržajem:

Gradjani Hrvati u Sarajevu javljaju p. n. općinstvu, da prireguju u ponedjeljak 8. svibnja o. g. u 7 1/2 sati prije podne — trideseti dan smrti — svečane zadušnice u rimokatoličkoj stolnoj crkvi za blagopokojnog hrvatskog velikana Josi-

¹¹¹ Radi se o *Hrvatskom dnevniku*, koji je nosio podnaslov Za interese bosansko-hercegovačkih Hrvata, izdavao ga je nadbiskup Stadler, a među prvim urednicima bio je Kerubin Šegvić. Prvi broj je izašao 2. 1. 1906. Vidi: Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941.*, Sarajevo 1961., str. 53. *Hrvatski dnevnik* sustavno se protivio politici novog smjera i Hrvatsko-srpske koalicije.

¹¹² Dr. Ivan Šarić (1871.—1960.) tada je bio urednik dijecezanskog lista *Vrhbosna* i kanonik vrhbosanskog kaptola.

¹¹³ Ivan Šarić, »Izpravak k osnutku Hrvatskoga Dnevnika«, *Hrvatsko Pravo*, br. 2817, 5. 4. 1905., str. 1-2.

¹¹⁴ Radi se o članku »Opet Šadler na djelu«, koji je potpisan inicijalom T.

pa Jurja Strossmayera bosansko-sriemskog biskupa. Zadušnicama će prisustvovati sva hrvatska društva u Sarajevu, a članovi hrvatskog »Sokola« u uniformi postaviti će se oko katafalka u znak počasti.

Prigodno slovo govorit će prečastni franjevački provincijal Dr. fra Daniel Ban¹¹⁵.

Sarajevo, 5. svibnja 1905.

*Plavšićeva »posebna notica« objavljena je kao članak u *Pokretu* pod naslovom »Smrt biskupa Strossmayera i Sarajevo«.¹¹⁶

VIII.

Slavnoj

Hrvatskoj naprednoj stranci,

na ruke dr. Ivana Lorkovića

Potpisano slobodni su obzirom na predstojeću glavnu skupštinu stranke saopćiti Vam sljedeće.

Kako prilike u Bosni i Hercegovini većini u ovim zemljama obitavajućim Hrvatima, poglavito pako zemaljskim činovnicima onemogućuju biti aktivnim članovima kojeg političkog udruženja, nego samo posve slobodni ljudi odavde mogu na taj način dati izraze svome političkom uvjerenju, to od potpisanih ovime samo gg. dr. Pejo Orešković i D. N. Plavšić prijavljuju svoj pristup Hrvatskoj naprednoj stranci, dočim joj ostali potpisani, koji su zemaljski činovnici, ovim putem izrazuju svoje simpatije i odobravanje koli za dosadanji rad, toli u pogledu do sada izraženog stranačkog programa. Potpisani osobito sa zadovoljstvom prate sjedinjenje stranke sa Hrvatskom naprednom strankom u Dalmaciji i primaju onu točku zajedničkog programa, po kojemu će se rad obiju stranaka protezati i na Bosnu i Hercegovinu.

Rad napredne stranke u pogledu Bosne i Hercegovine imao bi se u prvom redu kretati u dva smjera.

1. Bilo bi potrebno, da napredna stranka u svojem publicističkom i parlamentarnom radu dade naprednim elementima iz Bosne i Hercegovine stalno zalege, poglavito time, da za raspravljanje ovdašnjih prilika i događaja otvori stupce svoga glasila i da po svojim članovima /.../ prilike iznese pred svjetski forum. To je tim nužnije što napredni elementi u onim krajevima za sada ne posjeduju i prema tiskovnim prilikama bosanskim i ne mogu posjedovati svoj vlastiti napredni i slobodoumni politički organ. Napredna bi pako stranka u svoje glasilu imala nastojati, da napredne elemente u ovim zemljama što više okupi i ujedini, dok se ne namognu samostalno organizovati i da razbistri položaj Hrvata u ovim zemljama i njihov odnošaj prema Srbima i Muslimanima.

¹¹⁵ Govor franjevačkog provincijala dr. Daniela Bana objavljen je u: *Vrhbosna*, br. 11, Sarajevo 1905., str. 202-204. Strossmayer je nosio naslov srijemsko-bosanskog biskupa.

¹¹⁶ *Pokret*, br. 16, 16. 4. 1905., str. 5.

2. Kako Bosna i Hercegovina do danas ne posjeduje zakonike ni za tiskovne stvari, ni u pogledu sastajanja, i kako u ovim zemljama do danas nije garantovana ni osobna sloboda ni sloboda mnijenja, to bi napredna stranka morala poduprijeti nastojanje sveukupnog ovdašnjeg pučanstva, da što prije izvojsi te najelementarnije uvjete najprimitivnijeg građanskog života, a to tim više što su i ekonomske prilike ovih zemalja toliko napredovale, da je pitanje preuredbe današnjega načina uprave u ovim zemljama postalo akutnim.

Da se rad napredne stranke u pogledu ovih zemalja i odavde podupre, koliko se prema današnjim prilikama i maloga broja posve neovisnih ljudi Hrvati poduprijeti može zaključili su potpisani osobnim i prijateljskim posredovanjem nastojati, da u zemljama što više rašire napredno glasila »Pokret« i da radi neprekidnog i ispravnog obavještenja stranke o ovdašnjim prilikama i dogojajima, urede povjerljivi izvještavajući bureau, koji će voditi brigu o tome, da se o ovdašnjim prilikama iscrpivo u većim radnjama, o svim važnijim dogojajima ispravnim vijestima i člancima stalno opskrbi »Pokret«. Potpisani će osim toga napredne elemente [!] u Bosni i Hercegovini i da u sporazumu s njima porade u ovim zemljama u smislu programa napredne stranke.

Kako je poznato, stoji većina Hrvata, koji danas u ovim zemljama javno djeluju, na furtimaško-čistofrankovskom stanovištu, pa u tom smislu pišu i listovi »Hrvatski dnevnik« i »Osvit«. ¹¹⁷ Ta će struja od sada naći odjeka i u Hrvatskom saboru po u zadnjim izborima izabranom zastupniku, sinu ovih zemalja, dr. Ivi Elegoviću ¹¹⁸. Potpisani prema tome drže da bi za objektivno i savremeno pretresivanje ovdašnjih prilika u hrvatskom parlamentarnom životu kao i za unapređenje napredne ideje u ovim zemljama bilo vrlo potrebno, da u hrvatski sabor uđe i koji naprednjak, ako već ne Bosanac, a ono Hrvat živući u ovim krajevima. Za to bi se našla zgoda u nakani našega odličnoga druga dr. Paje Oreškovića, ovdašnjega liječnika zubara, koji se je izjavio pripravnim da u interesu hrvatske oporbene misli i nastojanja hrvatskih naprednjaka, u svom rodnom mjestu a današnjem prijepornom izbornom kotaru Perušiću, istupi kao kandidat udružene hrvatsko-srpske opozicije, a na temelju riječke rezolucije. ¹¹⁹

¹¹⁷ Osvit su novine koje su izlazile u Mostaru od 1898. do 1907. U političko-stranačkom smislu njegovo uredništvo podržava smjer Čiste stranke prava / Starčevićeve hrvatske stranke prava.

¹¹⁸ Dr. Ivo Elegović (Dolac kod Travnika, 1877. — Split, 1959.). Političku karijeru počeo je kao član Čiste stranke prava. U studentskim danima aktivno je sudjelovao u djelatnostima frankovačke studentske omladine i naročito se bavio temama koje su se odnosile na Bosnu i Hercegovinu. U srpnju 1905. promoviran u doktora prava na Zagrebačkom sveučilištu. Saborski zastupnik postao 1906. izborom u Klanjcu. Nakon tih izbora izjavio je »da će i u Saboru biti pobornikom one neugasive težnje mojih zemljaka onkraj Save, da se i Herceg-Bosna utjelovi materijalnoj Hrvatskoj«. Istodobno se žalio da su ga protivnici tijekom kampanje nazivali »Bošnjakom« i »Turčinom«. Poslije se odvojio od pravaštva. Između dvaju svjetskih ratova neko je vrijeme surađivao i s Narodnom radikalnom strankom, a uz potporu Stojadinovićeve vlade i Jugoslavenske radikalne zajednice dobio je položaj javnog bilježnika u Zagrebu.

¹¹⁹ Na kraju dr. Orešković nije sudjelovao u izborima za perušićki kotar.

Ima nade, da bi dr. Orešković, usvoji li napredna stranka naum našega druga i iznese li ga kao kandidata udružene oporbe, svojim istupom mogao kotar Perušić predobiti za hrvatsku oporbu. Kandidaturu gosp. Dr. Oreškovića, kojega prati povjerenje i preporuka svih ovdašnjih naprednih elemenata, pozdravila bi sva hrvatska Bosna i Hercegovina sa velikim oduševljenjem, a njegovim bi parlamentarnim položajem vanredno porasli uvjeti za konsolidaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini u naprednom smislu i njihov upliv kod mjerodavnih faktora na riješenje ovdašnjih (?), nedostaje riječ, op. S. M.)

Ovo će Vam pismo predati osobno dr. Pajo Orešković, koji odavde polazi u Zagreb na glavnu skupštinu napredne stranke, i sa kojim molimo da ostale uvjete megjusobnog saobraćaja ugovorite.

Konačno izrično naglašujemo, da je bezuvjetno nužno, da radi ovdašnjih prilika ovo pismo smatrate u toliko povjerljivim, da nigdje ne objelodanite imena potpisanih, niti pismo samo ne publicirate.

Želeći glavnoj skupštini najljepši uspjeh, pozdravljamo Vas bratski:
bilježimo se

Sarajevo, dne 1. maja 1906

(Nema potpisa na ovome dopisu, op. S. M.)

IX.

Bez datuma¹²⁰

Dr Ivan Lorković
Zagreb
Uredništvo Pokreta

Hvala na obavijesti. Radujemo se vanredno ponosnoj pobjedi koalirane oporbe¹²¹ i napose pobjedi Vašoj¹²², koja nije samo zaslužena pobjeda Vašeg dosadanjeg političnog rada i smjera nego još više u Hrvatskoj do sada najsjašnijega i najizrazitijega pobjeda napredne misli. Nadajmo se da je osvjet novoga razdoblja. Živili Vaši svjestni izbornici, koji su svojim izborom izvršili historijski događaj. Živila samosvijest i sloboda. Primite oduševljenu čestitku.

Sarajevski prijatelji i istomišljenici

¹²⁰ Iz sadržaja pisma može se zaključiti da je pismo nastalo nakon saborskih izbora 1906., vjerojatno u svibnju te godine kad su održani izbori (od 3. do 5.). Pilar je tada već bio odvjetnik u Tuzli i nije više pripadao sarajevskom krugu.

¹²¹ Misli se na Hrvatsko-srpsku koaliciju u kojoj su bili i naprednjaci.

¹²² Ivan Lorković je na saborskim izborima 1906. pobijedio u valpovačkom izbornom kotaru. Prije toga je bez uspjeha pokušao na naknadnim izborima osvojiti mandat u kotaru Donji Miholjac (1904.).

Stjepan Matković
Ivo Pilar and Progressivism

In the paper the author deals with an earlier period of Pilar's career in order to show the multifarious character of his life's journey which cannot be judged from a single perspective as was the case in numerous works to date. In the first part of the paper the author dwells on Pilar's family life and intellectual evolution in the course of his studies in Vienna, where he joined a group of young people advocating modernism and mostly inclined toward a progressive ideology. Although until his departure for Bosnia and Herzegovina he only marginally dealt with political issues, it is evident that at that time Pilar had a critical view of the Croatian political elite, convinced that due to its conservatism it did not understand contemporary societal problems. In that sense he discarded the political doctrine of the Party of Right as fruitless nationalism. On the basis of some rarely used and newly discovered documents it has become evident that Pilar, along with some other followers of the Modernist movement, continued to deliberate in the spirit of Progressivism during his stay in Sarajevo. The turning point was marked by the deep changes that took place on Croatia's political scene with the establishment of the Croatian Popular Progressive Party, which for tactical reasons that were linked to cooperation with Serbian politicians, neglected the discourse on Bosnia and Herzegovina, something that was unacceptable to Pilar because in that way support was given to Serbian nationalism. The concluding part of the article contains original contributions.

Europska »nova desnica« — marginalna politička misao ili ostvariv potencijal?

Domagoj Tomas,
Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera
u Osijeku, Osijek

Pregledni članak
(primljeno: 2. studenoga 2012.)
UDK 329.11(4)

U radu se daje pregled povijesnih okolnosti nastanka političke filozofije europske nove desnice, njezinih ishodišta i utemeljenja te razvoja kroz vrijeme. Definira se njezin autoreferencijalni odnos spram nazivu nove desnice te je se kao takvu pozicionira u političkom spektru, kroz odklon u odnosu na stare tipove desnice te američku novu desnicu. Također, objašnjavaju se njezine temeljne ideje te ističu njezini vodeći nositelji, kao i institucije i časopisi koji su proizašli na temeljima nove desnice. Poseban se naglasak stavlja na ideje koje bi bile potencijalna prekretnica u načinu političkog djelovanja, s naglaskom na metapolitiku i kulturnu moć. Isto tako, prenose se dominantna stajališta i pogledi europske nove desnice spram ideje Europe te europskog udruživanja i asocijacija. Konačno, daju se zaključna razmatranja i gledišta te sinteza iznesenih činjenica, interpretacija i raščlambi u radu.

Ključne riječi: nova desnica, politika, Alain de Benoist, Europa, etnopluralizam, konzervativna revolucija

Kritička recepcija političke misli europske nove desnice u hrvatskom javnom prostoru

Prošlo je nešto više od 40 godina od pojave političke filozofije europske nove desnice na političkoj sceni, no smatram kako je kritička recepcija spomenute političke matrice u široj hrvatskoj javnosti, posebno domovinskoj, ostala poprilično štura. Osim djela Anđelka Milardovića (*Nova desnica*), očito napisanog prije demokratskih promjena u Hrvatskoj a objavljenog u njihov osvit 1990., te relativno svježeg i opsežnog djela Tomislava Sunića (*Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*), autora koji i sam često nastupa s idejno-svjetonazorskih pozicija nove desnice, objavljenog 2009., ne postoji suvremena, temeljita i nepristrana samostalna studija, odnosno stručna povijesnoznanstvena analiza nastanka, razvoja i utjecaja te političke platforme na cjelokupnu europsku političku scenu u drugoj polovici 20. st. Također, valja spomenuti nekoli-

ko novinsko-publicističkih osvrta Tomislava Sunića, Tomislava Jonjića, Emila Čića, Davora Dijanovića, Thora Einara Leichhardta i Miljenka Stojića, koji su se pojavili u posljednjih nekoliko godina u *Političkom zatvoreniku* i *Hrvatskom listu* te na portalima *hakave.org* i *hrsvijet.net*, no oni se pretežno tiču samoga Alaina de Benoista, rodonačelnika ideja europske *nove desnice* te njegova djela *Komunizam i nacizam — 25 ogleda o totalitarizmu u XX. stoljeću*, prevedena na hrvatski.¹

Uz sve navedeno, 2010. objavljen je u časopisu *Politička misao* pregledan rad autora Damira Veličkog, koji se dotiče i *nove desnice*, promatrajući je kao jednu od varijacija desnog političkog ekstremizma i radikalizma. Njegova se kritika i odnos spram političke filozofije europske *nove desnice* u znatnoj mjeri poklapaju sa stavovima i zaključcima Anđelke Milardovića, te na taj način predstavljaju svojevrsan kontinuitet kritičkog odnosa hrvatske politološke tradicije prema *novoj desnici*, ovaj put s pozicija liberalizma. Velički tako ističe »da etnopluralizam zadire u područje desnog ekstremizma«, dajući ocjenu o ksenofobičnosti toga elementa *novodesničarske* političke matrice. Ipak, isti autor u tekstu ne osporava legitimnost kritike *nove desnice* prema *teroru potrošnje* i materijalizmu ili pokušaj traženja *trećeg puta* između propalog komunizma i kapitalizma koji vodi u propast, zastupajući pritom politički pluralizam.² Naposljetku, dajući opću ocjenu o europskoj novoj desnici, Velički zaključuje kako se radi o »mreži intelektualaca, novinara i izdavača koji *kulturnom hegemonijom* žele preuzeti dominaciju nad javnim mišljenjem i tako stvoriti dobru podlogu za djelovanje desnih ekstremista«.³

Ipak, nešto je drugačija situacija u vezi s analizom i kritičkim odnosom spram političke filozofije *nove desnice* bila u hrvatskoj političkoj emigraciji za

¹ Tomislav SUNIĆ, »Hrvatska ljevica i desnica«, *Hrvatski list*, 7 (310), Zadar, 2010., 22.-24.; Tomislav JONJIĆ, »Jedna briljantna studija o sličnostima komunizma i nacionalsocijalizma«, *Politički zatvorenik*, 16 (162), Zagreb, 2005., 15.-17.; Emil ČIĆ, »Surogat za desnicu nedorečenih konzervativnih ljevičara«, http://www.hkz-kkv.ch/surogat_za_desnicu.php, 2010. (pristup stranici 16. studenoga 2012.); Davor DIJANOVIĆ, »Uz članak Tomislava Sunića 'Hrvatska ljevica i desnica'«, http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=8040:osvrt-davora-dijanovi-uz-lanak-dr-tomislava-sunia-lhrvatska-ljevica-i-desnicar&catid=1:politika&Itemid=9, 2010. (pristup stranici 16. studenoga 2012.); D. DIJANOVIĆ, »Anakronost dihotomije lijevo-desno«, <http://www.hkv.hr/izdvojeno/komentari/d-dijanovi/7926-anakronost-dihotomije-lijevo-desno.html>, 2011. (pristup stranici 16. studenoga 2012.); Thor Einar LEICHHARDT, »Kraj zapadne i hrvatske duhovne kulture«, http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=7148:kolumna-utorkom-thora-einara-leichhardta-&catid=77:thor-einar-leichhardt&Itemid=351, 2010. (pristup stranici 16. studenoga 2012.); T. E. LEICHHARDT, »Anakronizam lijevih i desnih«, http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=7736:kolumna-utorkom-thora-einara-leichhardt-anakronizam-lijevih-i-desnih&catid=77:thor-einar-leichhardt&Itemid=351, 2010. (pristup stranici 16. studenoga 2012.); Miljenko STOJIC, »Knjigozori Miljenka Stojića: Nikamo«, http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=18336:knjigozori-miljenka-stojia-nikamo&catid=74:knjigozori&Itemid=348, 2011. (pristup stranici 16. studenoga 2012.)

² Damir VELIČKI, »Desni ekstremizam, radikalizam i zapadnoeuropska Nova desnica«, *Politička misao*, 47 (2), Zagreb, 2010., 79.

³ D. VELIČKI, »Desni ekstremizam, radikalizam i zapadnoeuropska Nova desnica«, 80.

vrijeme jugokomunističkog režima, gdje je u člancima takve tematike prednjačio vjerojatno najpoznatiji i najcenjeniji časopis Hrvata u iseljeništvu *Hrvatska revija*, čiji je dugogodišnji urednik bio Vinko Nikolić. U njoj je tijekom izlazenja u iseljeništvu (1951.—1990.) objavljeno nekoliko informativnih i sadržajnih članaka koji se dotiču europske *nove desnice* ili u kojima se izravno problematiziraju njezine ideje, i to pretežno čine Tomislav Sunić i Hrvoje Lorković (pod pseudonimom Rok Remetić) 80-ih godina 20. st.⁴ Iako se znalo raditi o afirmativnim člancima zagovornika istih ili sličnih ideja, posebice u Sunićevu slučaju, slobodno ih možemo označiti pionirskim pokušajima koji su, zbog ograničenosti forme članka, u pravilu fragmentarno upućivali dio hrvatske emigrantske javnosti na nove silnice europske političke misli i na taj način pokušavali otvoriti dijalog, odnosno diskusiju, o tim idejama.

U jednom od takvih članaka, naslovljenom *Nova desnica i neo-poganizam* i objavljenom u *Hrvatskoj reviji* 1985., Sunić praktički kao suvremenik analizira okolnosti nastanka i pojave političke misli *nove desnice* u Europi u hladnoratovskom razdoblju, ističući kao ključan moment za njezinu formaciju upravo šezdesetosmaška zbivanja te pojavu tzv. *novih ljevica*. Paralelno s tim zbivanjima, u europskim intelektualnim krugovima uočava se postupno razočaranje komunističkim sustavima i SSSR-om, posebice nakon izгона književnika Aleksandra Solženjicina, što je polako otvaralo vrata idejama *nove desnice*, upravo u spomenutim krugovima. Dakle, postupno hlađenje prema komunističkim idejama donekle će afirmirati *novu desnicu*, iako si ona, prema Sunićevoj ocjeni, u kratkom roku priskrbljuje velik broj neprijatelja, upravo zbog otvorenih i oštih kritika, kako prema marksistima i ljevičarima, tako i prema kapitalistima i liberalima. Sunić dalje ukratko ocrtava te iznosi smjernice djelovanja i temeljne postavke političke filozofije *nove desnice*. Ističe njezine oštre kritike kršćanskog univerzalizma te usmjerenost i težnju za povratkom pretkršćanskoj europskoj tradiciji, politeizmu i poganizmu. Naposljetku, ipak zaključuje kako je »povratak Europe i Europejaca na stanovište prije 4. st. n. e. teško zamisliv« te da je »kršćanstvo, i kao vjera i kao sekularni fenomen, ostavilo svoj neizbrisiv pečat«.⁵

Hrvoje Lorković (Rok Remetić) u članku *Koliko vrijedi nova desnica?* problematizira ideologiju *nove desnice*, progovarajući kritički i promišljajući o primjenjivosti njezinih ideja na tada aktualne hrvatske, ali i druge europske državotvorne snage i političke pokrete, referirajući se na prethodno spomenut Sunićev članak iz 1985., kao i niz drugih Sunićevih članaka objavljenih u *Hrvatskoj reviji* u drugoj polovici 80-ih godina 20. st. Ispitujući kompatibilnost te-

⁴ Milan BLAŽEKOVIĆ, *Bio-bibliografski leksikon suradnika Hrvatske revije*, Školske novine — Pergame, Zagreb, 1996., 460.-461., 490.-491.

⁵ Tomislav SUNIĆ, »Nova desnica i neo-poganizam«, *Hrvatska revija*, 35 (4), München-Barcelona, 1985., 663.

meljnih postavki filozofije *nove desnice* s tradicionalnim hrvatskim nacionalizmom autor navodi kako mu nije namjera »filtrirati novodesne stavove, pa odvajati žito od kukolja«. ⁶ Pritom se posebno osvrće na njezinu kritiku monoteizma i kršćanskog univerzalizma, koju smatra prilično manjkavom i nedorečenom te ističe nepotpunost razmišljanja i argumentacije o *monoteističkoj pustinji*, preuzete od Ernesta Renana. Lorković tvrdi kako bi u tom slučaju »monoteizmi morali nastajati ne samo na rubu Arapske pustinje, nego i posvuda oko Sahare, uz pustinju Gobi, uz Llano Estacado itd., ali nema podataka koji bi to potvrđivali«. ⁷ On drži kako se mnogo vjerojatnijom čini hipoteza o nastanku monoteizma na rubu Arapske pustinje zato što je upravo na tome mjestu stječište trgovačkih putova koji vode iz Azije, Afrike i Europe, a to je omogućilo nastanak kritičkog razmišljanja o vjeri i viših apstrakcija, odnosno monoteizma. Naposljetku, Lorković zaključuje kako *novodesničarski* antiliberalizam nije uvijek dosljedan i ne pokazuje jasan profil, nego se pokazuje prilično apstraktnim upravo u odbacivanju judaističko-kršćanskog monoteizma. ⁸

Iz svih prethodno spomenutih razloga, ovim će se radom pokušati dodatno rasvijetliti okolnosti nastanka i povijesni razvoj političkog obrasca europske *nove desnice* te dati eventualni poticaj za daljnja istraživanja i informiranja na tome planu, posebno mlađim istraživačima, kako bi proučavanje tog fenomena u hrvatskoj historiografiji i politologiji dobilo valjanu poziciju.

Formiranje, organizacija i terminološko određenje

Pojava političke filozofije europske *nove desnice* vezuje se za nastanak *Istraživačke i studentske skupine za europske civilizacije* (*Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne* — GRECE) 1968. u Francuskoj. Ta je skupina nastala udruživanjem nekoliko manjih organizacija, uglavnom tada mladih ljudi, naglašenog nacionalnog i državotvornog opredjeljenja, među kojima je bio i Alain de Benoist. Inače, 1968. u pravilu se vezuje za masovne studentske prosvjede i štrajkove te zahtjeve za seksualne slobode, odnosno zenit tzv. *hipi* generacije, kada je riječ o društvenim događajima, dok se u politici prvenstveno vezuje za pojavu *novih ljevica*. Dakle, može se reći kako GRECE nastaje u vrijeme turbulentnih društvenih, kulturnih i političkih šezdesetosmaških događanja, kao intelektualna reakcija na tada aktualnu pojavu *novih ljevica*. Međutim, korijeni *novih ljevica* sežu u pedesete godine 20. st., kada se u zapadnoeuropskim zemljama počinju razvijati kao rezultat novog kritičkog razmišljanja o prijednom putu. ⁹ Inače, u samoj kratici GRECE, koja je jednaka

⁶ Rok REMETIĆ, »Koliko vrijedi nova desnica?«, *Hrvatska revija*, 40 (3), München-Barcelona, 1990., 534.

⁷ Isto, 538.

⁸ Isto, 543.

⁹ Massimo TEODORI, *Historijat novih ljevica u Evropi (1956—1978)*, Globus, Zagreb, 1979., 26.

francuskoj riječi *Grèce* (Grčka), a nije slučajno odabrana, ogleda se jedan od segmenata političke filozofije europske *nove desnice*, a to je dugoročno zalaganje za obnovu prekršćanskih europskih tradicija. ¹⁰

Nova desnica može se činiti relativno novim ideološkim i kulturnim fenomenom, međutim, pažljivijim pogledom može se ustanoviti kako je malo toga sasvim novo, što već nisu prethodno definirali konzervativni mislioci. Tijekom prošloga stoljeća mnogi su konzervativni kritičari oštro napadali i liberalizam i komunizam, pa bi netko mogao reći kako je i *nova desnica* zapravo stara *anti-demokratska* desnica, zaogrnuti nešto prihvatljivijim ideološkim plaštem. Ipak, unatoč sličnostima s nekadašnjom proturevolucionarnom desnicom, *nova desnica* ipak predstavlja nov pokret, uzimajući u obzir kao njezine članove i simpatizere mlade ljude koji se suočavaju s društvenim problemima, otprije nepoznatima europskom iskustvu. *Nova desnica* je *nova* i po raskidu sa svim krajnje desničarskim ekstremnim pokretima i strankama. Također, poput drugih desnih pokreta i ideologija, *nova desnica* ne tvrdi da ima duhovne korijene isključivo u jednoj od europskih država, nego proklamira čitav europski kontinent i kulturni obrazac kao svoju postojbinu i domovinu, što u samom početku jasno određuje njezin afirmativan stav prema kulturnoj integraciji europskog prostora, naravno specifičnoj i precizno definiranoj, o čemu će više riječi biti poslije. ¹¹

Ulazak *nove desnice* u europsku kulturu i politiku sredinom 70-ih nije bio nimalo slučajan. U tome se razdoblju polako provodilo ideološko preslagivanje, kako u Francuskoj, tako i u ostalim europskim državama. Znatno broj nekadašnjih ljevičarskih, socijalističkih intelektualaca tada je prestao napadati kapitalizam i Sjedinjene Američke Države te počeo otvoreno podupirati NATO. U isto su vrijeme marksističke krilaticе postupno gubile politički i kulturni utjecaj na intelektualce koji su djelovanje počeli nakon Drugog svjetskog rata, a utjecaj ideja marksizma bio je sveden na nekoliko izoliranih i sve slabijih zapadnoeuropskih komunističkih partija. Proces intelektualnog odvajanja od marksizma znatno je ubrzan novim slučajevima kršenja ljudskih prava u Sovjetskom Savezu i istočnoeuropskim državama, što je otvaralo put konzervativnim idejama koje su ponovno postajale privlačne, a tu je svoje mjesto i poziciju pronašla i *nova desnica*. ¹²

Etiketa *nova desnica*, kojom se uvriježeno terminološki označava politička filozofija Alaina de Benoista i njegovih sljedbenika, nastala je kao kovanica francuskih novinara 1979., jedanaest godina nakon pojave ideja koje označava. U tom su se trenutku političke ideje *nove desnice* našle u središtu medijske pozornosti u Francuskoj pa je postojala potreba njihova jedinstvenog za-

¹⁰ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, Hasanbegović, Zagreb, 2009., 49.

¹¹ Isto, 47.

¹² Isto, 48.

jedničkog imenovanja. Međutim, nametnutu kovanicu *nova desnica* (fr. *Nouvelle Droite*) u početku nisu prihvatili nositelji tih političkih ideja jer su smatrali kako »zbog svojih političkih konotacija taj pojam na pravedan način ne opisuje jednu školu mišljenja koja nikada nije željela biti politički čimbenik«, tvrdi Benoist u intervjuu *The Occidental Quarterly* iz 2005.¹³ Ipak, pojam je naposljetku opće prihvaćen te je dobio na težini, a prema Benoistu »učinilo se neizbježnim da bude prihvaćen, iako s oprezom«. ¹⁴ Stoga će se, u nedostatku boljeg termina, *nova desnica* i u ovome radu upotrijebiti kako bi se označile ideje i škola mišljenja proizašla iz GRECE-a.

Inače, takva je kategorizacija proizašla iz tradicionalne podjele političkih svjetonazora i ideologija, koju nositelji ideja *nove desnice* posve odbacuju. Manjkavost podjele u današnjem kontekstu vide na nekim konkretnim primjerima, pa tako protivnike američkih vojnih intervencija ili zagovornike europskog ujedinjenja uočavaju i na lijevom i na desnom dijelu političkog spektra. Iz tog nam razloga, prema Benoistovim riječima, »ako danas znamo da je netko *ljevičar* ili *desničar*, to ne govori puno o tome kako ta osoba zaista razmišlja o stvarnim problemima današnjice, pa podjela na *ljevicu* i *desnicu* gubi stvarnu vrijednost ako želimo definirati sve složeniju političku scenu«. ¹⁵ Također, *nova desnica* u svojoj se društvenoj kritici često poziva na *ljevičarske* autore (Proudhon, Marcuse, Chomsky, Rifkin).

Također, činjenica da *nova desnica* ideološki raskol između ljevice i desnice smatra drugorazrednim pitanjem, dobrim dijelom objašnjava iz kojih ju je razloga nemoguće svrstati na ljevicu ili desnicu, prema tradicionalnoj podjeli. Primjerice, uzmemo li u obzir da se *nova desnica* suprotstavlja useljavanju stranaca, mogli bismo pomisliti da ona ima veze s Nacionalnom frontom u Francuskoj, kao i drugim krajnje desnim strankama. Ta se pretpostavka ne može u cijelosti odbaciti, međutim valja istaknuti kako *nova desnica* nije štedjela riječi kada je javno trebalo kritizirati sve ekstremno desne pokrete i stranke, uključujući Nacionalnu frontu i njezina vođu Jean-Mariea Le Pena. Nasuprot tome, *nova desnica* nikada nije skrivala sklonosti prema idejama mnogih francuskih ljevičara i socijalističkih vođa te intelektualaca, s kojima je dijelila mišljenje o Europi bez blokova. Štoviše, *novodesničari* su iskazivali poštovanje za socijalističke intelektualce koji su, prema njihovom viđenju, ostali vjerni svojim socijalističkim idealima unatoč zaokretu njihovih dojučerašnjih istomišljenika prema neokonzervativizmu. ¹⁶

¹³ Bryan SYLVIAN, »European Son: An Interview with Alain de Benoist«, *The Occidental Quarterly*, 5 (3), 2005., 8.

¹⁴ Isto, 8.-9.

¹⁵ Isto, 10.

¹⁶ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, 51.

Iz svega navedenoga da se zaključiti kako *nova desnica* nije zadovoljna kada je se označava *desnicom*, nego drži kako njezine teorije trebaju prevladati ideološke razlike i tradicionalnu podjelu političkog spektra *lijevo-desno*, bez obzira na činjenicu da ona trenutno prihvaća ideje koje su više u skladu s konzervativnim razmišljanjima. ¹⁷

Sadržaj političke misli i pozicija na političkom spektru

Ipak, kako bismo zorno mogli prikazati ideje *novodesničara*, potrebno je definirati što u idejnom smislu kao opreka predstavlja tzv. *stara desnica*. Ona se javlja u dvama osnovnim oblicima, kao konzervativna i kao ekstremistička desnica (nacistička/fašistička). Tradicionalni tip konzervativne desnice u svojoj osnovi predstavlja aktivno djelovanje protiv ideja Francuske revolucije, usmjerenost restauraciji apsolutizma. Taj je tip desnice primarno djelovao između 1789. i 1848., no u nekim se pojavnim oblicima i na nekim područjima zadržao i poslije. Proljeće naroda 1848. iznjedrilo je i na političkoj sceni oblikovalo nov tip desnice, građansku konzervativnu desnicu. Ona je u svojoj biti bila opreka idejama socijalizma i društvenoj skupini proletarijata, a glavni joj je cilj bio očuvati postojeći poredak. Ta je faza u praksi trajala između 1848. i 1918., a mnogi autori drže kako u tome razdoblju nema bitne razlike između liberalizma i konzervativizma jer je dio građanstva tada svoju liberalnu poziciju preoblikovao u konzervativnu. Između dva svjetska rata, prvenstveno u Njemačkoj do pojave nacionalsocijalizma, kod dijela inteligencije oblikuju se ideje poznate pod zajedničkim nazivnikom *konzervativne revolucije*, čiji su nositelji Oswald Spengler, Carl Schmitt, Ernst Jünger i drugi, a u njima dobar dio svojega utemeljenja pronalazi i *nova desnica*. ¹⁸

Drugi pojavni oblik *stare desnice* jest ekstremistički, koji se primarno ogleda u desnim totalitarizmima, nacizmu i fašizmu. Njihov je zajednički nazivnik ideja o stvaranju velike nacije, a time i države, utemeljene na uzorima iz prošlosti, što nužno vodi do osvajачkih ratova. Iznimno značajna uloga državne propagande koja zahvaća sve sfere društvenog djelovanja, kao sredstva za indoktrinaciju masa, također je usporediva. Ipak, najvažnija je razlika između dvaju totalitarizama izvorno nacistička rasna teorija, koja se u praksi provodila fizičkom eliminacijom rase nepodobnih skupina, a u fašistički je sustav djelomice unesena poslije i nije se provodila u istoj mjeri.

Za razliku od navedenih dvaju osnovnih pojavnih oblika političke desnice te njihovih tipova, *nova desnica* nastoji se potpuno zasebno pozicionirati, uz jasnu distancu od bilo kakvog tipa ekstremističke desnice. Alain de Benoist de-

¹⁷ Isto, 49.-50.

¹⁸ Andelko MILARDOVIĆ, *Nova desnica*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1990., 16.-17.

¹⁹ Isto, 22.-23.

finira je kao mrežu saveza kulturnih udruženja u Francuskoj, Njemačkoj, Italiji, Velikoj Britaniji itd., pa je možemo smatrati novim kulturnim pokretom koji nije izravno zaokupljen stvarnom političkom moći. *Novodesničari* prvenstveno teže kulturnoj moći, odnosno *osvajanju* kulturnih institucija, a Benoist četiri teme smatra bitnima za razumijevanje političke filozofije europske *nove desnice*:

1. tijesne odnose između političke i kulturne moći
3. temu ukorijenjenosti u ljudskoj okolini
4. temu nove koncepcije čovjeka
5. ukidanje teze o kraju povijesti.¹⁹

Prva se tema odnosi na prožimanje političke i kulturne moći, odnosno na tezi da uz političku stoji i kulturna, odnosno metapolitička moć. Tu se Benoist oslanja na teoriju Antonija Gramscija, odnosno njegova razlikovanja *kulturnog* i *političkog*. *Političko* se u tome smislu odnosi na samu državu i njezine institucije, odnosno na državni aparat, a *kulturno* predstavlja sve ostale društvene entitete u najširem smislu, od znanstvenih i kulturnih institucija do medija i raznih civilnih udruženja.²⁰ Kulturna je moć u tako postavljenim odnosima preduvjet za dobivanje političke moći, pa autori *nove desnice* ističu kako su svi prijašnji društveni preokreti, uključujući Francusku revoluciju, pa čak i industrijsku revoluciju, sazreli jer je postojao znatan broj utjecajnih mislilaca koji su svjesno ili nenamjerno unijeli nove okvire razmišljanja.²¹ Međutim, prema uvodnom dijelu *Manifesta za europsku obnovu*, koji su napisali Alain de Benoist i Charles Champetier i koji je prvi put objavljen 2000., metapolitiku se ne poistovjećuje s vođenjem politike drugim sredstvima, nego se ona utemeljuje na premisi da ideje imaju ključnu ulogu u kolektivnoj svijesti i ljudskoj povijesti.²²

Druga je tema čovjekova ukorijenjenost u kulturi, pri čemu Benoist stavlja borbu svake osobite kulture protiv integracije u *američku sferu*, koja se očituje u gubitku identiteta. U tome smislu *nova desnica* vodi kulturni rat protiv amerikanizacije i američkog načina života jer on nužno guši pojedinačne kulturne identitete i svodi ih na skup prepoznatljivih i dominantnih simbola koji moraju izražavati egalitarističku koncepciju kulture. Stoga, borba protiv amerikanizma označava pokušaj očuvanja osobnosti, odnosno prava na nejednakost i razlike.²³

U trećoj, dominantno biološko-antropološkoj temi *nove desnice* o novoj koncepciji čovjeka, Benoist se primarno oslanja na Arnolda Gehlena, njemač-

¹⁹ Isto, 23.-24.

²¹ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, 70.-73.

²² Isto, 239.

²³ A. MILARDOVIĆ, *Nova desnica*, 24.

kog filozofskog antropologa i sociologa. Gehlen u svojim djelima definira čovjeka kao otvoreno i nespecijalizirano biće, biće kulture i tehnike. Otvorenost prema svijetu predstavlja nevezanost za okolni svijet, nedostatak prirodne sposobnosti za život i lišenost životinjske adaptacije, te se vezuje za nespecijaliziranost. To znači kako su čovjekovi organi nespecijalizirani, dok su životinjski specijalizirani pa je čovjeku tako potrebna djelatna prerada okolnog svijeta, koja se naziva *kulturom*. Prema tome, jedino je čovjek od svih živih bića sposoban djelovanjem stvarati umjetnu okolinu, odnosno biti kulturno biće.²⁴

Četvrta tema predstavlja povijesnost čovjeka, odnosno unutar toga razlikovanje mita i kraja povijesti. Benoist pritom prije svega misli na dvije koncepcije u razumijevanju povijesnosti, gdje prva događaje u prošlosti promatra ciklički, a druga pravocrtno.²⁵

Nova desnica se u biti želi predstaviti kao alternativa između kapitalizma i socijalizma pa tako inzistira na *trećem putu* između kapitalizma i komunizma. Odnos prema komunizmu vrlo se jasno ogleda u studiji Alaina de Benoista *Komunizam i nacizam — 25 ogleđa o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917.—1989.)* u kojoj autor tvrdi kako komunistički totalitarizam ne predstavlja devijaciju ili otklon od komunističke ideje u teoriji, nego njezino nužno praktično ostvarenje.²⁶ Pritom se kritički osvrće i na *Crnu knjigu komunizma*, zbirku rasprava bivših francuskih komunista pod vodstvom povjesničara Stephanéa Courtoisa, kojoj zamjera poštedu komunističke ideologije, iako tu knjigu općenito smatra iznimno vrijednom i pozitivnim pomakom u globalnom društvenom odnosu spram komunizmu. Svoju kritiku komunizma i totalitarizma Benoist u pravilu temelji na djelima François Fureta, Alaina Besançon i Hannah Arendt. Furet, primjerice, u djelu *Prošlost jedne iluzije — ogledi o komunističkoj ideji u XX. stoljeću* kaže kako »revolucionarna obećanja u dva tabora nisu bila ista, ali dva su režima slični, gotovo istovjetni nakon nekoliko godina postojanja... Jedni su strijeljali buržuje, drugi razbijali glave radnicima, ali su i jedni i drugi izumili vladavinu samo jedne stranke i laž o jedinstvu naroda.«²⁷ Besançon u svojoj studiji govori o *pamćenju i zaboravu boljševizma* te ističe kako »u najvećem broju zemalja koje su izlazile iz komunizma nije bilo govora o kažnjavanju odgovornih za ubijanje, uništavanje i gaženje vlastitih ljudi, što je komunistima omogućilo da tu i tamo ponovno preuzmu vlast.«²⁸

²⁴ Isto, 24.-25.

²⁵ Isto, 25.

²⁶ A. de BENOIST, *Komunizam i nacizam — 25 ogleđa o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917.—1989.)*, Hasanbegović, Zagreb, 2005., 149.-152.

²⁷ François FURET, *Prošlost jedne iluzije — ogledi o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*, Politička kultura, Zagreb, 1997., 190.

²⁸ Alain BESANÇON, *Stoljeće zla — o komunizmu, nacizmu i jedinstvenosti Šoaha*, Dom i svijet, Zagreb, 2009., 116.-117.

Međutim, prema *Manifestu za europsku obnovu*, novodesničari danas kao glavnog neprijatelja vide ideologiju liberalizma, za koju smatraju da zajedno s marksizmom pripada istoj ideološkoj sferi, bez obzira na njihovo međusobno neprijateljstvo. Kao nasljednica prosvjetiteljske misli *nova desnica* u njima vidi zajedničku težnju »individualizmu, univerzalnom egalitarizmu, jednakom racionalizmu, primatu gospodarstva, naglasku na emancipacijskoj vrijednosti rada, istoj vjeri u napredak i istoj ideji o kraju povijesti.«²⁹ Nadalje, tvrdi se kako je u praksi liberalizam djelotvornije ostvario ciljeve koje dijeli s marksizmom, s naglaskom na brisanje kolektivnih identiteta i tradicionalnih kultura te na razočaranje svijetom i univerzalizmu sustava proizvodnje.

Ipak, općenito temeljno istraživanje totalitarnog fenomena pokrenula je Hannah Arendt, koja je još početkom 50-ih godina 20. st. napisala dobro utemeljenu i razumljivu raspravu o totalitarizmu. Nedvojbeno je činjenica kako njezina teorija još uvijek uživa poštovanje i liberalnih i konzervativnih znanstvenika i mislilaca, uključujući one koji nominalno pripadaju struji europske *nove desnice*. Naime, ona smatra kako su se totalitarni pokreti počeli širiti u Europi kao posljedica raspada starih društvenih struktura s kojima se nakon Prvoga svjetskog rata morala suočiti većina europskih država.³⁰ Nadalje, u istome djelu *Origins of Totalitarianism*, kod nas jednostavno prevedenom *Totalitarizam*, Arendt ističe kako smo »do danas upoznali dva autentična oblika totalitarne vladavine: nacionalsocijalističku diktaturu nakon 1938. i diktaturu boljševizma od 1930.« te da se ti oblici vladavine »u temelju razlikuju od ostalih vrsta diktatorske, despotske ili tiranske vladavine« i da njihov konačni cilj nije »samo prigrabiti državnu vlast, nego postići potpuno stapanje države i stranke, tako da stranka postaje svojevrstnom propagandnom organizacijom vlade«.³¹

Naposljetku, Arendt političke režime ne dijeli na fašističke i antifašističke, nego u prvome redu na liberalne, demokratske, autoritarne i totalitarne.³² Smatra da posebno zabrinjava povezivanje masa s intelektualnom elitom. Navodeći imena poput Ernsta Jünger, Vilfreda Pareta, Georgesa Sorela te mnogih drugih antidemokratskih mislioca i pisaca, Arendt drži da bez privremenog savezništva takvih učenjaka s masama totalitarni pokreti nikada ne bi ostvarili velik uspjeh. U toj *izdaji intelektualaca* vidi njihov najveći zločin i dobrovoljni bijeg od slobode. Na taj se način, u ime novih ideja, koje su sadržavale pseudo-znanstveni darvinizam, rasizam ili znanstveni marksizam, masa mogla identificirati s elitom i zapasti u totalitarni delirij do njegova vrhunca. Arendt kaže ka-

²⁹ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, 246.

³⁰ Isto, 246.

³¹ Hannah ARENDT, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996., 166.

³² A. de BENOIST, *Komunizam i nacizam — 25 ogleđa o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917.—1989.)*, 91.

ko sve ideologije ističu svoju znanstvenu utemeljenost, a pojedince koji u to sumnjaju najčešće proglašavaju neprijateljima čovječanstva, te zaključuje kako sve ideologije sadržavaju određeni oblik totalitarne misli, ali taj totalitarizam postaje potpuno djelatan isključivo u ozračju u kojem je uspostavljena vladavina masa.³³

Nova desnica uzima u obzir liberalne interpretacije i teorije o totalitarizmu, ali ih u znatnoj mjeri mijenja i oblikuje, te im dodaje vlastita razmatranja, kao i razmatranja drugih konzervativnih autora. Sunić u svojem djelu ističe kako je njihova primarna zasluga svijest o postojanju različitih oblika totalitarizma, te u skladu s njom razlikovanje Francova režima u Španjolskoj, Peronova u Argentini, Mussolinijeva u Italiji i Salazarova u Portugalu od totalitarnih sustava.³⁴ Alain de Benoist je u hladnoratovskom razdoblju isticao kako *tvrdi* totalitarizam postoji u Istočnoj Europi, istodobno se *meki* totalitarizam razvija na liberalnom Zapadu, a *nova desnica* utvrđuje i razmatra prijelaz iz liberalnog u komunistički totalitarizam, odnosno način na koji se »meki« totalitarizam promeće u »tvrđi«, pozivajući se pritom na autore poput Claudea Polina i Aleksandra Zinovjeva.³⁵

Polin ističe ekonomizam, egalitarizam i univerzalizam kao tri glavne sastavnice totalitarizma. Stoga, isti autor liberalno društvo označava *protototalitarnim* i smatra kako nikada ne može naći mir dok svoju viziju ne počne nametati drugima. Upravo tu namjeru smatra prvim znakom težnje za totalitarizmom, a govoreći o tome, prva mu je asocijacija američka *globalna demokracija*. Kao bitnu značajku totalitarizma, Polin i autori bliski *novoj desnici* vide njegovu ljubav prema modernosti, uz istodobnu mržnju prema prošlosti. Totalitarizmi povijest općenito smatraju simbolom *mračnih vremena* koja su onemogućavala provedbu budućih revolucionarnih ostvarenja. Tu je tvrdnju u svojim radovima dodatno razvio i oblikovao francuski povjesničar Alain Besançon.³⁶ Spomenutim autorima industrijska revolucija i tehnološki napredak predstavljaju preduvjet za ubrzan uspon totalitarizma. U totalitarnim sustavima tehnologija postaje predmet gotovo religijskog obožavanja i smatra se sredstvom koje će riješiti sve društvene suprotstavljenosti. U stvarnosti to znači da industrijalizacija i tehnologija postaju temelji totalitarnih struktura.³⁷

Može se zaključiti kako, unatoč razlikama među svim spomenutim autorima i teoretičarima, nijedan od njih ne tvrdi da suvremene liberalne sustave treba rušiti nasilnim putem, poput pučke socijalističke revolucije. Međutim, svi

³³ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, 196.-197.

³⁴ Isto, 202.

³⁵ Isto, 208.

³⁶ Isto, 208.-211.

³⁷ Isto, 213.

navedeni autori slažu se da je ideologija utemeljena na prvenstvu tehnologije zajednička i komunističkim i liberalnim sustavima te drže kako je upravo ona suzila raskol između naizgled različitih gospodarskih vizija budućnosti koje imaju liberalni kapitalizam i komunizam pa se zapravo može govoriti o svojevrsnoj ideološkoj osmozi tih dvaju sustava. Prema takvim promišljanjima, Michel Maffesoli u hladnoratovskom razdoblju na zanimljiv je način definirao jedinu preostalu razliku između Istoka i Zapada, vidjevši je u boji zvijezda na njihovim zastavama.³⁸

U pogledu pozicioniranja *nove desnice* u političkom spektru, očit je otklon od tradicionalne desnice. Naime, iako i *nova desnica* i tradicionalna desnica vide narode a ne klase kao subjekte povijesti, sve političke matrice tradicionalne desnice temeljile su svoje djelovanje na etnocentrizmu, dok se *nova desnica* temelji na etnopluralizmu, a etnocentrizam često otvoreno i oštro kritizira. Kod etnopluralizma, prema Benoistu, ključnu ulogu imaju »načela nacionalnog teritorijaliteta, vrijednosti kulturnog identiteta, etnokulturalnih vrijednosti pluralizma, naroda kao organske cjeline, negiranje čovjeka isključivo kao pojedinca te njegove identifikacije s narodom ili rasom«.³⁹ On je kao takav u uskoj vezi s oslobodilačkim nacionalizmom, nacionalno-revolucionarnom borbom za slobodu i protiv utjecaja strane dominacije. U takvoj borbi za nacionalni i kulturni identitet vodeću bi ulogu trebali preuzeti intelektualci, prvenstveno kroz kulturnu borbu i metapolitičko djelovanje. U konačnici, Benoist i Champetier svijet vide kao pluriverzum te zastupaju pravo na različitost, njezino održavanje i razvijanje, a istinskim bogatstvom svijeta smatraju upravo različitost njegovih kultura i naroda.⁴⁰

Europska *nova desnica* određuje se i spram američke *nove desnice*, koja je utemeljena na američkoj kulturi i tradiciji. Nasuprot njoj, europska inzistira na europskim izvorima kulture te je izrazito protuamerički usmjerena, kroz shvaćanje amerikanizma kao negativne pojave manifestirane u obliku američkog kulturnog imperijalizma, masovne kulture, industrije svijesti holivudske provenijencije te Mickeyja Mousea i Coca-Cole, kao simboličkih vrijednosti američkog kulturnog imperijalizma. Benoist i ostali *novodesničari* u kritici amerikanizma suprotstavljaju se dominaciji američke masovne kulture i kulturnom univerzalizmu te se zauzimaju za pravo na razlike ukorijenjene u specifičnostima pojedinih nacionalnih kultura.⁴¹

Mjesto spajanja američke i europske *nove desnice* njihova je nadstranačka pozicija, a bitna se razlika očituje u njihovoj orijentaciji prema potencijalnim

³⁸ Isto, 213.-214.

³⁹ A. MILARDOVIĆ, *Nova desnica*, 26.

⁴⁰ Isto, 262.-263.

⁴¹ Isto, 98.-99.

primateljima njihovih društvenopolitičkih nazora; dok je europska više elitistička, američka je populistička. Također, općenito su im zajednička obilježja antimodernizam, antikomunizam i antiliberalizam, no i ta se bitna određenja očituju u različitom intenzitetu i nijansama, pa tako europska *nova desnica* zagovara djelomični antimodernizam, a američka se zauzima za eksplicitni. Isto tako, u Europi je *nova desnica* usmjerena na ekonomski i politički antiliberalizam, a u SAD-u na kulturni. Naposljetku, dvije koncepcije su se u hladnoratovskom razdoblju razilazile i u strategijskoj orijentaciji, pri čemu je ona europska vidjela Europu kao potencijalnu treću silu, a američka je isključivo promatrala SAD kao prvu i jedinu supersilu.⁴²

Disperzija i grananje ideja nove desnice

Inače, europska *nova desnica* relativan je utjecaj ostvarila u Francuskoj i Njemačkoj, a donekle i u Ujedinjenom Kraljevstvu, Belgiji, Nizozemskoj, Italiji te još nekim zapadnoeuropskim zemljama. Takvo je stanje posve logično, s obzirom na to da je ishodište ideja europske *nove desnice* u Francuskoj, dok je u Njemačkoj vrlo jaka tradicija konzervativne revolucije, na koju se *novodesničari* često pozivaju. Francuska *nova desnica* pojavila se kao intelektualni odgovor na događaje iz 1968., odnosno pojavu *novih ljevica*, ali i kao pokušaj da se Francuskoj vrati uloga sile u svjetskoj moći. Temeljna organizacija francuske nove desnice je GRECE, koja ima svoje ogranke u više velikih francuskih gradova te međunarodne ogranke u Belgiji, Italiji, Grčkoj i Njemačkoj. U skupini postoji poseban odjel koji se bavi pitanjima obrazovanja (GENE) kroz časopis *Nouvelle Education*. GRECE izdaje dva bitna časopisa *nove desnice*, *Éléments* i *Nouvelle École* i svake godine organizira svojevrsnu ljetnu školu. *Éléments* ima komunikacijsku ulogu, a *Nouvelle École* bavi se jezikoslovljem, antropologijom, demografijom, razvojem, biologijskim aspektom rasa, arheologijom, logičkim empirizmom, poviješću ekonomskih doktrina itd. Od novina, bitno je spomenuti *Le Figaro Magazine*.⁴³

Njemačka *nova desnica* posve se uobličila kroz nekoliko omladinskih skupina, koje su djelovale prvenstveno u Hamburgu i Zapadnom Berlinu 60-ih godina 20. st. Jedna od njih bila je i berlinska *Junges Forum*, koja i danas tiska istoimeni časopis, a druga je intelektualna skupina bila ona hamburška, koja se okupljala oko časopisa *Fragmente*. Međutim, od 70-ih godina do danas profilirala se i vodeću je ulogu preuzela skupina okupljena oko Pierrea Krebsa i Thule seminara iz Tübingena, Društva za biologijsku antropologiju, eugeniku i ispitivanje iz Hamburga, te časopisa *Neue Anthropologie*, *Criticon* i *Nation Europa*. Tu se kao ključna osoba ponajviše istaknuo Armin Mohler, urednik ča-

⁴² Isto, 98.-99.

⁴³ Isto, 35.-37.

sopisa *Criticon* i njegov stalni suradnik od utemeljenja 1971. Dakle, iako rodom iz Švicarske, Mohler se razvio u vodeću osobu njemačke *nove desnice*, a crtice iz njegove biografije pokazuju kontinuitet s tradicijom *konzervativne revolucije* jer je bio blizak suradnik Ernsta Jüngerera, a više je godina bio izvijestitelj iz Francuske. Ipak, Mohler svojim javnim djelovanjem krši jedan od temeljnih postulata *nove desnice*, koji se očituje u metapolitičkom djelovanju, jer u duljem razdoblju iskazuje otvorenu i jasnu potporu Franju Josefu Straussu i njegovu CSU-u, od kojih se kasnije ipak distancirao. Osim toga, važno je istaknuti bitan razlikovni čimbenik između Mohlera i njemačke *nove desnice* u odnosu na francusku *novu desnicu*, a to je prihvaćanje kršćanske tradicije.⁴⁴

U Italiji se 1982. na inicijativu Marca Tarchija, politologa iz Firence, okupila skupina pod imenom *Nuova Destra*. Tarchi je u strategiji djelovanja od samog početka slijedio Benoista, pa se tako distancirao od tradicionalne talijanske neofašističke desnice. Također, *Nuova Destra* uspjela je relativno rano ostvariti dijalog s lijevim intelektualcima, što joj je na sveučilištima donijelo određen ugled i utjecaj. Samo pozivanje na komunističkog mislioca, kao središnji dio kulturnorevolucionarne strategije u domovini Antonija Gramscija izazvalo je veliku pozornost. Slijedeći takvu koncepciju, u Italiji su se, kao i u Francuskoj, razvili brojni *novodesničarski* krugovi, koji su izdavali vlastite časopise. Od utjecajnijih svakako valja spomenuti *Diorama Letterario*, *Trasgressioni* i *Futuro presente*. Istodobno s jačanjem položaja navedenih časopisa, *Nuova destra* učinila je snažan utjecaj na razvoj javnih diskusija i polemika, s ciljem da se istraži poslijeratni konsenzus talijanskog društva u odnosu prema fašističkom režimu i zbivanjima iz Drugoga svjetskog rata.⁴⁵

Što se tiče ostalih europskih država, valja istaknuti djelovanje Michaela Walkera i časopisa *The Scorpion* u Velikoj Britaniji, za koji Benoist u intervjuu u *The Occidental Quarterly*u ipak tvrdi kako u potpunosti ne pripada pokretu *nove desnice*, iako ga simpatizira.⁴⁶ U spomenutom *The Scorpionu* svoje su priloge redovito objavljivali predstavnici francuske, talijanske i njemačke *nove desnice*, a svoje su mjesto nalazili i prijevodi iz časopisa poput *Éléments*, *Nouvelle École* ili *Diorama Letterario*. Michaelu Walkeru, nekadašnjem aktivistu *British National Fronta*, početkom 80-ih godina 20. st. prethodili su pokušaji svjesne imitacije francuske *nove desnice* kroz časopise *Heritage and Destiny*, *New Nation* i *Rising*. Međutim, nijedan od njih strateški i sadržajno nije se uspio izdignuti iznad tradicionalističkih okvira stranačkog desnog ekstremizma, s uporištima i tematskim težištima na uroti, etnocentrizmu i rasizmu.⁴⁷

⁴⁴ Isto, 40.-42.

⁴⁵ D. VELIČKI, »Desni ekstremizam, radikalizam i zapadnoeuropska Nova desnica«, 75.-76.

⁴⁶ B. SYLVIAN, »European Son: An Interview with Alain de Benoist«, 11.

⁴⁷ D. VELIČKI, »Desni ekstremizam, radikalizam i zapadnoeuropska Nova desnica«, 76.

Ideje *nove desnice* našle su plodno tlo i u dijelu hrvatske političke emigracije za vrijeme SFRJ pa je tako, primjerice, Mladen Schwartz 70-ih godina objavljivao tekstove u *Criticonu*, iako su ideje koje danas zastupa daleko bliže nekakvom obliku neofašizma negoli *nove desnice*. Danas se vodećim nositeljem ideja *nove desnice* među Hrvatima smatra Tomislav Sunić, koji je često surađivao s Benoistom, a tekstove je objavljivao u mnogim poznatim hrvatskim i svjetskim publikacijama, počevši od *Hrvatske revije* 80-ih pa do *The Wall Street Journala*, *Le Monde*a i *Chroniclesa*.

Ideja Europe u političkoj filozofiji nove desnice

Kao što je prethodno spomenuto, *nova desnica* je tijekom Hladnoga rata zagovarala pozicioniranje Europe kao treće sile između dviju supersila, SAD-a i SSSR-a. Kad je riječ o unutarnjem društvenom i ekonomskom uređenju, zalagala se za tzv. *treći put* između liberalizma i komunizma. Pretpostavka realizacije takvoga projekta i nastanka Velike Europe temeljila se na raspuštanju blokova, ujedinjenju Njemačke i stvaranju novog europskog poretka, utemeljenog na biološkoj slici čovjeka. *Nova desnica* u to vrijeme gleda na Njemačku i Francusku kao na lidere takvog europskog poretka, što predstavlja kontinuitet s predodžbama konzervativnih revolucionara iz vremena vajmarske Njemačke. Međutim, ideja i trenutno realizirani projekt ujedinjenja Europe u ideološkom su sukobu s novodesničarskom koncepcijom, jer su prilično determinirani antinacionalizmom, što svakako odudara od Europe kakvom je vidi *nova desnica*. Ipak, kao zajedničku ideološku oznaku liberalne/konzervativne i novodesničarske koncepcije svakako valja izdvojiti obilježje antikomunizma.⁴⁸

Prema suvremenim razmišljanjima o ideji Europe u sklopu političke filozofije *nove desnice*, Europu se doživljava kao federativnu strukturu koja priznaje autonomiju svih svojih sastavnih dijelova te potiče suradnju svojih sastavnih regija i individualnih nacija. Drži se kako se europska civilizacija ne može obnoviti negiranjem, nego priznavanjem povijesnih kultura, čime će svim stanovnicima biti omogućeno otkrivanje zajedničkog podrijetla. Također, u *Manifestu za europsku obnovu* istaknuto je da »nasuprot tradiciji centralizacije koja preuzima svu moć kako bi uspostavila jednu razinu nadzora, nasuprot birokratskoj i tehnokratskoj Europi, koja se odriče suvereniteta, a ne delegira ga nekoj višoj razini, nasuprot Europi koja će biti isključivo veliko tržište ujedinjeno slobodnom trgovinom, nasuprot *Europi nacija* koja je u biti puki spoj nacionalnih egoizama koji ne mogu spriječiti buduće ratove, nasuprot 'europskoj naciji' koja nije ništa drugo nego veća inačica jakobinske države«, *nova desni-*

⁴⁸ A. MILARDOVIĆ, *Nova desnica*, 101.-103.

ca drži kako se Europa »mora preustrojiti od dna prema vrhu, u uskoj kontinentalnoj povezanosti s Rusijom«. ⁴⁹

Osim toga, smatra se kako se postojeće države moraju federalizirati iznutra, kako bi se lakše udruživale u federaciju. Svaka bi razina takvoga saveza imala vlastitu ulogu i vlastito dostojanstvo, koje bi se temeljilo na volji i pristanku onih koji u svemu tome sudjeluju, a ne na odobrenju danome s više razine. U takvome odnosu snaga jedine odluke s vrha strukture bile bi one koje su zajedničke svim ljudima i federalnim zajednicama, a radi se o diplomatskim i vojnim poslovima, ključnim gospodarskim pitanjima, temeljnim pravnim pitanjima, zaštiti okoliša itd. Europska *nova desnica* u svojem *Manifestu* ističe podjednaku nužnost i važnost europske integracije u nekim područjima istraživanja, industriji i novim komunikacijskim tehnologijama. Naposljetku, istaknute su važnost i struktura monetarne unije na način da »jedinственom valutom treba upravljati središnja banka pod nadzorom europske političke vlasti«. ⁵⁰

U skladu s težnjom za decentralizacijom, *nova desnica* protivi se gigantizmu uprave, a zalaže se za lokalne zajednice koje mogu djelotvornije pridonijeti životu dostojnom ljudskoga bića, te oštro kritizira velegradove, ističući *gradove po mjeri čovjeka* kao imperativ. Tu posebno ističe ulogu arhitekture i urbanizma, koji bi se morali provoditi u kontekstu mjesne povijesti i posebnosti određenog prostora. Takav pogled zahtijeva oživljavanje urbanizma utemeljenog na lokalnoj zajednici, obnovu regionalnih posebnosti te razvoj sela i gradova umjerene veličine, umreženih oko regionalnih središta. To bi podrazumijevalo otvaranje ruralnih područja te postupno ukidanje *gradskih spavaonica*, kao i gradskih područja namijenjenih isključivo trgovini i poslovanju, zatim ukidanje sveprisutnog reklamiranja i raspodjelu sredstava prijevoza koja bi poništila trenutnu tiraniju osobnog automobila, povećanje prijevoza robe željeznicama, oživljavanje javnog prijevoza i prihvaćanje ekoloških imperativa. ⁵¹

Alain de Benoist smatra kako useljavanje u Europu treba zaustaviti jer je to nasilan proces iskorjenjivanja i za useljenika i za stanovništvo područja u koje useljenici dolaze, a zametke iskorjenjivanja vidi u logici liberalnog kapitalizma, koji promiče ideju traganja za neposrednim materijalnim interesima na štetu zadržavanja kulturnog identiteta. Prema njegovu razmatranju, klasa poslodavaca prva je organizirala masovno useljavanje u Europu kako bi došla do strane radne snage, odnosno pričuvne vojske radnika, što je održavalo plaće niskima. Dakle, poslodavci bi prema tome bili oni koji imaju najviše koristi od ilegalnog useljavanja. Stoga, Benoist tvrdi kako bi »svakome tko kritizira useljavanje, a ne spominje kapitalizam, bilo najbolje da šuti«, te nastavlja da je »ipak dobro-

⁴⁹ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, 274.-275.

⁵⁰ Isto, 275.

⁵¹ Isto, 281.-283.

došlo sve što se može učiniti kako bi se usporio ritam useljavanja, ako ga već ne možemo spriječiti». ⁵²

Međutim, isti teoretičar tvrdi kako nije realno da će se useljenici koji su već u Europi odlučiti na odlazak niti ih je moguće nekim mjerama prisiliti da odu. Prema tome, drži da je bolja opcija napustiti logiku asimilacije, koja zastupa isključivo apstraktne pojedince te ograničava kulturnu pripadnost i vjerske slabosti na sferu privatnosti. Ističe kako bi umjesto toga valjalo prihvatiti stvarnu politiku priznavanja zajednica u javnoj sferi, služeći se američkom terminologijom, dajući prednost *salad bowlu* (koegzistenciji različitih zajednica) u odnosu na *melting pot* (asimiliranju različitih zajednica). Na kraju zaključuje kako bi bolje bilo preustrojiti političko društvo na način koji bi pogodio obnovu komunalnog života, podjednako za domaće stanovništvo i za useljenike, bez asimilacije ili nekog oblika aparthejda. ⁵³

Benoist europsku civilizaciju promatra kao jednu u nizu u multipolarnom svijetu civilizacija, koje će se postupno razviti tijekom 21. st. Ističući pogrešnom ideju o *kraju povijesti*, koju bi označavao globalni trijumf tržišne racionalnosti, šireći pritom način života i političke vrijednosti liberalnog Zapada, on uočava novo lice svijeta, odnosno pojavu novog ustroja međunarodnih odnosa. Pritom se osvrće na međunarodne odnose tijekom pojedinih povijesnih razdoblja, zaključujući s bipolarnom podjelom svijeta u 20. st., tijekom kojega su se suprotstavljali liberalizam i marksizam te američka pomorska i sovjetska kontinentalna moć. ⁵⁴ U spomenutom intervjuu *Occidental Quarterlyju* zaključuje kako je slomom SSSR-a završila dvojna podjela svijeta uspostavljena na Jalti, te je nakon toga SAD postao jedina supersila. Ocjenjuje da se, uslijed suočavanja s ozbiljnim unutarnjim problemima i gospodarstvom koje slabi, vanjska politika te supersile fokusira na pokušaj uspostave dugoročne hegemonije putem ostvarivanja nadzora nad svjetskim izvorima nafte i sprječavanjem pojave bilo kojega mogućega suparnika u Europi, Kini i drugdje. ⁵⁵

Uz europsku civilizaciju, u *Manifestu za europsku obnovu* govori se o formiranju još nekoliko civilizacija, kao što su sjevernoamerička, južnoamerička, arapskomuslimanska, kineska, indijska, japanska itd., uz uvjerenje da one ne će zamijeniti stare mjesne, pokrajinske ili nacionalne temelje, nego će se konstituirati kao konačni zajednički oblik u kojem će pojedinci moći pronaći svoju identifikaciju. Daje se pretpostavka da će tako formirane civilizacije biti spremne na međusobnu suradnju kako bi štitile zajedničke interese čovječanstva.

⁵² B. SYLVIAN, »European Son: An Interview with Alain de Benoist«, 19.

⁵³ Isto, 19.

⁵⁴ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, 264.

⁵⁵ B. SYLVIAN, »European Son: An Interview with Alain de Benoist«, 20.

⁵⁶ T. SUNIĆ, *Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*, 264.

stva, a kao glavni protivnik takvog pluriverzuma identificira se civilizacija koja se smatra univerzalnom i zaduženom za provedbu misije nametanja svojih vrijednosti ostalima.⁵⁶ Benoist pritom odbacuje tezu Samuela Huntingtona o sukobu civilizacija, objašnjavajući kako civilizacije nisu unitarni ili homogeni blokovi, odnosno nositelji međunarodnih odnosa, te govori o Europi kao savezniku »svima onima koji odbijaju američki trgovinski, tehnološki i vojni imperijalizam«.⁵⁷

Zaključna razmatranja

U konačnici, *novu desnica* na političkom, kulturnom, intelektualnom i filozofskom planu valja promatrati kao fenomen unutar konteksta u kojem se javlja. Nezaobilazno je pritom objašnjenje njegove pojave kao reakcije na svojevrsnu kulturnu hegemoniju *novih ljevica* u Europi, koja se u praksi manifestirala u pokretima 1968. *Nova desnica* kao politička filozofija svakako predstavlja prekretnicu na političkoj, odnosno kulturnoj i intelektualnoj sceni, jer ne želi biti izravnim dionikom političkih stranačkih kretanja utoliko što kao put za ostvarenje vlastitih ideja vidi metapolitičko djelovanje, koje uvjetno možemo nazvati i *desnim gramšizmom*, prema teoriji marksističkog mislioca Antonija Gramscija. Dakle, sredstvo za ostvarenje ciljeva *nove desnice* nije neki oblik revolucije, nego evolutivan proces. Također, *nova desnica* kao idejno-svjetonazorska struktura utemeljila je jedinstven odmak spram ideologija obaju totalitarizama 20. st. Etnopluralizam, kao bitna postavka političke filozofije *nove desnice*, svakako predstavlja intrigantnu ideju, u načelu suprotstavljenu etnocentrizmu, koji je *modus operandi* tradicionalne desnice, no njezinu prirodu, utemeljenost i mogućnost realnog ostvarenja tek treba razmotriti i utvrditi.

Osim toga, kao bitnu novost na dijelu političkog spektra u koji kritičari najčešće smještaju *novu desnica*, valja istaknuti ideju neopoganizma, odnosno povratka prekršćanskoj tradiciji Europe. Ipak, *novodesničari* u svojim programskim tekstovima i člancima ne nude utemeljen i djelotvoran način kojim bi ostvarili taj reverzibilni proces, koji bi bio presedan u ljudskoj povijesti, a i oko same ideje neopoganizma među nositeljima ideja *nove desnice* postoje razmimoilaženja. Prema tome, nije posve jasno na koji bi način danas ili u budućnosti *repoganizirali* Europu i njezine narode, kada je ona kao kulturno-civilizacijska odrednica praktički utemeljena i čvrsto određena svojim kršćanskim zasadama.

Naposljetku, teško je dati cjelovit i konačan odgovor na pitanje iz naslova, jer činjenično stanje pokazuje kako europska *nova desnica* tijekom svojih razvojnih faza nije u znatnijoj mjeri uspijevala oblikovati političku pozornicu pojedinih europskih država, odnosno Europe kao zajedničkog političkog entite-

ta. Međutim, vidljiv je djelomičan i posredan utjecaj preko kulturnih i drugih javnih institucija te organizacija u pojedinim europskim državama, a sve razgranatija mreža intelektualnih skupina te periodičkih publikacija osigurava intelektualni kapacitet s kojim valja računati u budućnosti, posebice kada se uzme u obzir strategija kontinuiranog evolutivnog metapolitičkog djelovanja, tj. utjecaja na politiku preko kulturnih i drugih javnih institucija. Nije na odmet spomenuti kako novi zamah političkoj filozofiji europske nove desnice u posljednjih nekoliko godina još uvijek pokušava dati i njezin korifej, Alain de Benoist, što se najjasnije očituje kroz objavu *Manifesta za europsku obnovu* u proteklom desetljeću, odnosno formuliranog okvira osnovnih načela djelovanja *novodesničara*, usklađenog s potrebom da se riješe ključni problem s kojim se suočava suvremena društvena zajednica.

Domagoj Tomas

The European »New Right« — A marginal political idea or a feasible potential?

The paper contains an outline of historical circumstances in which the political philosophy of the European new Right came to being, its origins and development through time. Its auto-referential relatedness to the name of the new Right is defined and, as such, positioned in the political spectrum by distancing it from the old type of the Right and American new Right. In addition, its fundamental ideas are expounded and leading advocates singled out as well as the institutions and journals which emerged on the underpinnings of the new Right. Special emphasis is placed on the ideas that could become a turning point in the methods of political action, accentuating in particular meta-politics and cultural power. Likewise, the dominant opinions and views of the European new Right in regard to the idea of Europe and European integration and associations are also dwelt upon in the paper. Finally, concluding considerations and views are laid out as well as a synthesis of presented facts, interpretations and analyses contained in the paper.

⁵⁷ B. SYLVIAN, »European Son: An Interview with Alain de Benoist«, 20.-21.

magnum

OSVRT S POVODOM

Novi pogled na »hrvatske odselidbe«

U povodu knjige Ivana Rogića i Ivana Čizmića *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Biblioteka Studije, Zagreb, 2011., 471 str.

Sanja ŠPOLJAR VRŽINA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

U knjizi *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba* autori Ivan Rogić i Ivan Čizmić podaju znatan doprinos standardnom, poglavito hrvatskom uobičajenom pristupu građi fenomena migriranja, seljenja i osobitosti vezanih za pojedince i/ili grupe pojedinaca u seljenju. Njihov neologizam — »odselidba« — kao i njegovo, prvi put u nas, vezivanje za sociologijski važnu bazu modernizacijskih procesa, čini ovo djelo važnim kamenom temeljcem za sva buduća istraživanja ove tematike. Stoga, nije preuzetno ustvrditi da ovo djelo premašuje standardna očekivanja uobičajeno površnih čitatelja(ica). Bilo da su u domeni ove teme prisutni s interesom što bržeg prelaženja i šturom ovladavanja elementarnim brojkama, smjerovima i karakteristikama fenomena migracija, ili pak zaposjedanjem ove kompleksne tematike površnim metaforama o davnim vremenima selidbi. Za one najpovršnije česte su usporedbe — »biblijska vremena«, praćena relativizacijom prijevoznih sredstava do poetičnog prikaza muškarca i žene na čovjeku vjernoj stoci. Otprilike, jednako toliko metaforičnog traže i stručni i/ili profesionalni čitatelji(ce) koji u postmodernističkoj shemi iščitavanja tekstova uočavaju nebitno te preskaču bitno. Bitno po kronologijskom, prostornom i općehumano prisutnom. Sasvim je razvidno da je u takvom »svrhovitom« preskakanju moguće jednu uobičajenu riječ opisa kulturalne izdržljivosti hebrejskog naroda preseliti u domen doslovne »raspršenosti« bez puno značenja za kulturalno. Autori svojim neologizmom »odselidba« pružaju mogućnost dvostrukog intelektualnog izmicanja doslovnog tumačenja te vraćaju taj, nadasve hrvatski povijesno važan fenomen u područje rekonstrukcije kronološkog i geografskog, što napokon i zaslužuje.

Ovaj uvodni paragraf ujedno je obrazloženje zašto je prvotno zamišljen prikaz knjige ovih autora (koji bi bio posvećen površnim čitateljima) prerastao u *Osvrt na temu s povodom* (posvećen čitateljima koji imaju ustrajnost krčenja puta do novih spoznaja pažljivim iščitavanjem), dakle spoznaja koju svojim elukubrirajućim pristupom ovi autori tek otvaraju. Naime, bogatstvo i građa ove sociološko-povijesne analize nadilaze potrebe prvospomenutih čitatelja te uistinu omogućavaju višeslojno iščitavanje. Omogućava se dijalog u smjeru raz-

rade kronologija i prostornosti (toliko zanemarenih u postmodernističkom diskursu) te utiranja puta novog načina iščitavanja »sudbina« pojedinaца i populacija, do sada površno smještenih u popularni svijet »naracija« i »diskursa«. U trajnoj smo potrebi znanstvenih analiza mudrijih od onih samo »narativnosti«, »diskurzivnosti«, »brikoliranja« evidentnim te »pastišiziranja« dopadljivim. Analiza ovih eminentnih znanstvenika (poglavito stručnjaka povezanih po višedesetljetnim eruditskim uvidima, znanjima i iskustvima) pruža, kroz svoj inovativan pristup, podizanje razine uvriježeno doslovnog i deskriptivnog pristupanja populacijama i fenomenima vezanim za migriranje na razinu digniteta što one zaslužuju.

Poglavito, to se odnosi, iskustveno važno, na hrvatsko migriranje i stoljetno prisutne (globalno) migrante. Migriranje čije su sociologijske i povijesne dimenzije zatirane, prešućivane, omalovažavane te gotovo pa zatrte u današnjim »ugodama« ahistorijskog, kao i strahu od migrantnih tendencija pojedinaца i populacija »došljaka«. Na ovoj razini autori nas uvode u važnu premisu etičkog značenja — onoliko koliko smo sposobni na temelju vlastitog iskustva rekonstruirati, spoznati i pamtiti migrantnost vlastitih populacija, toliko ćemo biti sposobni shvatiti, braniti i poštovati migrantnost Drugih. No, dok je prvi dio ovog pristupa smještan u »tradicionalnost«, »primitivnost«, »nedemokraciju« (baš kao i njihovi »opasani« protagonisti i »pamtitelji« — s iskustvom ili oni koji analiziraju njihovo iskustvo), drugi dio se smješta u tolerantnost, demokraciju i podupiranje ljudskih prava (metaforično, baš kao i sramna oplakivanja »slučajeva« Lampeduse svakog desetljeća).¹ Ono što se eklatantno krši jest shvaćanje da bez spoznavanja i poštivanja vlastite migrantnosti ne može postojati ni ispružena ruka spoznavanja Drugosti i krajnjeg čina migriranja, odnosno demokracije tolerantnosti spram Drugačijeg.²

Autori Rogić i Čizmić potpuno su svjesni ovog humanog, funkcionalno zaobavljanoг kodeksa etike i uspostavljaju primarno ishodište svoje znanstvene

¹ Odnosi se na dva nedavna tragična događaja u vezi s potopljenim izbjeglicama kod otoka Lampeduse (listopad 2013.) te činjenicu da je taj sredozemni plovidbeni koridor već desetljećima, uz prešutnu suglasnost »zabrinute« međunarodne zajednice, morsko stratište onih koji ga pokušavaju prijeći pri bijegu iz vlastitih zemalja. Primjerice, jedan od mnogih zabilježenih (no ne i zapamćenih) pokušaja prijelaza — onaj 12.000 Albanaca, 6. kolovoza 1991. godine u Italiju. Brod im je bio uništen pri presretanju talijanske ratne mornarice kod Otrantskog zaljeva (Marsella A.J. et al., *Amidst Peril and Pain*, APA, Washington DC, 1994., str. 359).

² Znanstvenicima u području prisilnih migracija već je duže vrijeme razvidno da se parlamentarni stavovi članica Europske unije nikada neće usuglasiti s obzirom na to da se »tolerantnost« spram azilantata, izbjeglica i u najširem smislu migranata umanjuje s »klizenjem« Schengenskih bedema na istok. Da je tako, samo treba svjedočiti doslovne građevinarske promjene koje nastaju na bilo kojem graničnom prijelazu zemalja najnovijih članica, poput trenutačno Republike Hrvatske, te nasuprot tome osluhnuti EU parlamentarne debate predstavnika članica starosjedilaca, poput Francuske, Njemačke ili Engleske. Potom, ustvrditi da su migranti doista *lakmus tolerantnosti* usred trajnih europskih ksenofobičnih tektonskih gibanja.

analize kroz premisu da je hrvatsko društvo po svojoj povijesnoj zalihosti iskustva migrantnosti društvo potentno za ovu sintezu humanosti, pod uvjetom prisjećanja, nezaboravljanja i osvježavanja bitnih odrednica vlastite stoljetne migratornosti. Odnosno, preciznije — odselidbe.

Razlikovnost autorske analize sram analiza srodne literature

Kapacitet, prije svega etičkog, a potom i holističko-interdisciplinarnog analitičkog pristupa autora tvori četristsedamdesetijednu stranicu vrijednog iščitavanja jednog sasvim novog pristupa hrvatskoj odselidbi, njezinu migratornom otisku i snazi, kao i povijesnom značenju samog fenomena. Pri tome se možemo poslužiti orijentirima samih autora iz predgovora, u kojem naznačuju tri temeljne razine razlikovanja njihova djela od djela autora srodne literature.³

Svoju autorsku matricu razlikovnosti impostiraju na tri razine: tematskoj, metodologijskoj i žanrovskoj.

Na *tematskoj razini* osnovni se odnos očituje u paru *modernizacija-odselidba*, poglavito odnosa hrvatskog društva, u odabranom razdoblju od 1868. do 2001. godine »*sram hrvatskog iseljeničkog pitanja*« (prema jednom od autora/Čizmić). Dakle, u središte analize smještaju *hrvatsko društvo*, vremenski šireg raspona, »*kada se u njemu oblikuju pojedini modernizacijski valovi i kada se u društvenoj praksi oblikuju i ustaljuju odselidbeni oblici ponašanja kao najtočniji odgovori na nastale životne prilike za nemali broj hrvatskog stanovništva*«. No, za razliku od srodnih temata i njihovih autora⁴ ponuđeni rad autori svjesno usmjeravaju na tematiku odnosa cjeline hrvatskoga društva spram odselidbe, pomno sakupivši građu razasutu i fragmentiranu, u koherentnu matricu prema kojoj se mogu provesti i daljnje analize ovakvog sociološko-povijesnog iščitavanja odselidbi, u slijedu analitičkog napora koji su poduzeli sami autori. Dakako, to je poglavito postignuto i kroz metodološki iskorak te iznimnu rigoroznost u odmjerenom usuglašavanju autorskih struka.

Nije pretenciozno naglasiti da je takva precizna znanstvena elokventnost i sofisticiran odnos spram opservirane građe i fenomena jedino moguć ako se temelji na istinskom znanstvenom svjetonazoru cjeloživotnog angažmana eruditskog tipa.

Stoga, na *metodologijskoj razini* autori ostvaruju ovaj zahtjev isprepletanjem *sjecišta sociologijske i povijesne analize*, koji jedini (globalno prihvaćeno, kao i uvriježeno od autora) mogu iznjedrati sociologijsku i povijesnu (da-

³ Daljnji tekst ovog osvrta uvelike se oslanja na sam tekst djela te će se, radi lakšeg praćenja, koristiti što manje navodnika, s naglaskom da se većina teksta oslanja na izvorne autorske sintagme i leksik.

⁴ Autori tu posebno naglašavaju tematiku odseljeničtva i zajednica odseljenika (I. Čizmić, M. Sopta, V. Šakić, *Iseljena Hrvatska*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.), te onu povezanu s gospodarskim uvjetima i hrvatskim iseljeničkim pitanjem (djela R. Bičanića, Š. Dodana, M. Ivšića).

kle, naglašeno, dubinsku analizu) migratornih razdoblja i procesa, prečesto zanemarivanih migratornosti (ranije spomenutom površnom analitikom »zanimljivih« odsječaka povijesnosti i/ili slijepih polja struka). No, odabir analitičkih *sječista* autori vide više u službi rasvjetljavanja onih još neodređenih dionica u drugih struka. Poglavito se to, smatraju autori, odnosi na ekonomiju, pravo i antropologiju te činjenicu da »*većina financijskih i općenito ekonomskih prinos hrvatskog odseljeničtva zavičajnom društvu još nije sustavno obrađena*«. Na ovoj *metodološkoj razini* autori predviđaju i nužnost novog naraštaja iščitavanja hrvatske odselidbe, koji svoje uvide temelje na osnovama većeg broja disciplina i modela koordiniranih kroz nove pristupe i analize. Posebnu potporu takvu pristupu i odnosu autori vide u već brojnim izrađenim radovima u području demografije.

Na *žanrovskoj razini*, pak, autori naglašavaju nespecifičnost sektora koji pokriva njihova analiza. Njezin cilj vide u prekoračivanju međa, s ciljem na upućivanja prema obrisima cjeline događaja ili mehanizama. Iz toga proizlazi, kako autori naglašavaju, rabljenje slobodnijih tehničkih postupaka (primjerice tipologizacije i ponegdje šire istraživačke imaginacije) radi nadopune »slijepih mjesta« dosadašnjih analiza, kao i usmjeravanje analitičke pozornosti izvan djelokruga, normativnim nasiljem oblikovanog »multikulturalizma« i pratećeg epistemološkog manirizma (pitanje Drugih u susjedstvu) te ponajviše u sferi »*Pitanja o odselidbi, o njezinim sudionicima, a navlastito o središnjim mehanizmima što na više događajnih razina oblikuje putanje i sudbine 'ljudi u pokretu'*«.

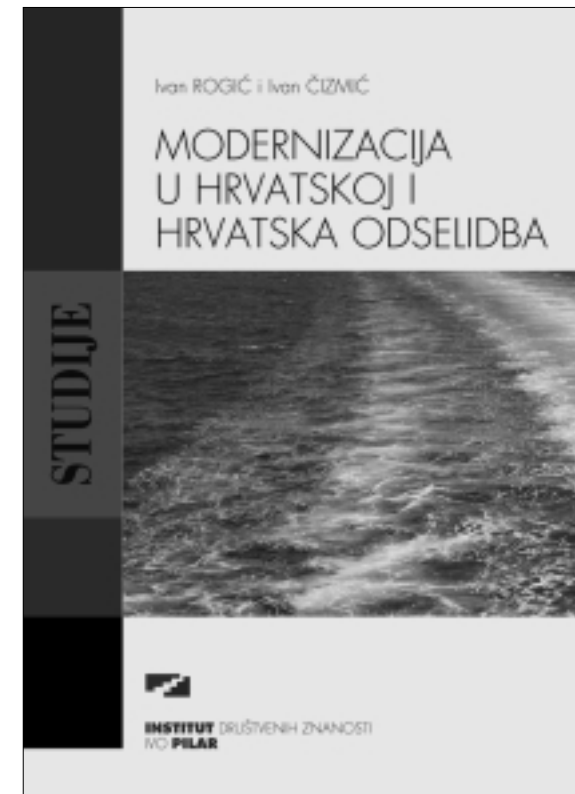
Autori, preporučivši čitanje na tom tragu, proglašavaju ponuđenu analizu ove knjige kao analizu u žanrovskim granicama *pokušaja* — s naglaskom da je »*jedno od važnijih obilježja pokušaja i obavezivanje na — nove pokušaje*«.

U završetku Uvoda čitateljima je ponuđeno ulaženje u bogatu građu i vrlo koherentnu analitičku sintezu kroz istraživački raskrčen teritorij, za koji se autori nadaju da će postati izvorište novih pokušaja, istog smjera. Štoviše, smatraju da će se smisao ove analize potvrditi tek daljnjim »pokušajima«. S obzirom na to da je i svrha ovoga osvrta usmjerena i usuglašena s autorovim naputcima, daljnji prikaz će biti usmjeren na mapiranje samog sadržaja (po poglavljima) knjige te orijentiranje budućih čitatelja na (samo) jedan od mnogih mogućih načina iščitavanja knjige⁵.

Orijentacija po poglavljima i mapiranje djela *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*

Djelo je koncipirano u šest poglavlja, isprepletenih glavnim sociologijskim i povijesnim analizama autora te temeljenih na sintezi njihovih dugogodišnjih is-

⁵ S obvezujućim naglaskom da je ovaj osvrt samo jedan od mogućih načina čitanja, s nužnom vulgarizacijom koja prati redukciju bogatog štiva na dvadesetak i nešto stranica sažetog teksta.

traživačkih doprinosa. Šest dijelova tvore: I. *Tko je odseljenik*, II. *Odselidba u prvoj hrvatskoj modernizaciji*, III. *Odselidba u drugoj hrvatskoj modernizaciji*, IV. *Odseljeničtvo nakon 1991. godine*, V. *Katolička crkva i hrvatska odselidba*, te VI. *Zaglavni osvrt prema tipologijskim obrisima hrvatske odselidbe*.

Ovi dijelovi su popraćeni poglavljima: *Literatura* (sa 219 literaturnih jedinica), *Sažetak* (uz engleski prijevod), *Bilješka o autorima* i *Imensko kazalo*.

I.

Prvi dio, *Tko je odseljenik?*, strukturiran je kroz potpoglavlja *Polazna tipologija* i *Odselidba s hrvatskih granica*.

Unutar *Polazne tipologije* autori upozoravaju na usko definiranje odseljenika kroz klišeizirane odrednice čvrstih kategorija »*nikada se ne vratiti*« ili »*otići da bi se zaradilo*«. Uvode tipologiju R. Cohena (1997.) u kojoj postoji šest tipova prema kojima razlikujemo odseljeničku skupinu u pokušaju bijega (*Odse-ljeničtvo žrtava*), one u odselidbi u doba kolonizacija i ostvarivanja carskih ciljeva (*Imperijalno, carsko odseljeničtvo*), one u potrazi za radom (*Radno iseljeničtvo*), one koja je dio trgovačke ekspanzije, poput kineskog trgovačkog odseljeničtva (*Trgovačko odseljeničtvo*), odseljeničku skupinu u bijegu zbog

uskrate političkih prava (*Političko stanovništvo*) te iseljništvo po tipu ostvarivanja aktualizacije znanja i očuvanja kulture (*Kulturno i znanstveno iseljništvo*). Ovoj matrici tipologije, autori drže, važno je dodati i *imaginarij, odnosno, odseljeničku ideologiju* — što prema autorici I. Omelaniuk (2003.) tvore (i) kulturna prerada i kulturno »skladištenje« temeljnih događaja, (ii) kolektivno sjećanje, (iii) idealizacija zavičaja, (iv) san o povratku, (v) otpornu narodnu identifikaciju, (vi) solidarnost sa su-odseljenim istog naroda te (vii) razliku i napetost između doseljeničke skupine i društva u koje dolaze.

Priloženim tipologijama autori nas uspješno uvode u potrebu elastičnijeg poimanja identiteta odseljenika te uvelike korigiraju krutu pravocrtnu shemu dugog ostanka i ekonomskog motiva zarade odseljenika. Na tome tragu naglašavaju pravo odseljenika na vlastito oblikovanje života — te — prema tipologiji Čizmić, Mikačić (1974.) dijela »pokretne/pokrenute« skupine koje navlastite ciljeve ostvaruju u četiri osnovne inačice — (i) osvajač, (ii) kolonist, (iii) poduzetnik, (iv) industrijski radnik. Ovdje je bitno istaknuti postojanje viška životne autonomije prema kojoj odseljenici *stječu novu socijalnu pozornicu i novu prerasjediobu životne perspektive*. Dakako, ovdje razlikujemo i druge tipove definicija, od pravnih sve do onih rukovođenih razlikovanjem dragovoljnosti ili prisile odselidbe. Kako autore zanimaju zbilja i dinamika odseljeničkog djelovanja, naglasak je na odseljeničkom djelovanju »s onu stranu postojećeg stanja stvari«.

Kroz potpoglavlje *Odselidba s hrvatskih granica* autori sažimlju događaje hrvatskog odseljništva, raspetog u povijesnom vremenskom razdoblju od 15. do 18. stoljeća, kroz bitnu odrednicu pet smjerova s hrvatskog teritorija. U promatranom razdoblju distingvira se: 1) *istočni*, u vremenu najžešćih osmanlijskih osvajanja, karakteriziran činjenicom gubitka traga prisilno odvedenih u različite dijelove Osmanskog Carstva; 2) *sjeverni*, dominantni u 16. te 17. i 18. stoljeću (iz Like, Gacke i Krbave prema Ugarskoj, te bunjevačkih i šokačkih skupina iz zavičajnih bosanskih i hercegovačkih područja); 3) *sjeverozapadni ili gradišćanski iz zapadne Slavonije prema Austriji*; 4) *zapadni*, na područja Trsta i Gorice te mletačke uprave i 5) *jugozapadni*, širokim apeninskim potezom, od Furlanije do Sicilije.

Rasprostranjenost odseljenog hrvatskog stanovništva dopunjena je i procjenom broja, pa tako prema jednom od citiranih autora, A. Laušiću, broj »otetog« hrvatskog stanovništva, spomenutog razdoblja i smjerova, jest oko milijun žitelja. Možda važnije od broja, autori nalaze da su posljedice, koje se već u 18. stoljeću počinju oblikovati: i) *malobrojnost stanovništva i mala gustoća naseljenosti*, s posljedično slabim izgledima modernizacije (ovisne o gustoći u socijalnoj strukturi); ii) *militarizacija trećine teritorija*, iii) *manjak povjerenja*; iv) *etnički selektivna urbanizacija* te v) *posustajanje visokog hrvatskog plemstva*.

II.

Drugi dio, *Odselidba u prvoj hrvatskoj modernizaciji*, strukturiran je kroz potpoglavlja *Općeniti obris prve hrvatske modernizacije*, *Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* (Sjena cjeline, Osnovni kvantitativni podatci, Glavni odselidbeni smjerovi, Obilježja i tipovi odseljenih, Povratništvo); *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti*; *Država i odselidba*.

Važno je naglasiti da se drugo i treće poglavlje temelje na iscrpnoj analizi jednog od autora (Rogić I., *Tehnika i samostalnost*, 2000.), koji skicira, prvi put u nas, sociološki obris razdoblja hrvatske modernizacije te daje okvir za interpretiranje treće hrvatske modernizacije (poslije 1990. godine).

Prva hrvatska modernizacija traje od 1866. do 1941. godine i bitna je zbog boljeg analitičkog sagledavanja procesa odseljavanja iz hrvatskih zemalja, koji su igrali nemalu ulogu u formiranju tog perioda (polu)modernizacije.

Ključne činjenice *obrisa prve modernizacije* autori navode kroz sljedeće fenomene: i) *Dvostruke periferije* — naime, Hrvatska u taj period ulazi sa shematičkom dvostrukom periferijom; *na europskoj razini* — kroz pripadnost drugom krugu zemalja u odnosu na vodeće sile Austro-Ugarskog Carstva, a na *unutrašnjoj razini*, sekundarno u odnosu na vodeće zemlje Carstva. Sinergija obaju učinaka tvori *unutrašnju kolonizaciju*. Ovakav shematizam je primjetljiv do 1918. godine, kada je Hrvatska uvrštena u prvojugoslavenske zemlje te se po kulturnom krugu ne može svrstavati u periferijske, no po političkoj, vojnoj i financijskoj moći ona to vidljivo ostaje; ii) *Nadnacionalno politički steznik modernizacije* — gdje je razvidno da na oblikovanje modernizacije uvelike utječe vlast »odozgo« — Carstvo u razdoblju do 1918. godine, te dinastička prvojugoslavenska vlast od 1918. godine. — stvaraju uvjete nemoći i siromaštva naroda (epidemije, poplave i slično) koji ostaje zanemaren uslijed institucijske zapuštenosti; iii) *Zapriječene industrijalizacije* — gdje se hrvatska industrijalizacija oblikuje u kroničnom manjku središnje političke i državne potpore, s obzirom na to da hrvatsku strategiju određuju, paralelno, još habsburška i ugarska strategija, a poslije i srpska, što uvelike određuje stratifikaciju poduzetničke moći i sposobnosti izvan hrvatskih nacionalnih interesa napretka; iv) *Usporene urbanizacije*; v) *Nedovršene birokratizacije*; vi) *Prakse »zamjene« stanovništva* — gdje sve navedene otegotne okolnosti života hrvatskog naroda, negativnim utjecajem, daljnje uobličavaju i dužničke ovisnosti i lihvarski kapital, uz koje je jedini put opstanka — *odseljavanje*. U istom razdoblju, no pod povoljnijim uvjetima strateških nacionalnih interesa, ranije spomenutih strategija, bilježimo doseljavanje drugih nacionalnih skupina s naglaskom na uložiti što je kontinuirano pronose i imaju hrvatske odselidbe. Dalje, autori sažimaju posljedice kroz: vii) *Dvije sažete usporedbe* — one po povećanju stanovništva i BDP-a, gdje obje pokazuju, u odnosu na svjetske trendove istih razdoblja, da se u Hrvatskoj, unatoč povećanju obaju, ne povećava opseg istih parametara.

Stoga autori podsjećaju na važnu ocjenu J. Županova za ovo razdoblje, kao doba oblikovanja *polumodernizacije*, korigirajući ga u smjeru primjera kolonijalnih predložaka.

Autori nas uvode u poglavlje *Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* upozorenjem da ne bi bilo točno promatrati odselidbu, spomenuto, brojnih i kontinuiranih odrednica, samo kao rezultat problema svakodnevnog života. Rezultanta je to mnogo širih razmjera, koja sežu u *cjelovit tip* društva, koje svoje teškoće ne može nadmašiti drugačije negoli *odselidbom*. Ovakvu tipičnost pojašnjavaju: i) *Manjkom državne samostalnosti*; ii) *Manjkom povjerenja* (u smislu nepostojanja uvjeta za pretvorbu tradicionalne mehaničke solidarnosti u zbilju organske solidarnosti); iii) *Periferijskom evolucijom tehničke subjektivnosti* (u smislu nepostojanja tehničke zrelosti za »skok« u samostalno prevladavanje promjena, primjerice, u slučaju promjene s jedrenjaka u parnjake, što bi zahtijevalo postojanje hrvatskih brodogradilišta); iv) *Socijalnom strukturom s minimalnom okomitom propusnošću*; v) *Osamljenosti seljačkog svijeta* (koji postaje, kroz sve promjene ovog razdoblja, najmanje povoljan za život).

Na početku potpoglavlja *Osnovni kvantitativni podatci* autori naglašavaju kako je gotovo nemoguće ući u trag svim brojčanim podacima za razdoblje prve hrvatske modernizacije. To temelje uvidom u šest razloga: 1) nepostojanje sustavnog bilježenja odseljenja u banskoj Hrvatskoj (1898. godine); 2) siva zona u kojoj su se odseljeni izmicali naložima zabrana odseljavanja; 3) postojanje različitih upravnih cjelina kroz promatrano razdoblje, te sustavno nebilježenje; 4) nepostojanje mogućnosti usporednih brojčanih analiza (zbog svega navedenog); 5) promjene teritorijalnih cjelina u promatranom razdoblju; 6) te fenomena odselidbe u postojanju ranijem od službene svijesti potrebe bilježenja, s posljedicom da su najveći valovi odselidbe (oko 1860. godine) ostali nezabilježeni. Ipak, autori se služe dvama demografskim obradama — prema I. Nejašmiću (1991.) te prema J. Geli, A. Akrapu i I. Čipinu (2005.). U poglavlju *Glavni odselidbeni smjerovi, obilježja i tipovi odseljenih* autori upućuju na pet smjerova (Sjeverna Amerika i Kanada, Južna Amerika, Australija i Novi Zeland, zemlje Zapadne Europe te rezidualni smjer prema afričkim zemljama). Na pitanje »*Tko odseljava?*« autori naglašavaju da se hrvatskim odseljenicima ovog razdoblja dopisuje *animus revertendi* (privremenog odseljenika s povratničkom namjerom), što dakako nije održivo s obzirom na slabu argumentaciju na temelju brojčanog stanja, kao i »neuhvatljivost« mrežne strukture iseljeničkih zajednica kroz koje je bilo olakšano snalaženje (pa i ostanak) u useljeničkim zemljama. Štoviše, u tadašnjoj carskoj upravi rabila se *strategija predmodernosti* koja je urodila zbiljom gospodarskih poticaja na odseljavanje: prvo, *usitnjenosti seljačkog posjeda*; drugo, *seljačkim prezaduživanjima*; treće, *propadanjem brodarstva na jedra*; četvrto, *odsutnošću aktivne razvojne politike na selu*; peto, *odsutnošću industrijske ekspanzije*; šesto, *nemodernom upravom*.

U ovaj dio faktorske raščlambe autori uvode termin *političkog iseljenništva* kao oblika direktnog odgovora, kroz »glasanje nogama« (odselidbom!) na kontinuirano neodržive uvjete života, koje provodi vladajuća uprava. Godine 1918., naglašavaju, javlja se, i konkretno, politički potaknuta odselidba, posljedično zbog (na prvom mjestu) *institucijskog nasilja* nad hrvatskim seljaštvom i (na drugom mjestu) *izravnog političkog zatiranja hrvatskog državnog identiteta i ovlasti*. Ovdje je važno naglasiti autorsko precizno definiranje mehanizama, obaju temeljenih na germanizaciji i/ili ugarizaciji, kao i političkoj i upravljačkoj praksi korištenja srpskih skupina, kao posebnog protudruštva, »bočnog« djelovanja u sustavu ugarizacije.

Od tipova iseljavanja autori još naglašavaju *odseljenništvo potaknuto odselidbenom tradicijom*, kao u slučaju velikog vala odselidbi do Prvog svjetskog rata; te *odseljenništvo potaknuto likovima »novog svijeta«*, kao u slučaju *imaginarnog sklopa* predočavanja zbiljnosti, ponajprije američkog, i njegove privlačne moći.

U odnosu na iznesene tipološke sheme autori zaključuju da u razdoblju prve hrvatske modernizacije postoje tri glavna tipa hrvatskog odseljenništva. Prvi, najснаžnije prisutan, tip je *gospodarskog iseljenništva* određenog *modernizacijskom nesposobnošću* carske vlasti i pripadajućim *kolonijalnim upravljačkim praksama*. Za oboje su vezani postupci postupnog slabljenja hrvatskog društva te pripreme polaznih uvjeta za naseljavanje novih, solidarnih s Carstvom i kolonijalnom upravom, doseljeničkih skupina. Drugi tip je onaj *političkog odseljenništva*, a treći je *kulturno odseljenništvo*.

U potpoglavlju *Povratništvo* autori ističu (na temelju demografskih analiza) da za ovo razdoblje povratništvo ne oblikuje presudno odselidbenu zbilju te da je u cijelom promatranom razdoblju sekundarno.

U potpoglavlju *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti* autori upućuju na rijetko citirane onovremene rasprave, procjene i pretpostavke o odseljeničkim procesima. Problem je, dakako, bio prisutan u novinskoj, književnoj, znanstvenoj i političkoj javnosti te »rastegnut« između rasprava o dobitku ili nacionalnom gubitku hrvatskog odseljenništva. Jedan od onih s jasnom vizijom o procesu odselidbe bio je M. Ivšić (1933.), koji je jasno govorio da je odselidba zapravo proces koji se oblikuje manjkom ili odsutnošću modernizacijske politike, te manjkom modernizacijske snage. Upozoravao je kako je unatoč procjenama dobitka (kroz veličinu pošiljaka ili bankovnih uloga iz odselidbe), ona veliki nacionalni gubitak. »Otisak« toga glasa ogleda se i u onodobnoj književnosti, te autori upućuju na skicu C. Milanje (2009.) o četiri osnovna odseljenička tipa u promatranom razdoblju hrvatskog odseljenništva. Tipovi su to u djelima P. Pre-radovića i S. S. Kranjčevića (*putnik s likom žrtve*, sve do *političke*), A. G. Matoša (*iseljenik*), I. Vojnovića i I. Tucića (*kapitalistički grabežljivac*) te M. Krleže (*emigrant-intelektualac*). Naglašeno je kako je ova skica tek orijentacijske kak-

voće, s obzirom na to da do našeg doba sustavnog istraživanja u ovom smjeru nema.

Drugi dio autori završavaju potpoglavljem *Država i odeslidba*. Potpoglavlje je to najveće težine u odnosu na primjedbe da postoji neistražena mreža socijalnih, povijesnih, sve do psihološko-političkih odrednica oblikovanja odselidbenih procesa promatranog razdoblja. U zaključku su navedena tri glavna »slijepe mjesta« u odnosu prvojugoslavenske države prema odseljeništvu i odseljenicima. *Prvo*, vlast Kraljevine stvara uvjete *onemogućene modernizacije* i razvitka društva oslanjajući se poglavito na britanski i francuski kapital, te rabeći kolonijalne stilove gospodarenja. Kolonijalni shematizam se ogleda u nizu koliko nepovoljnih toliko i kontinuiranih trendova pristupa lokalnom stanovništvu, bez jasnog ulaganju u razvojnu matricu društva. U takvoj situaciji ne postoji mogućnost reverzibilnog djelovanja na odseljeničke smjerove, nego njihovo saniranje ostaje na razini, prema autorima, »vodoravne higijenizacije« cijelog procesa. *Drugo*, postoji *sustav državnog terora*, temeljen na vojnim i policijskim, od vlasti, uzurpiranim institucijama, koji postupno oblikuje društvenu zbilju oslanjajući se na gospodarsku i socijalnu zbilju kolonijalne polumodernizacije. Naime, »domaći« sudionici u podijeli dobara ostaju ogoljenog razvojnog puta, s obzirom na to da su na kraju lanca podjele ograničenog kolonijalnog fonda. Kontekst je to i zaustavljanja *sustavne uporabe korupcije*, koja se primjenjuje kao »prihvatljiv« *civilni* predložak monopolne prerazdiobe preostalih dobara. *Treće*, *aktivno zatiranje hrvatskih i narodnih nacionalnih prava* koja su u potpunoj kontrateži predodžbi kraljevske kuće Karadorđević o novom kraljevstvu i stavu da su sve zemlje do 1918. godine u sastavu Austro-Ugarskog Carstva *srpski »pravedan«* ratni plijen. Kulminacija ovog stava ogleda se i u ubojstvu S. Radića u Narodnoj kupštini (1928. godine), što na praktičnoj i simboličkoj razini ističe poruku kako su Hrvati narod koji je glavni izvor teškoća u državi.

III.

U trećem dijelu, *Odselidba u drugoj hrvatskoj modernizaciji*, strukturirana je kroz potpoglavlja *Općeniti obris druge hrvatske modernizacije; Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* (Osnovni kvantitativni podatci, Glavni smjerovi odselidbe, Podatci o dobi, spolu, naobrazbi i narodnosti odseljenih, Kako se selilo?, Glavni odselidbeni tipovi, Povratništvo); *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti* (O kakvoći javnosti, Gospodarski likovi odseljenih u javnim slikama, Politički likovi odseljenih u javnoj uporabi, Sociokulturni likovi odseljenih); *Država i odselidba* (O četiri odnosa prema odselidbi; Dva odnosa u sjeni, Dva odnosa na javi).

Druga hrvatska modernizacija obuhvaća razdoblje od 1945. do 1990. godine i bitna je za daljnje analitičko obuhvaćanje dinamike procesa odseljavanja iz hrvatskih zemalja, koji su igrali nemalu ulogu u formiranju i ovog razdoblja

modernizacije. Važno je naglasiti da se na temelju iscrpne analize jednog od autora (Rogić I., *Tehnika i samostalnost*, 2000.) i u ovom poglavlju polazi od nekoliko temeljnih uvida. Ključne činjenice obrisa druge modernizacije tvore fenomeni sadržani u sljedećim mehanizmima i procesima ovog razdoblja:

i) *Totalitarna osnova modernizacije* — radi se o političkom i upravljačkom predlošku koji odbija korijene i prakse parlamentarne političke tradicije; autonomiju pojedinca; a u komunističkoj inačici odbija i kapitalističko upravljanje razvitkom s osloncem na privatno vlasništvo i pravnu regulaciju gdje se jasno dijele privatna i javna sfera. Dvije važne sastavnice modela odnose se na *kakvoću subjekta modernizacije* (pojava *revolucionarnog* subjekta, koji dolazi kao sudionik bez identitetske veze bilo s kojom konkretnom društvenom konfiguracijom, neprovjerljiv je u svojoj političkoj ili upravljačkoj kakvoći kroz ustaljena mjerila, kao i nepovjerljiv prema svima koji bi ga provjeravali, smještenim u kategoriju neprijatelja); te *odabir modernizacijskih sredstava* — *privatizacija države* i njoj komplementarnih javnih ustanova (obilježen nadzorom političke skupine koja ga uspostavlja, te njihovim posljedičnim zaposjedanjem cjelokupnog vlasništva, koje tada ponovno postaje *privatno*); ii) *Jugoslavenski državni kontinuitet*, koji je nastavak nekoliko praksi iz razdoblja prve modernizacije (nagodbenačkog predloška, kontinuiteta kolonijalne prerazdiobe stanovništva, te neprijateljskog statusa hrvatske samostalnosti); iii) *Legitimacijska klopka* — s korijenom u načinu na koji *revolucionarni subjekt* rekonstruira drugojugoslavensku vlast, samoprozvano obrazlažući metode nužnim u svrhu povijesne misije spašavanja radničke klase od kapitalističkog ugnjetavanja. Pri tome postoji ozbiljan *statistički manjak radničke klase*, koja se potom ubrzano konstituira, te istovremeno paradoksalno »spašava«. Autori naglašavaju kako se ova mobilizacija statističke radničke većine u korist politike »oslobođenja klase« dovršava u specifičnom *rentijerskom shematizmu* gdje je radnik rentijer i vlasnik mjesta ako je pripravan na sudioništvo u mobilizaciji ovog komunističkog oblika organizacije vlasti. Aksiologijski sklop iz kojeg se ovaj savez održava, prema J. Županovu, nazvan je *egalitarnim sindromom*. Tako u osnovi ovog procesa radnička većina ograničenih sposobnosti i kompetencija pokazuje komunističkoj vlasti da joj se opravdano priznaju posebne zasluge na poslovima čuvanja poretka. Skupine koje bi samo htjele »živjeti od rada« dovedene su time u poziciju sumnjivih namjera ili štoviše, bliže, etiketiranju kao potencijalni ili zbiljski neprijatelji poretka; iv) *Sumrak seljaštva* — totalitarni tlak i poredak, spomenutih drugojugoslavenskih odrednica, uvelike oblikuje propadanje seoskog svijeta, koje se reflektira i na sam lik seljaka kao negativca. Etiketa »seljak«, »seljačina« koja se rabi jedne je vrste, sociokulturno shvaćena — kanta za smeće; v) *Industrijalizacija »unazad«* model razvoja industrijskog sektora u drugojugoslavenkom razdoblju oblikuje se *apstraktno* kroz *političku racionalnost »odozgo«*, a ne kroz gospodarski ili bilo koji drugi uobličavajući modalitet (re-

cimo seljački) koji bi joj pružio konstrukcijsku čvrstinu. Tri su ključna mjesta raspoznavanja ove neučinkovite industrijalizacije — *inovacijska sporost*, *socijalna grubost* i *ekolojska grubost*. Izravan otisak takva predložka industrijalizacije ustaljuje »podzaposlenost«, odnosno jasnije »tehničke nezaposlenosti«; vi) *kaotična urbanizacija* — uvelike u službi stvaranja statističke većine radnih ljudi, a po potrebi i građanina, dojučerašnjeg »seljačine«. Svi su oni centripetalno orijentirani prema urbanizacijskim centrima, naslonjenim na nadmoć industrij-skih radnih organizacija, te s mogućnošću pružanja vrlo uspješnih radničkih karijera. Dugoročno, u takvim je masovnim pokretima i umjetnim tvorbama »građanski« manjak sociokulturnog kapitala. U posljedičnim desetljećima to će se pokazati kao fatalno za mnoge hrvatske gradove. Ovdje, dopunjujući aluziju autora, spomenimo Vukovar ranih 90-ih godina i konotacije s kombinatom »Borovo«; vii) *Supstandarna birokratizacija* — u promatranom razdoblju birokraciju nije moguće oblikovati na klasični veberovski način — kroz profesionalnu racionalnost i etiku dužnosti. Nasuprot tome, razvidno je da se ona oblikuje kroz prakse kojima je jedini cilj učvršćivanja i potvrđivanja privatne uporabe društva/države na korist gospodara poretka. To je ujedno podloga trajnog razvoja i ustaljivanja manjka kompetencije, autonomije i rada iz dužnosti; viii) *Samoupravljački otpor* — tlaku spomenutog totalitarnog nadzora izmiče jedno sasvim specifično *međupodručje*, ne nebitnih procesa u odnosu na pokušaj odupiranja kroz autonomiju. Samoupravljanje, kao model radničkog upravljanja državom, ostvaruje se na više razina — državnoj, radnih organizacija, lokalnih zajednica i kroz civilne likove samoupravljanja; ix) *Gospodarski skok i doskok* — nasuprot prethodno iznesenom, drugojugoslavensko je razdoblje i razdoblje nedvojbenih rezultata za hrvatsko društvo. Vrijeme je to povećanja (recimo u podrazdoblju od 1952. do 1980. godine) BDP-a po prosječnoj stopi od 6,7% i 6,1% po stanovniku, a broja zaposlenih po 4% godišnje (*Družić, Tica*, 2003.). Izvor nemalih društvenih otpora u Hrvatskoj treba tražiti i u činjenici da je u sklopu ove uspješnosti Hrvatska mogla raspolagati sa samo 64% ukupnih gospodarskih potencijala koji su joj pripadali. Unutar *gospodarskog skoka* važno je naglasiti da je razdoblje druge modernizacije obilježeno i priljevom nemalih iznosa iz dvaju vanjskih financijskih središta — američke pomoći te pomoći Međunarodnoga monetarnog fonda. U izvore pomoći treba dodati i onaj na razini odseljeničkog Fonda za rodbinu, zaostalu u zemlji izgradnje i razvoja.

U potpoglavlju *Općeniti obrisi druge hrvatske modernizacije; Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* autori pružaju niz podataka temeljenih na demografskoj i ostaloj dostupnoj građi, te naglašavaju nedostatak istraživanja u pojedinim nezastupljenim područjima. Primjerice, ono u području *ilegalnih odseljenika*, čije sudbine nisu zabilježene u brojkama, no prisutne su u kolektivnom pamćenju lokalnih zajednica. Za ovo je razdoblje potvrđiva, kvantitativno, tendenci-

ja gubitka stanovništva odselidbom. *Glavni smjerovi* u ovom razdoblju uvjetovani su poratnim (Drugi svjetski rat) godinama, te su to Austrija i Italija kao destinacije velikog bijega stanovništva pod teretom »neprijatelja« novog drugojugoslavenskog sustava. U kasnijem razdoblju (60-ih, 70-ih, sve do 1991. godine) njemački smjer uzima primat najčešće destinacije odseljenih. Ovdje autori naglašavaju i glavnu razliku između dvaju promatranih razdoblja i odselidbenih smjerova — u drugom predominira europski smjer, no s ustaljeno nezamislivim odljevom i u ostale izvan europske zemlje. Ove odselidbe mogu se okarakterizirati kao ishodišne sa svih dijelova hrvatskog teritorija. Ovo potpoglavlje, prema mikrotomskoj raščlambi autora, pruža i najveći broj ishodišnih tematika u neistražena područja hrvatskih (od)selidbi, a razloge neistraženosti valja smjestiti u činjenicu — koliko, neistraženih povijesnih faktora u vezi s drugojugoslavenskim položajem hrvatskog stanovništva, toliko i s faktorom nepostojećih, sustavno vođenih arhiva radi svjesnog ulaganja u poznavanje, oblikovanje i rukovođenje migracijskim procesima u Hrvatskoj. Naime, većina tih procesa se donedavno mogla svrstati pod rubriku prešućivanih, štetnih za sustav, činjenica. Dakle, vezanih s graničnim prema neprijateljskim populacijama (opasna emigracija!).

Ovakav »predvidljiv« manjak u znanju autori još preciznije raščlanjuju u potpoglavlju *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti*. To je ujedno jedini tekst u nas koji bremenitu hrvatsku povijest »neprijateljstva« spram drugojugoslavenskog poretka izmješta izvan uobičajenih stigmatizirajućih jugoslavenskih etiketirajućih okvira tipologije i smješta u realne okvire odgovora na pitanje: Tko je etiketiran u tom razdoblju? (i još je usto odseljenik). Tako, u javnoj uporabi tog razdoblja, političke likove, uglavnom ujedinjene u *neprijateljsku emigraciju*, moguće je raščlaniti na: a) *nacionaliste*, b) *ustaše*, *fašiste* i ostale te c) *teroriste*. Nasuprot etiketiranim razlikujemo i tipologiju u odnosu na *Sociokulturne likove odseljenih*. Za promatrano razdoblje moguće je identificirati četiri osnovna tipa prisutna u hrvatskom društvu: 1) uspješnik, 2) pustolov, 3) marginalac i siromah, 4) kriminalac. Autorska raščlamba ovog potpoglavlja, više nego jasno, zacrtava nužnost istraživanja hrvatskog iseljeničtva izmješetnog u područje praksi i odnosa, u širokom rasponu odsječaka (ne)svakodnevnog odseljeničkog života.

U potpoglavlju *Država i odselidba* autori problematiziraju heterogen odnos drugojugoslavenske vlasti spram odseljeničtva. Kroz *Dva odnosa u sjeni* (odnosno udaljenih od fokalnih područja javne pozornosti, bez sustavne zabilježbe, no ne manje aktualnih pri usmjeravanju praktične provedbe) i *Dva odnosa na javi* (onih koji nemaju problema s legitimiranjem u javnosti), autori nas usmjeravaju prema ključnim mjestima neuralgičnih točaka odnosa vlasti spram odseljeničtva, dapače, određenog svojevrsnom paranoidnom konstrukcijom obrane od obaveza spram odseljenog Drugog. Prva dva odnosa (u sjeni) teme-

lje se na rasponu od stava *Odseljeništvo nije problem* do stava *Odseljeništvo je neprijatelj*. Druga dva odnosa (na javi) pozitivnog su predznaka, i možemo ih pratiti kroz stavove *Odseljeništvo je sedma jugoslavenska republika* i *Pragmatično-ekonomskih snaga*. U sva četiri slučaja radi se o dinamizmu procesa koje je teško pratiti bez čvrstog sociološkog okvira (kakav je pružen u slučaju raščlambe modernizacijskih procesa) te svjesnosti o nepostojanju ustaljenog, analitički prorađenog, arhivistikom zabilježenog statusa koji bi olakšao današnje analitičko iščitavanje hrvatskih odselidbi, te još manje, gotovo shizoidne kolebljivosti odnosa vlasti spram ovog fenomena i njegovih dionika.

IV.

Tako u četvrtom dijelu, *Odseljeništvo nakon 1991. godine*, pratimo nagli obrat u odnosu spram odseljeništva, kroz potpoglavlja — *Općeniti obris prilika* (Tragovi (post)modernosti i zastarijevanje poretka, Temeljne promjene, Prigodni osvrt na neke osnovne gospodarske pokazatelje, Priznatost i prihvaćenost), *Osvrt na ulogu hrvatskog odseljeništva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti*, *Osvrt na osnovne činjenice i procese* (Odselidba i povratništvo, Organizacijski okviri, Država o odseljeni).

Analizirano razdoblje odnosi se na iznimno dramatično razdoblje hrvatskog društva koje je moguće početno definirati kao razdoblje *(post)modernosti i zastarijevanja poretka*. Tragove autori prate kroz nekoliko osnovnih »postmodernih« mijena i likova zastarijevanja. Opozicije su to *Ekologizma naspram ekonomizma* (u sklopu postmodenog okreta prema duhovnim vrijednostima i oprečnosti prema vulgarnom materijalizmu); *Individualizacije i razlika naspram masovnosti* (postmoderna »dekonstrukcija« praksi masovnosti unutar drugojugoslavenskog poretka); *Interaktivnost naspram direktivnosti* (demokratizacija odnosa, s posebnim utjecajem na birokratske predloške); *Ograničenost tehničke strukture naspram mehaničnosti* (što je naročito pogodilo sklop uhodane paleoindustrije); *Racionalnost poduzeća naspram racionalnosti političkog rentijera* (uvođenje liberalnih strategija kako bi se omogućio model zapadne »države blagostanja«); te *Ljudska prava naspram totalitarne uporabe samouprave*.

Temeljne promjene, ogledaju se pak, prema autorima, u nekoliko nezaobilaznih: a) *Državno osamostaljivanje*, b) *Agresija*, c) *Promjene političkog i društvenog modela*, d) *Pretvorba i privatizacija*. Kroz sve tokove promjena odseljeništvo pruža kontinuiranu podršku, kvantitativno mjerljivo, rastućeg tipa. No, ta je potpora nemjerljiva u najvažnijem dijelu konkretizacije. Kroz *Osvrt na ulogu hrvatskog odseljeništva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti* autori sažimlju, do sada jedini osvrt u nas (*Iseljena Hrvatska*, Čizmić, Sopta, Šakić, 2010.) te upućuju na sagledavanje sinergijskih učinaka. Politička rekonstrukcija u odseljeništvu najlakše se može okarakterizirati kao proces castell-sovski usmjeren na djelovanje isprepletenih identitetskih silnica *otpora* i *legitimacije*. *Identitet legitimacije* sažimlje sve pokretače i poticaje koji uspješno pot-

vrđuju *strukturnu vezu* između hrvatske borbe protiv agresora i za državnu samostalnost, s univerzalnim vrijednostima kao što su nacionalna prava, slobode pojedinca, demokratski poredak, pripadnost zapadnom kulturnom krugu i srodne. *Identitet otpora* sažimlje sve one hrvatske razlike koje se uspješno ugrađuju u prakse otpora drugojugoslavenskom totalitarizmu i srpskoj agresiji. Sinteza *obaju identitetsko-motivacijskih aktivatora* urodila je snažnim globalnim odjekom ranih devedesetih godina, bez koje, zajedno s uspješnom tadašnjom internacionalizacijom događanja, usred nametnutog i obrambenog rata, samostalnost hrvatske države zasigurno ne bi bila ostvarena. Unutar ovog povijesnog događanja za hrvatsko odseljeništvo autori izdvajaju nekoliko smjerova djelovanja na koje je ono bilo usmjereno kroz svoj aktivizam — Novčana i humanitarna pomoć, Dragovoljstvo, Pomoć u modernizaciji političkog sektora i javnih ustanova.

Promatrano razdoblje (od 1990. do 2000.) obilježeno je ratnim stanjem obrane Hrvatske, kao i znatnim gubitkom stanovništva kroz stradalništvo, te odselidbe i povratništvo. Po jednom od izračuna (*Živić D., 2006.*) ukupni demografski ratni gubitak u Hrvatskoj za to razdoblje iznosi 453.500 osoba. Od toga broja, migracijski gubitci kao posljedica rata iznosili bi 420.000 osoba. Neovisno o raspravama o brojčanim razlikama procjena u različitim autorima, svi smatraju da je važno u ovaj broj uvrstiti broj odseljenih Srba iz Hrvatske. Prema Živiću, na temelju unutar- i prekograničnih podataka, taj broj iznosi 314.689 osoba (1996. godine). Ako ovim iznosom umanjimo broj sveukupnog iseljeništva, možemo zaključiti da je ukupan broj odseljeničke skupine srpskog etničkog podrijetla i najveći. Tako se, u tumačenju smjerova odselidbe za ovo razdoblje, uz zapadne, dodaje i onaj istočni. Tipologija odselidbe posljedično je gospodarsko-kulturalnog tipa (zapad), te ona političkog (istok). Izračuni *povratništva* za ovo razdoblje nisu pouzdani zbog nepostojjećih statistički adekvatnih praćenja stanja. Autori upućuju na činjenicu da se čak kroz podatke MUP-a pretpostavlja da je broj povratnika relativno skroman (oko 24.000 osoba).

U potpoglavlju *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti* pružena je kontekstualizacija procesa koji se često simplificirano navodi kao razdoblje presudnih političkih i institucijskih promjena u hrvatskom društvu. Usporedno, autori daju opis *dekonstrukcije naslijeđenog »simboličnog pretka«*. Svi navedeni sociokulturni procesi i prakse imali su presudnu ulogu u stvaranju i učvršćivanju odseljeništva na položaju udaljenog Drugog. Tako dekonstrukciji podliježu procesi *fosilizacije modernosti* (s nijekanjem tradicionalnih vrijednosti seljačkog svijeta koji je u »proizvodnji« radničke legitimacijske većine akcelerirano i sustavno uništavan), *proces samorazumljivosti drugojugoslavenskog jedinstva* (u kojem se i odseljeništvo smješta u rubriku folklorne zabave i jednogodišnjih skupova produkcije, sletovskog tipa) te proces *samorazumljivosti urbanog i industrij-*

skog jedinstva (odsijecanjem modernosti od glavnog socijalnog korisnika zrele modernosti: srednjeg sloja i njegovih četiriju temeljnih obilježja — a) uloge znanja i naobrazbe, b) središnjeg položaja u obitelji i društvenoj integraciji društva, c) povjerenje u javne institucije i njihov demokratski temelj te d) smislenost rada u smjeru zaslužene i pravedne mogućnosti ostvarivanja života i napredovanja. Ponovno uključivanje odseljeničtva, kao aktivnog sudionika u stvaranju hrvatske zbilje, započinje »nultom« obranom od agresije te traje do danas u smislu jamca neuklonjive hrvatske razlike spram svake sheme reducirajućeg jedinstva. Unutar novog, javnog okvira oblikuju se i neki novi likovi odseljeničtva i njihove pripadnosti: i) *Primjeri planetarne raspršenosti Hrvata*; ii) *Primjeri članstva u elitama zemalja doselidbe*; iii) *Primjeri članstva u tuzemnim, hrvatskim elitama*; iv) *Poduzetnik*; v) *Patnik i žrtva*; vi) *Kriminalac*; vii) *Dvostruki odseljenik*; viii) *Nova hrvatska narodna manjina*.

No, svi opisani procesi nisu linearni ni finalnog progresivnog karaktera. Njihov dinamizam je nakon 90-ih godina podlegao općem kolebanju strategijskih osnova povezivanja s odseljeničtvom (s nemalom ulogom promjenjivosti u akcijama, pa onda i impostacijama institucijskog karaktera, vladajućih i nove vlasti), kao i svođenjem odseljeničtva na inkubatorsku zalihu u slučajevima glasanja, tržišnih akcija i financijskih ulaganja⁶. Na tragu svega toga autori nas s pravom, u potpoglavlju *Država i odseljeni*, dovode do zaključka o propuštenim šansama i završetku jednog razdoblja u odnosu na odseljeničtvo. No, isto tako upućuju na potrebu aplikativnih istraživanja u smjeru novih strategijskih vizija.

V.

U petom dijelu, *Katolička crkva i hrvatska odselidba* (potpoglavlja *Uporište djelovanja*, *Organizacijski okviri* i *Glavne funkcije župa i misija*), autori sažimljivo spoznaju dvaju krucijalnih studija ove tematike (*Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*, urednika msgr. Stankovića, 1980; te poglavlje, *Iseljena Hrvatska*, Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.).

Postoje dva pristupa kroz koje valja, prema autorima, analizirati djelovanje Crkve. Kroz prvi uvažavamo koncepcije i prakse *autonomno oblikovane* u samoj Crkvi: i) Misionarstvo; ii) Karitativni rad; iii) Socijalni nauk Katoličke crkve. Kroz drugi uvažavamo koncepcije i prakse proizašle iz reakcije Crkve spram vanjskih čimbenika: i) *Masovne odselidbe*; ii) *Potrebe doseljenih u odnosu na identitetsko određenje*; iii) *Skrb na čuvanju narodnog identiteta*. Autori, sažimljajući svih šest važnih zadaća što ih Katolička crkva obavlja spram svoje odseljene pastve, ujedno pružaju i polazni, prigodni, malo poznati prikaz povijesnih silnica i temeljnih stavova njegovanih kroz, kako Katoličku crk-

⁶ Primjerice, program odseljeničke pomoći u diplomatskom radu naših veleposlanstava po svijetu.

vu u svijetu, tako i Hrvatsku katoličku crkvu. Prikaz je zaokružen potpoglavlji-
ma *Organizacijski okviri* te *Glavne funkcije župa i misija*.

VI.

Šesti dio, *Zaglavni osvrt prema tipolojskim obrisima hrvatske odselidbe*, jest ujedno i ključno poglavlje autorske preporuke za čitanje ove analize s premisom žanrovskog pokušaja — odnosno začetka novog pokušaja na prokrčenom putu prema obuhvaćanju interdisciplinarno, arhivski i mentalno razasute građe hrvatskog odseljeničtva. Takvi novi pokušaji, zacijelo su olakšani analizom provedenom kroz široko analitičko razdoblje, sve do 1991. godine, gdje se može ustvrditi da je u hrvatskom društvu na djelu specifičan trokut: *carstvo-kraljevstvo-inozemstvo*. Autori upozoravaju da se sve do 1918. godine označnice mogu čitati doslovno, a od 1918. godine nadalje (doba dvaju jugoslaven-skih država) one nemaju doslovnu osnovu. Ovakvo sociološko-povijesno kontekstualiziranje olakšava sagledavanje dugotrajnog razdoblja »manjkavih« mogućnosti za upravljanje hrvatskog društva u smjeru sprečavanja detrimentalnih procesa odselidbenih tijekova, te posljedično i povratništvom. Zbiljnost i dinamiku spomenutog trokuta autori propituju kroz nekoliko polaznih, nerijetko i samorazumljivo rabljenih ocjena. Prvo, Ima li u razdoblju od 16. do 19. stoljeća hrvatskih odseljenika *u statusu robova*? Drugo, Jesu li u promatranom razdoblju odselidbe *prisilne ili autonomne*? Treće, Jesu li hrvatske odselidbe tog razdoblja *vanjske ili unutrašnje*? Jesu li posrijedi emigracije ili (samo) migracije? Četvrto, Jesu li odselidbe u promatranom razdoblju *dijelom šire prakse Carstva, s ciljem zamjene hrvatskog s nehrvatskim stanovništvom*? Na tragu posljednjeg pitanja moguće je, smatraju autori, govoriti i o doselidbi s dvama učincima — i) kolonizacijom kroz gradove i identitetske pretvorbe u smjeru seljačko/hrvatsko naspram gradsko/nehrvatsko; ii) doselidbi kroz osnivanje posjeda/veleposjeda.

Sva dinamika opisanog razdoblja, po teritorijalnoj pokretljivosti u hrvatskom društvu, atipične je veličine mjeri li se tadašnje društvo ritmovima i vremenskim ciklusima, što je konvencionalno dopisuju idealnotipičnim predodžbama o tadašnjim europskim rubnim društvima. No, za razliku od statičnih i sporih društava, u hrvatskom su društvu na snazi odsječci dinamičnih razdoblja koja se, prema autorima, s pravom moraju dovesti u vezu s društvom pod udarom kroz vanjsko nasilje, dužeg roka. Te prakse su prethode modernosti, no neovisno o glavnim uporištima modernosti (misli se na mobilnost i odnos spram teritorija). Nadalje, odselidbene prakse 19. i 20. stoljeća oblikovane su uvelike posljedicama što će ga na socijalni kapital imati odselidbe sporije opisanog odselidbenog razdoblja. Prva sastavnica jest — *novi teritorijalni horizont* oblikovan vojnim granicama naseljenim vojnicima i pomorstvom dubrovačkih pomoraca u mletačkoj službi. Druga sastavnica jest — *promijenjena solidarnost*

— u smislu iskustvenog ovladavanja i upućivanja povjerenja na »horizontalnu« zajednicu (obitelj, srodstvo, selo), umjesto samo vodoravnih veza. Simboličnu jezgru obiju sastavnica autori sažimlju kroz sintagmatsku konstataciju — *Odse- lidba oslobađa*.

Za razdoblje obuhvaćeno analizom prve hrvatske modernizacije (1868.-1918.) autori postavljaju dva pitanja vrijedna daljnjih rasprava — Prvo: *Je li mo- dernizacija s kojom je u promatranom razdoblju suočeno hrvatsko seljaštvo od- vojena od zadaće da čuva, po korijenu feudalne, strukture Carstva?* Drugo: *Ko- liko je seljački svijet iskoristio mogućnosti modernizacije što logično prethode inozemnoj odselidbi?; te potom Koliko je odselidba u razdoblju 1868.—1918. dragovoljna?*

Posve argumentirano, na temelju komparativnih analiza autora, moguće je ustvrditi da je i u ovom razdoblju inozemna odselidba ustaljeno *osloboditelj- skog* značenja. Isto tako, taj se predložak odselidbe, prema autorima, bitno ne mijenja ni u razdoblju od 1918. do 1941. godine. Doduše, Habsburško Carstvo je zamijenjeno prvojugsolavenskom državom, no konflikti odnos razina (car- stvo-kraljevstvo-inozemstvo) ostaje. Štoviše, u ovom se razdoblju bilježi i »udar« na seljaštvo u smislu rastakanja životne zajednice i njezine održivosti (unatoč nekim procesima »kliconošama« primjerene moderne preobrazbe) kao urbani- zacije »odozdo« (za koju nedostaje infrastrukturna podrška).

Ovdje valja istaknuti i osvrt autora na *problematičnu metodološku razinu* u *istraživanjima odseljeništa*. Temeljeći svoj uvid na recentnoj literaturi (Faist, T., 1999.) naglašavaju da je u nas *analitička arheologija* usmjerena prema te- matskom s makrorazine, dok je za sintetsku sliku potrebno obuhvatiti sve tri razine (dakle, dodajući građu s mikrorazine i mezzorazine). Područja koja na taj način izmiču analitičkom horizontu autori sažimlju u korisna pitanja: Prvo, koji su glavni čimbenici utjecaja na odselidbene odluke na mikrorazini (razini pojedinca?); drugo, u mrežama kojih skupina (na mezzorazini) se donose od- luke o odselidbi? Isprepletanjem argumentacije i građe za odgovore na oba pi- tanja, autori pružaju i solidnu osnovu za zaključak kako je skučenost analitič- kog zaključivanja o odselidbi, na ove dvije razine, izbalansirana precijenjenom i uobičajenom argumentacijom koja odselidbu definira kao čin koji se poduzi- ma isključivo radi »zarade«.

U isti smjer *procjene metodoloških propusta* autori smještaju i rasprave o oblikovanju i izgrađivanju odselidbenih kanala, razlikujući dvije razine. Prva se izgrađuje *transgraničnom prerazdiobom socijalnog kapitala odselidbene skupi- ne*, a na drugoj se razini oblikuje *uporabom aktivne uselidbene/odselidbene politike država* odselidbe i doselidbe⁷.

⁷ Autori ovdje otvaraju širok raspon mogućih istraživačkih usmjerenja prema komparativnim analizama interdisciplinarnog tipa usmjerenih na sinergiju struka (sociologije, antropologije, povijesti, demografije te prava) s ciljem daljnjeg razvoja međunarodne regulacije ljudskih prava odseljenih/doseljenih.

Za razdoblje obuhvaćeno analizom druge hrvatske modernizacije (1945.—1990.), uz prijašnji trokut odnosa dodaje se i onaj *Federacija-Republika-ino- zemstvo*. Dakako, s razine Carstva i dalje djeluju silnice i akteri zainteresirani za kolonizaciju hrvatskog teritorija. Odnosno, i u ovom su razdoblju vidljivi oblici naseljavanja na hrvatski teritorij skupina što će biti povlašteni i eksklu- zivni jamci uspješnog funkcioniranja Carstva (u ovom razdoblju to su skupine podrijetlom iz srpskog protudruštva oblikovanog u prvojugsolavenskom raz- doblju). Carstvo se isto tako orijentira spram inozemstva — zatvaranjem grani- ca (sve do približno 1965. godine). U tom su razdoblju, uglavnom, ciljane de- stinacije zapadnoeuropske zemlje, s predominacijom Zapadne Njemačke. Kroz početne godine drugojugsolavenskog razdoblja Federacija jača monopol nad razvojem radništva i njegovom obranom (uz daljnje, paradoksalno istovreme- no kreiranje) i instrumentalizacijom seljaštva (dijela koji nije uništen). Na sin- tagmatsko-metaforičnoj razini šezdesetih se godina to ogleda i u korištenju po- ljoprivrednog sektora u povezanosti s industrijskim (poznat kao PIK — poljo- privredno-industrijski kombinat), te istovremenim obratom seljačke većine u korist radničke, s pratećom ustaljenom putanjom tuzemnih migracija selo — grad. Sedamdesete i osamdesete godine karakterizira dubinski sukob između unitarista (Jugoslaveni u svojstvu obrane Druge Jugoslavije i jedinstva bez na- cionalnih razlika) i samoupravljača (spremnih na obranu većih nacionalnih, so- cijalnih, lokalnih, gospodarskih i identitetskih ovlasti društvenih sudionika). Ako za to razdoblje analiziramo odseljenišvo kroz makrorazinu, autori upuću- ju na četiri glavne odselidbene osnove: *međudržavni ugovori o prerazdiobi po- graničnih teritorija i stanovništva; odselidbe potaknute otporom totalitarnom i drugojugsolavenskom političkom ustroju; odselidbe izravnije povezane s gos- podarskim i socijalnim praksama kojima se poredak u promatranom razdoblju koristi kao glavnim pomagalima u ostvarivanju svojih ciljeva »odozgo«; odselid- be potaknute propusnošću odselidbenog kanala na Zapad*. Za razliku dinami- ke do 1945. godine, u ovom razdoblju veću važnost dobivaju poticaji na mik- rorazini. Sredinom šezdesetih godina javlja se, makar i skromnog opsega, ve- ća autonomnost u odlučivanju pojedinca, što se reflektira i na područje odse- lidbenih dinamika. Argumentacija koju su autori ugradili na tragu ovih, vrlo grubo izmještenih natuknica upućuje čitatelja na traganje za daljnjom građom, dostatnom da se pokrene analiza na nekoliko razina i za ovo razdoblje odse- lidbi hrvatske povijesti.

U razdoblju od 1991. do 2001. godine autori analiziraju nekoliko temeljnih promjena važnih za razumijevanje i analizu suvremenih odselidbenih procesa. U ovom se razdoblju: *prvo, uspostavlja samostalna hrvatska država* (uz para- doks da se i nakon uspostave samostalnosti nastavlja odselidba); *drugo, ukida se totalitarni drugojugsolavenski model vlasti* i uspostavlja se višestranačka de- mokracija; *treće, normativno je rekonstruirano tržišno gospodarstvo s program-*

skom namjerom da se njegove prakse orijentiraju koliko uspjehom na tržištu toliko i socijalnom osjetljivošću; četvrto, pokazalo se da su *čimbenici otpora* korijenskoj preobrazbi hrvatskog društva, sukladno projektu državne i razvojne samostalnosti, u promatranom razdoblju ostali — *podcijenjeni*.

Uz utjecaj ovih promjena na odselidbu i odseljeničstvo, javlja se i ponovna potreba *propitivanja političkih i ratnih odselidbi*. Autori smatraju da je ovdje polazno pitanje ono o mogućem *razgraničavanju uzročnosti poticaja odseljavanja* (političko naspram gospodarskih, sociokulturnih i/ili psihosocijalnih čimbenika), a ono je usko povezano s *nepostojećom analitičkom građom koja bi bila izvoriste ovih istraživanja*. Hrvatska suvremena povijest isprepletena je velikim ratnim i poratnim migracijskim kretanjima i odselidbama pučanstva. Pitanje koje postavljaju autori vraća nas na polaznu točku vlastitih arhiva i institucija zaduženih za građu, analitiku i statističke proračune. Postoje li, koliko su pouzdani podatci (u smislu kontinuiteta) te jesu li uopće dostupni?⁸

Završno, autori pristupaju pokušaju skiciranja odselidbene bilance odgovarajući na krucijalno pitanje odnosa između hrvatske odselidbe i modernizacije hrvatskog društva. *Je li dosadašnja odselidba fatalno ugrozila razvojne i modernizacijske sposobnosti u društvu?* U odgovoru navode negativne i pozitivne aspekte, kroz koje valja dati opis vrijedan daljnjih istraživanja. *Od negativnih aspekata navode:* prvo, *narušavanje demografskog sastava i demografske perspektive hrvatskog društva*; drugo, *narušavanje i slabljenje obrazovane populacije u hrvatskom društvu*; treće, *asimetričnost procesa odselidbe s učvršćivanjem trajnog trenda bez povratništva iznad granice od 20% (što bi nam omogućavalo govoriti o odselidbi kao o privremenom činu dijela populacije)*; četvrto, *hrvatski odseljenici s manje otpora prihvaćaju asimilacijske prakse i politike promjena identiteta*; peto, *neke od hrvatskih odseljeničkih skupina »uklopljenih« u politike Carstva (austrijsko, ugarsko, jugoslavensko, srpsko/hrvatsko, talijansko itd.) ostale su prikrivene, nezabilježene i po simboličnom statusu u kolektivnom pamćenju oni su bliski »nestalima i izgubljenima« u ratu ili prirodnoj nepogodi*; šesto, *dulje razdoblje u kojem je poredak tuzemstva u specifičnom ratu s dijelom odseljeničstva koji je u kontinuiranom isticanju potrebe za samostalnom hrvatskom državom*; sedmo, *postojanje povratništva koje je po vanjskim označiteljima »domovinsko«, ali po zbiljskom sadržaju ne/hrvatsko*. Odnosno, u neočekivanoj ulozi kolonijalnog usmjerivača »tranzicije«, uz mogućnost uspostave novog saveza sa starim/novim batinašima Carstva.⁹

⁸ Primjerice, Ured za prognanike i izbjeglice je u svojem trajanju, tijekom cijelog Domovinskog rata i poslije, raspolagao velikom arhivom. Pitanje je do koje su mjere podatci danas dostupni.

⁹ Svoju potvrdu bi ova teza autora mogla naći već na tragu površnih laičkih razmatranja, dvadeset godina poslije, o brojnim prodanim sektorima i resursima hrvatskog kapitala — od telekomunikacija, medija i bankarstva do petrokemije i rudnih bogatstava (Enron i slučaj nepostojećih hidroelektrana, Bechtel/cestogradnja/autoceste) te zdravstva (Baxter/Pliva) — uz nemalu ulogu naših eminentnih emigranata. U

U sklopu pozitivnih aspekata autori navode sljedeće: prvo, odselidba je praksa vodoravne akumulacije društvene slobode s umnažanjem osloboditeljske autonomije; drugo, odselidba je praksa urbanizacije hrvatskog društva i stvaranja nove sociokulturne kompetencije; treće, hrvatska je odselidba trajni financijaš hrvatskog društva, »u sjeni«; četvrto, hrvatsko je društvo čuvar i arhivar u zadanom razdoblju poretka »nepoćudnih« političkih i drugih razlika, koje se unutar poretka ne mogu primjereno legitimirati pa u odseljeničstvu traže i nalaze uporište; peto, hrvatsko je odseljeničstvo graditelj socijalnih i kulturnih »mostova« između hrvatske nacije i drugih nacija na čija su se državna područja hrvatske doseljeničke skupine doselile; šesto, hrvatsko odseljeničstvo oblikuje intelektualnu i profesionalnu elitu po »tvrdim« mjerilima kakvoće što ih nameće sustav naobrazbe u zemljama doselidbe.

Sukcesivno, autori postavljaju daljnje pitanje: *Kakav je odnos između dobiti i šteta grubo skiciranih u prethodnim ulomcima?*

U odnosu na razvidan gubitak vitalnog stanovništva, kao i povijesno utrte transdruštvene konstante malobrojnosti i male gustoće nastanjenosti te posljedičnog manjka u oblikovanju i razvijanju »organske« solidarnosti, ne nazire se mogućnost moderne preobrazbe i razvitka. Odnosno, smanjivanje brojnosti vitalnog stanovništva odselidbom predvidljivo pridonosi društvenom stanju bez sudionika sposobnih autonomno »izazvati« i usmjeravati društveni razvitak u poželjnome smjeru. Inverzno, te podosta paradoksalno, pitanje o mogućnosti osnažene transgranične odseljeničke mreže i mogućnosti njezina povoljnog utjecaja glasi: *Hoće li u matičnom društvu uopće i biti korisnika dobiti akumuliranih radom odseljeničkih skupina nastavi li se ista tendencija odselidbe?*

Nasuprot pesimističnom scenariju, autori navode i povoljniji, no pod uvjetom da je podignut na sektorsko-programatskoj razini odnosa spram odseljeničstva na razinu svjesnog prepoznavanja glavnog korisnika socijalnog i humanog kapitala akumuliranog u odselidbenim zajednicama, oslobođenog od straha (stoljećima i »carstvima« održavanog) spram hrvatske državne samostalnosti i obaveza samih Hrvata spram vlastite autonomije, za čiju se realizaciju, nedavno, ne mora odseliti. Imamo se pravo nadati, štoviše, obvezuje nas nada, u zalag svih generacija Hrvata koje to nisu dočekale.

Epilog osvrta — budućnost pokušaja

Tematiku u djelu *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba* možemo svrstati u jednu od glavnih globalno aktualnih znanstvenih područja s kontinuiranim usuglašavanjem stručnjaka. U području migracija, sve od izbora metodo-

smjeru antropološkog iščitavanja nekih od ovih slučajeva, na sve tri razine, hrvatskog društva — vidi radove: S. Špoljar-Vržina, Neoliberalno »zdravlje«, globalna bolest i štamparovska medicina. Društvena istraživanja, 6 (98): 999-1021, 2008; S. Špoljar-Vržina, Brainstorming for which Brains are Prohibited: Analyzing our Bio-Neoliberal Realities. Collegium Antropologicum, 36 (4): 1109-1118, 2013.).

logija istraživanja do uvida u učinke na globalnu razinu događajnosti, podliježe modi istraživačkog diskursa. Kao što je spomenuto, ovo autorsko djelo izmiče zamkama hinjenja ahistorijskog i ageografskog, strogo definirajući i rekonstruirajući lentu vremena i prostore hrvatske odselidbe. Autori pružaju *compendium* širokog raspona u kojem pružaju više od naznaka sličnosti i različitosti pojedinih razdoblja, definirajući njihovu uzročnost.

Tako, pitanje o ostanku ili odselidbi, nije samo trenutni fenomen bezizlaznog trenutka u suverenoj i samostalnoj Hrvatskoj, nego i pitanje stoljećima opetovanog značenja. Pitanje je to gospodarskog, ekonomskog, političkog i političko-programatskog obzora, zastrtog definicijama o bježecima, mobilnim i nadasve besudbinskim pojedincima i populacijama čiji se točan broj nikada ne može niti ustvrditi. Uostalom, nije li pripadnost populaciji »razasutih« i »rastepe-nih« u svojoj starini dovoljno metaforična? No, za razliku od svojeg prvotnog značenja, »dijaspore« je, kroz znanstvenu mondenost, do danas izgubila svoju osnovnu hebrejsku odrednicu — pripadnika, možda, »razasutih« i neizbrojivih, no kulturalno dovoljno održivih i neprebrisivih.¹⁰

Odselidba je kulturalno, stoljećima, trajno stanje Hrvata. Pa kada čitamo svjetske analize, nazivlja *The Invention of the Croatian Diaspora: Unpacking the Politics of »Diaspora« During the War in Yugoslavia (2009.)*¹¹ ili poglavlja, poput onog u djelu *Parliament and diaspora in Europe (2013.)*¹², u kojem smo svrstani u manipulatore brojaka, valja se vratiti na izvorište nekih osnovnih činjenica. Valja ne podleći mondenosti nazivlja, pristupa i isplativih površnosti, kojima vlada samo jedno pravilo iskoristivosti — zadivljenost multirinfuzom kulturalnih osobitosti, uz istovremeno shizoidno nastojanje da se anuliraju autentičnosti kulturalnog identiteta, ako su neke od iskazivanih osobitosti »primitivne«, »tradicionalne«, dakle neprogresivne. Eklatantni primjeri ovakvih pristupa naspram migranata i njihovih zajednica ulaze u anegdotalne bilješke, umjesto u rasprave o manjku autentične demokratičnosti, tolerantnosti i uskrate ljudskih prava. Svako toliko, neka se »dijaspore« proglašava izmišljenom ili plutajućom hazarderskom grupom (do Lampeduse), pri čemu su demokratsko pravo samoodređenja i ljudsko pravo na kulturu (sa svim pripadajućim sponama kulturalnog obzorja) u potpunosti shizoidno uskraćeni u službi širih geopolitičkih i globalističko-strateških ciljeva.

Na znanstveno-istraživačkom tragu, sasvim suprotnom od gore opisanog, pomoći će nam ovo djelo, koje je zasigurno nezaobilazna prolegomena za sva daljnja istraživanja migracija, modernizacija te poglavito hrvatske odselidbe.

¹⁰ Čitatelji se upućuju na povijest akademske upotrebe riječi »dijaspore«.

¹¹ R. Ragazzi, *The Invention of the Croatian Diaspora: Unpacking the Politics of »Diaspora« During the War in Yugoslavia*, George Mason University, Ph. D. Thesis, 2009.

¹² S. M. Laguerre, *Croatia: Diaspora Parliamentary Representation. In: »Parliament and diaspora in Europe«*, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 75-96.

OCJENE I
PRIKAZI

OCJENE I PRIKAZI

Nikica Barić, *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., 864 str.

U izdanju Hrvatskog instituta za povijest objavljena je monografija *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*, autora dr. sc. Nikice Barića. Ova vrlo osjetljiva i u svakodnevnom javnom životu još uvijek iznimno aktualna tema obrađena je uglavnom na temelju izvorne arhivske građe, koja se većim dijelom nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i u Muzeju Cetinske krajine u Sinju te u drugim muzejskim i arhivskim institucijama diljem Hrvatske ili je objavljena unutar deset zbornika dokumenata u izdanju bivšeg Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije u Splitu. Sam tekst knjige popraćen je bogatim znanstvenim aparatom, a njezinoj zanimljivosti i atraktivnosti naročito pridonosi 139 priloženih fotografija te drugi slikovni prilozi, koji se protežu na ukupno 864 stranice.

Glavni korpus ove sistematične i pregledne monografije podijeljen je u dvanaest tematskih cjelina: 1. Uspostava vlasti Nezavisne Države Hrvatske u Dalmaciji u travnju 1941. godine (str. 13-35); 2. Osvrt na Rimske ugovore iz svibnja 1941. i stanje nakon njihova potpisivanja (str. 37-63); 3. Slom himbenog saveznika (str. 65-94); 4. Ustroj uprave NDH u priključenim jadranskim krajevima (str. 95-159); 5. Odnos NDH prema Sušaku, Rijeci i Istri (str. 161-200); 6. Oružane i redarstvene snage NDH u priključenju Dalmaciji (str. 201-309); 7. Njemačka vojska u Dalmaciji (str. 311-452); 8. Odnosi NDH s Talijanskom Socijalnom Re-

publikom (str. 453-485); 9. Četnici u sjevernoj Dalmaciji (str. 487-574); 10. Gospodarske, prometne i socijalne prilike u Dalmaciji iz perspektive vlasti NDH (str. 575-640); 11. »Raspoloženje naroda obzirom na vanjske i unutarnje prilike i događaje« (str. 641-740) te 12. »Naša su dosadnja nastojanja u ovim krajevima dovedena u pitanje« — povlačenje uprave NDH iz Dalmacije« (str. 741-777).

U prva dva poglavlja autor donosi pregled političkog stanja u Dalmaciji do kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine. Pri tome posebno obrađuje pitanje Rimskih ugovora iz svibnja 1941., na temelju kojih je Italija anektirala velika područja istočnojadranske obale sa zaledem, dok je nad ostatkom područja koji je ostao pod upravom NDH uvjetovala njezine ograničene ingerencije. Kontekstualiziranjem odnosa snaga u trenutku sklapanja tih ugovora, kao i na temelju analize razvoja situacije, autor zaključuje kako su dogovoreni uvjeti bili maksimum koji je NDH u tim trenucima mogla ostvariti. Na taj se način, uz vrlo uvjerljivo objašnjenje navedene teze, suprotstavio široko rasprostranjenom uvjerenju o Pavelićevoj izdaji jadranske Hrvatske. Ovdje je iznimno važno spomenuti i istraživanje djelovanja talijanskih vlasti na anektiranim područjima, pri čemu se ističe stalno tinjajući sukob sa službenim predstavnicima NDH, u skladu s ranije postavljenim tvrdnjama, ali i brojne aktivnosti kojima se nastoji poboljšati opće stanje te svakodnevni uvjeti života. To je u konačnici rezultiralo znatno manjim odazivom stanovništva u partizanske postrojbe nego što je u literaturi koja se do sada bavila ovim pitanjima uglavnom bilo riječi.

U trećem poglavlju istražuju se događaji koji su slijedili neposredno nakon kapitulacije Kraljevine Italije, a u četvrtom se is-

crpno prikazuje ustroj uprave NDH u prisvojenim krajevima. Glavnu nadležnost nad njima dobio je dr. Edo Bulat kao ministar oslobođenih krajeva kojem su podređeni bili glavari građanske uprave, a područje je u teritorijalnom smislu bilo podijeljeno na velike župe (Dubrava, Cetina, Bribir, Sidraga i Ravni kotari, Vinodol i Podgorje), zatim upravne kotare (Rijeka, Sušak, Rab, Čabar i Metković), gradove (Rijeka, Sušak i Bakar) te na područje bivše markgrofovije Istre, koje se nalazilo u sastavu NDH i područja Istre koja će eventualno u budućnosti ući u njezin sastav. Takav ustroj bio je na snazi do svibnja 1944., kada je na inicijativu njemačkih snaga ovo područje proglašeno borbenim, pod upravom obalnih odsjeka »Lika« i »Neretva«. Izvršnu vlast nad njima imao je pak njemački vojni zapovjednik sve do ožujka 1945., odnosno partizanskog preuzimanja vlasti u Dalmaciji.

Peto poglavlje posvećeno je odnosu NDH prema hrvatskim krajevima koji su nakon kapitulacije Kraljevine Italije ostali izvan njezina dohvata, pod upravom njemačkog Operativnog područja Jadransko primorje. Nastojanja ustaša da preuzmu upravu i nad tim krajevima autor promatra u kontekstu ranije postavljenog zaključka o njihovoj želji za zaštitom hrvatskih interesa u priobalnim krajevima, u čemu su bili spriječeni uslijed nepovoljnog odnosa snaga, slično kao i kod potpisivanja Rimskih ugovora. U nastavku teksta Barić je iscrpno prikazao ustroj te aktivnosti oružanih i redarstvenih snaga NDH, a potom i njemačke vojske na pripojenim područjima Dalmacije. Pri tome je izrazito detaljno pratio njezino zauzimanje, koje je uglavnom provela njemačka vojska s obzirom na slabost snaga NDH uslijed ranijih talijanskih ograničenja djelovanja na području njihove interesne zone. Upravo je slabost ustaških vojnih

snaga kasnije pridonijela i njemačkoj dominaciji te samovolji u djelovanju na ovom području, pri čemu je u tekstu posebna pozornost posvećena strogim odmazdama koje su nad civilnim stanovništvom provodile njemačke vojne snage. U tom kontekstu naročito se ističe pokolj stanovnika Donjeg Dolca i sela Cetinske krajine u ožujku 1944., koje autor vrlo detaljno analizira, a potom problematizira pitanje umiješanosti četnika u njihovo izvršenje te zaključuje da apsolutnu odgovornost snose isključivo njemačke vojne postrojbe.

Odnosi s novoosnovanom talijanskom državom nakon njemačkog oslobađanja Mussolinija u rujnu 1943. tema su osmog poglavlja knjige. Ustaše su već početkom studenog 1943. zatražili poništavanje Rimskih ugovora te priključivanje područja NDH koja su u sastav Kraljevine Italije anektirana nakon Prvog svjetskog rata, no to je ubrzo bilo odbijeno. Ipak, na temelju analize izjava poslanika Talijanske Socijalne Republike u Berlinu Filippa Anfusa, Barić zaključuje da su se Talijani neslužbeno odrekli krajeva dobivenih Rimskim ugovorima, ali su isto tako odbijali predaju prava na ranije pripojena područja na istočnojadranskoj obali. Tijekom 1944. provodila se normalizacija odnosa između dviju država, no unatoč tome do kraja rata novi talijanski veleposlanik u Zagrebu nije bio imenovan.

Vojnička slabost NDH bila je, prema autoru, i jedan od razloga zašto su se njemačke snage na području sjeverne Dalmacije u većoj mjeri morale oslanjati na četničke postrojbe, koje su predmet istraživanja devetog poglavlja ove studije. To je zaključio proučavajući razvoj četničkog pokreta od uspostave NDH, a naročito nakon srpske pobune 27. srpnja 1941., koja je bila reakcija na ustaške progone Srba. Pri tome je posebnu pozornost posvetio dobrim odno-

sima koje su četničke postrojbe razvile prvo s talijanskim, a potom u manjoj mjeri i s njemačkim vojnim snagama, kao i kompliciranom odnosu s vlastima NDH, koje su od sredine 1942. prestale organizirano progoniti Srbe. Unatoč brojnim incidentima i sukobima između ustaša i četnika, okolnosti su ih prisiljavale na suradnju u određenoj mjeri, pri čemu su glavnu ulogu imali partizani kao zajednički neprijatelj te Nijemci kao dominantan saveznik.

Nastojanjima vlasti NDH da poboljšaju svakodnevne životne uvjete u Dalmaciji, a koje su u ratnim prilikama, odnosno neprikladno, bile praktički osuđene na propast, posvećeno je deseto poglavlje ovog studijskog djela. Nestašica osnovnih proizvoda uslijed zaustavljenog razvoja svih gospodarskih grana uzrokovala je glad diljem Dalmacije, a poboljšanju stanja svakako nije pridonosila ni njezina prometna izoliranost te brojni problemi s dostavom pomoći u hrani i drugim potrepštinama. Sve je to utjecalo na raspoloženje naroda prema upravi i vlasti NDH, što je tema jedanaestog poglavlja. U tom kontekstu autoru je od primarnog značenja razvoj partizanskog pokreta, kao glavnog državnog neprijatelja. Na temelju analize njegova razvoja Barić zaključuje da su do sredine rata partizanske postrojbe bile većim dijelom popunjene srpskim stanovništvom, a tek potom su se Hrvati masovno uključili u njegove redove. Presudnim čimbenicima u povećanju njegove popularnosti među Hrvatima u Dalmaciji smatra nemilosrdan odnos njemačkih snaga prema civilnom stanovništvu tijekom odmazdi na partizanske napade, zatim široko rašireno siromaštvo, dobro razvijenu komunističku propagandu koja je nastupala s demokratskim parolama i isticala federalno načelo u organizaciji buduće Jugoslavije, inzistiranje na nacionalnom pitanju u

sukobu s Talijanima, kao i na medijatorskoj ulozi u sukobu između Hrvata i Srba, te konačno, u naglašenijem jugoslavenskom opredjeljenju među Hrvatima u Dalmaciji u odnosu na druge krajeve. Partizanskom osvajanju Dalmacije prethodilo je povlačenje njemačke vojske i snaga NDH, koje nisu imale snage suprotstaviti im se same, što je ujedno tema dvanaestog poglavlja. Po preuzimanju vlasti slijedio je obračun sa svima koji su bili okarakterizirani kao moguća prijetnja, a završne stranice glavnog dijela knjige autor posvećuje sudbini dvojice najistaknutijih dužnosnika uprave NDH u jadranskoj Hrvatskoj, Edi Bulatu i Bruni Nardelliju. U nastavku teksta priloženi su još zaključak, zatim sažetak na engleskom jeziku, kazala osoba, autora te zemljopisnih pojmova, kao i popisi izvora i literature, slikovnih priloga i zemljovida te kratica.

Zaključno, o ovdje prikazanoj knjizi može se svakako govoriti kao o kapitalnom djelu hrvatske historiografije, koje je vrlo vrijedan doprinos proučavanju Drugog

svjetskog rata na ovim prostorima, naročito na području jadranske Hrvatske. Dr. sc. Nikica Barić čitateljima pruža prvorazredan historiografski uvid u ovu iznimno kompleksnu temu, koji će zasigurno svim kasnijim istraživačima služiti kao jedna od polazišnih točki u budućim istraživanjima, a zahvaljujući jednostavnosti izričaja nesumnjivo će imati odjeka i u široj javnosti te među brojnijom čitateljskom publikom od one iz usko znanstvenih krugova.

• Ivan Hrstić

Vitomira Lončar, *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj*, Meandar Medija, Zagreb, 2013., 389 str.

Vitomira Lončar, doktorica znanosti s područja teatrologije i dramaturgije, u knjizi *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj* objavila je rezultate istraživanja koje je provela za potrebe izrade svoje doktorske disertacije, što uvelike određuje sadržaj, način pristupa problemima i strukturu teksta. Autorica svoje istraživanje smješta u područje istraživanja hrvatskih kulturnih politika pozivajući se na sve najvažnije autore koji su u posljednjih dvadesetak godina pisali o hrvatskoj kulturnoj politici i ne ograničavajući se isključivo na područje teatrologije, nego se referira i na brojna istraživanja kazališta i šireg konteksta kulturnih politika s područja sociologije, politologije, komparatistike, kulturalnih studija, muzikologije i drugih. Knjiga *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj* otkriva brojne podatke i informacije koje proizlaze iz istraživanja dostupnog arhivskoga gradiva, analize zakona i podzakonskih propisa kao i strateških dokumenata i smjernica koji su i dobrim poznavateljima kulturnih politika do objave u ovoj knjizi bili u velikom dijelu nepoznati. Knjiga nudi pogled na jedno područje u kontekstu hrvatske tranzicije, koje autorica opisuje na trenutke stilom vještog istraživača, a na trenutke manirom kazališnog producenta i redatelja koji uživa u neizvjesnosti i dramskim obratima. Vođena interesom za istraživanje svih slojeva, tema i problema, Vitomira Lončar se u ovoj knjizi služi metodologijom istraživanja javnih politika da bi se u nekim opisima koristila elementima dokumentaristike i publicistike. Metodološki pristup najbliži je *policy* analizi jer je autorica fokusirana na rješavanje praktičnih i

konkretnih problema te ne prihvaća ograničenja koja bi izvirala iz metodologije samo jednog znanstvenog područja. Ona uzima u obzir sve što je relevantno za moguće rješenje, odnosno za spoznaju kompleksnosti problema kojim se bavi. Budući da je područje kulturne politike samo po sebi složeno i raznoliko te mu se može pristupiti iz različitih disciplina i područja, autorica je odabrala jedini mogući put na način da svoje teme slijedi bez obzira na to u koje smjerove te teme odu.

Knjiga je, uz uvod i zaključna razmišljanja, podijeljena na još sedam poglavlja. Organizirana su kronološki iako se u svakome od njih ne obrađuju iste teme i problemi jer su u pojedinim razdobljima različite teme obilježile pojedine etape razvoja hrvatskoga kazališta. Dvije teme pojavljuju se kao poveznica u svim poglavljima, a to su razvoj i evolucija kazališne legislative i prakse s jedne strane te uloga civilnog društva, položaj umjetnika, glumaca i posebno pitanja samostalnih umjetnika, s druge.

U drugome poglavlju knjige naslovljenom *Zakon o kazalištima, 1991.* autorica analizira prvi kazališni zakon koji je donesen od neovisnosti i čiji je cilj bio reformirati postojeći kazališni sustav naslijeđen iz prethodne države. Bez obzira na jaku političku podršku i interes za provedbu reformi, autorica zaključuje kako taj prvi reformski zakon nije ostvario svoje ciljeve u najvećoj mjeri zato što je zakonodavac u proces njegove promjene ušao nedovoljno spreman. Treće poglavlje knjige pod naslovom *Gradanska inicijativa »1000 potpisa hrvatskih kulturnih djelatnika«* najkraće je poglavlje, ali je istaknuto kao samostalno jer se radilo o prvoj, ali i najznačajnijoj akciji civilnog društva potaknutoj od kulturnih djelatnika u devedesetim godinama u Hrvatskoj. U sljedećem poglavlju razmatra se

Zakon o pravima samostalnih umjetnika i poticanju kulturnog i umjetničkog stvaralaštva, a stavljen je na dnevni red upravo na poticaj *gradanske inicijative* čiji su ciljevi detaljno razmotreni u prethodnom poglavlju. Analizirajući brojne pozitivne pomake koje je novi zakonodavni okvir donio u djelovanju samostalnih umjetnika i obavljanju umjetničke djelatnosti, Vitomira Lončar upozorava na neke strukturne probleme koji proizlaze iz pojedinih odredbi ovoga zakona, a koji u velikoj mjeri do danas onemogućuju reformu hrvatskoga kazališta. Razmatrajući općenite odredbe koje se odnose na sve umjetnike, u knjizi se dosljedno sva ta pitanja analiziraju u kontekstu specifičnosti kazališne djelatnosti. U petom poglavlju pod naslovom *Strateški dokumenti* analizirana su dva ključna dokumenta hrvatske kulturne politike: *Kulturna politika RH: Nacionalni izvještaj iz 1998.* godine i *Strategija kulturnog razvitka RH*. I u tome poglavlju autorica raščlanjuje posebno dijelove navedenih dokumenata koji se re-

feriraju na kazalište i položaj umjetnika te upozorava na činjenicu da, bez obzira na to što je prihvaćanje navedenih dokumenata predstavljalo prekretnicu u hrvatskoj kulturnoj politici, ni sadržajem ni kasnijom operacionalizacijom ovi strateški dokumenti nisu odgovorili na postavljene izazove niti su omogućili ili znatnije ubrzali nužne reforme kazališnog sustava. Šesto poglavlje knjige ponovno je, poput trećeg, posvećeno civilnoj akciji *Bijeli kvadrat hrvatske kulture*, koja je, prema mišljenju autorice, bila učinkovita, dobro organizirana i najdugotrajnija akcija civilnog društva u kulturi u novijoj hrvatskoj povijesti, a koja je, nažalost, rezultirala i nekim nepovoljnim posljedicama za samostalne umjetnike. Sedmo poglavlje bavi se *Zakonom o kazalištima iz 2006. godine* te uz analizu zakonskog teksta daje analizu procesa donošenja toga zakona i kronološki pregled toka i rezultata javne rasprave te toka i rezultata rasprava u Hrvatskom saboru. Osmo poglavlje knjige naslovljeno *Organizacijski modeli hrvatskog kazališta* nudi pregled organizacijskih modela koji izviru iz prethodno opisanog zakonodavnog okvira stavljajući u fokus nekoliko studija slučaja koje opisuju vrlo konkretne primjere kazališnog djelovanja i načina organiziranja hrvatskih kazališnih umjetnika.

Zaključno poglavlje nije samo sinteza prethodno iznesenih činjenica i spoznaja nego autorica u njemu iznosi konkretne preporuke i strateške ciljeve koji bi, ako se primijene, mogli znatno doprinijeti razvoju kazališne djelatnosti u Republici Hrvatskoj. Iznesene preporuke mogu se, u jednome dijelu, primijeniti i na druga područja kulturne politike što knjigu *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj* čini zanimljivom i za čitatelje koji nisu izravno vezani za područje kazališne umjetnosti. U tome kontekstu, a ako bi

se knjiga preporučila i onima koji nisu detaljno upoznati s načinom funkcioniranja hrvatskoga kazališta, čini se da, uz ponekad doista nevjerojatnu preciznost u opisanju pojedinih događaja, epizoda, pokušaja ili promašaja, kao što su opisane zakonodavne promjene, aktivistički angažmani i slično, u knjizi ipak nedostaje prikaz šireg konteksta iz kojeg izviru mnogi opisani problemi. Za praćenje složenih procesa prikazanih u knjizi nužno je određeno predznanje o cjelovitom sustavu u sklopu kojega djeluje hrvatsko kazalište, iako treba istaknuti kako su mnogi uočeni i dokumentirani problemi zajednički različitim područjima društvenih djelatnosti u Republici Hrvatskoj, što uključuje npr. zdravstvo, školstvo, sustav znanosti i slično.

Najvažnije teme koje su obrađene u knjizi uključuju usporedbu *hrvatske tranzicije s drugim državama, iz čega se mogu iščitati hrvatske specifičnosti te dobre i loše strane* hrvatskog tranzicijskoga modela u kojem je očuvan sustav, nisu izgubljene institucije ni radna mjesta, ali je s druge strane sustav postao petrificiran i puno otporniji na promjene nego u državama koje su provodile radikalnije reforme. Iako knjiga ne nudi ocjenu *hrvatske kulturne tranzicije*, ona zasigurno daje mnoge teme za razmišljanje i pokazuje u kojoj mjeri se odabrani model pokazao neuspješnim u reformi nekih davno postavljenih termina, pojmova i načina funkcioniranja. Knjiga se u svim poglavljima izravno i neizravno bavi pitanjem *trebamo li u Hrvatskoj imati tako normiran zakonodavni okvir ili ne* naglašavajući kako smo se uvijek više bavili tekstovima zakona, a manje njihovom primjenom, što se ne ograničava samo na područje kazališnog zakonodavstva. U tome kontekstu, posebno su zanimljivi primjeri izneseni u osmom poglavlju, u kojima autorica analizira poje-

dine slučajeve nepoštivanja zakona te upozorava na problem nepostojanja sankcija, ali i nedovoljne društvene svijesti o važnosti poštivanja tih istih zakona. Još jedna transverzalna tema koja se analizira kroz gotovo sva poglavlja knjige pitanje je *statusa samostalnih umjetnika te općenito statusa i položaja umjetnika u društvu*, gdje autorica iznosi izrazito zanimljiva promišljanja o ulozi umjetnika u društvu, njihovu položaju, sklonosti ili nesklonosti samoorganiziranju te svijesti ili nesvijesti o potrebi mijenjanja sustava.

Vezano za pozicioniranje ove knjige u širi kontekst istraživanja kulturnih politika u Hrvatskoj, a uzimajući u obzir kako u Europi postoji čak sintagma «hrvatske škole kulturnih politika», koja se primarno razvila u uvjetima istraživanja koja su pokretana osamdesetih i devedesetih godina za potrebe UNESCO-a i Vijeća Europe, treba istaknuti kako *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj* predstavlja važan doprinos istraživanju hrvatske kulturne politike koji će poslužiti i budućim istraživačima, ali i donositeljima odluka u pronalaženju novih rješenja za postojeće probleme. U istraživanjima kulturnih politika dugo je trajao prijem između onih koji su zagovarali isključivo znanstveno bavljenje temom i inzistirali na pristupu koji se koristi metodama temeljnih istraživanja te onih koji su tvrdili kako se istraživanja kulturnih politika moraju organizirati tako da budu podloga za donošenje odluka o politikama na temelju činjenica (*evidence-based-policy-making*).

Vjerojatno je jedan od najvećih doprinosa *Kazališne tranzicije u Hrvatskoj* upravo u tome što ne predstavlja samo povijesni i analitički pregled hrvatske kazališne tranzicije, nego je ta knjiga više nego jasan putokaz što bi se trebalo i moglo učiniti da se stanje u hrvatskom kazalištu promijeni i

poboljša. *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj* bavi se iznimno aktualnim temama koje u hrvatskoj kulturnoj politici nisu dovoljno istražene. Knjiga je dokument vremena, informativna je, nudi mnoštvo referencija i informacija kako onima koji se bave znanstvenim radom tako i onima koji sudjeluju u kreiranju hrvatske kulturne politike kroz različite oblike javnog angažmana.

• Nina Obuljen Koržinek

Gospić — Grad, ljudi, identitet, urednik Željko Holjevac, Biblioteka Posebna izdanja, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb — Gospić, 2013., 700 str.

Monografija po prvi put u našoj znanosti cjelovito obrađuje povijest, kulturu, identitet i suvremeno stanje ličke metropole, Gospića. Knjigu je uredio Željko Holjevac, voditelj Područnog centra Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Gospiću, a svojim su prilogima sudjelovali autori različitih struka i znanstvenih usmjerenja.

Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja: »Geografsko-demografske značajke«, »Povijesni razvoj«, »Baština«, »Crkva i školstvo«, »Jezik i književnost«, »Gospić danas«, »Održivi razvoj i okoliš« i »Suvremeni identitet i razvojni potencijali«.

Prvo poglavlje donosi dva rada. Okosnica su prvoga, »Gospić: geografski položaj, razvoj i suvremene značajke grada« (str. 13-61) Dane Pejnovića, demografska istraživanja gospićkog područja i njegova strateška uloga u povezivanju ličkog prostora. Ivo Turk i Nenad Pokos autori su drugoga rada, »Demografska obilježja naselja Gospić i grada Gospića« (str. 61-85). Oni zaključuju kako je unatoč demografskim gubitcima zbog upravnih razloga i dobre prometne povezanosti Gospić ostao poželjno mjesto za život i rad.

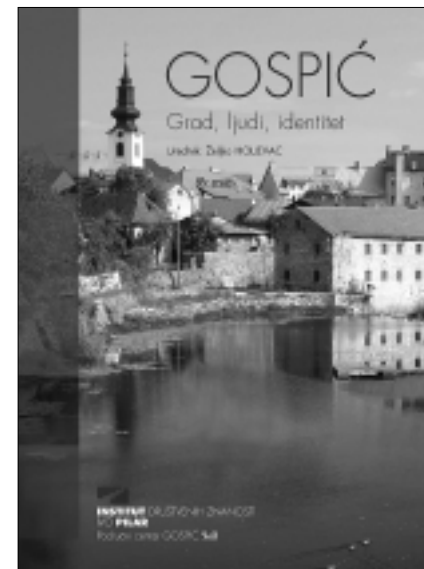
Drugo poglavlje bavi se gospićkom prošlošću i čini ga devet priloga. Prvi je rad Tatjana Kolak »Gospić u svjetlu arheoloških nalaza« (str. 87-95). Autorica analizira rijetke arheološke nalaze na gospićkom području, od kamene sjekire iz doba neolitika do osmanskih kula aga Senkovića i Alića.

Horvoje Kekez je autor članka »Lička županija i Kasezi u srednjem vijeku« (str. 95-115) u kojem analizira povijesne, kulturne i

gospodarske prilike šireg područja današnjeg Gospića u srednjem vijeku. Korijene nastanka grada na Novčici treba tražiti u obližnjim srednjovjekovnim utvrdama: Počitelju, Ličkoj Ostrovici, Ličkom Novom i Barletama. Autor članka »Osmanski korijeni Gospića« (str. 115-135), Marko Šarić, na temelju arhivskog gradiva opisuje područje osmanske nahije Novoga i upućuje na nastanak novog mjesta, današnjeg Gospića. O važnosti Gospića kao središta vojno-krajiške Ličke pukovnije piše Ivan Brlić u radu »Stožerno mjesto Ličke pukovnije« (str. 135-160). Gospić početkom 18., a posebice u 19. stoljeću, planski poprima konture važnog upravnog i trgovačkog središta. Ipak, postat će mjesto s elementima modernog urbaniteta tek u 20. stoljeću ukinućem stoljetnog vojno-krajiškog sustava te preuzimanjem nove uloge upravnog središta Ličko-krbavske županije u 20. stoljeću. O razdoblju kada je Gospić bio sjedište nove upravne jedinice u Austro-Ugarskoj piše Željko Holjevac u radu »Gospić kao središte Ličko-krbavske županije« (str. 161-175). Autor prati razvoj Gospića na gospodarskom, političkom i kulturnom planu sve do 1918. i ulaska u Kraljevinu SHS. Ivica Šute je autor rada »Gospić između dva svjetska rata« (str. 175-199). Njegov prilog obiluje podacima o gospodarskim i političkim prilikama u vrijeme diktature kralja Aleksandra. Gospić je u tom razdoblju konačno dobio željeznicu, pa je postao važno trgovačko sjecište, ali i mjesto velikih političkih i nacionalnih previranja. Relativni gospodarski razvoj prekinut je Drugim svjetskim ratom, koji je utjecao i na gospićku svakodnevicu. U gradu su djelovala tijela vlasti NDH, a gospićka okolica bila je poprište ratnih sukoba. Davor Kovačić u radu »Drugi svjetski rat na području Gospića« (str. 199-215) donosi svjedočanstva o masovnim partizanskim likvidacijama političkih protiv-

nika komunističke vlasti. Branko Dubravica u prilogu »Gospić u socijalističkom razdoblju« (str. 215-230) iznosi glavne značajke poratne komunističke vladavine. Bez obzira na nedemokratsku vlast i osjećaj zapostavljenosti hrvatskog stanovništva Gospić se počeo ubrzano razvijati u političko, gospodarsko, obrazovno, kulturno i sportsko središte cijelog ličkog kraja. U razdoblju od 1945. do 1990. doživio je najveći demografski uspon. Stanovništvo se udvostručilo, a to je pratila intenzivna stambena izgradnja i razvitak cjelokupne infrastrukture, uglavnom uništene u ratu i agresiji 1991. Glavna obilježja Domovinskog rata u Gospiću (str. 231-257) tema su rada Davora Marijana. Autor je na podlozi arhivskog gradiva i novinskih članaka rasvijetlio ratne prilike i organizaciju obrane sve do konačne pobjede 1995. u vojno-redarstvenoj operaciji »Oluja«. Osvrnuo se i na problem ratnih zločina i uputio na potrebu dodatnog istraživanja svih okolnosti i ratnog konteksta kako bi se dobila cjelovita i uravnotežena slika.

Treće poglavlje sadrži sedam priloga koji se bave etnološkim, jezikoslovnim i ostalim kulturnim aspektima gospićke povijesti u 19. i 20. stoljeću. Jelka Vince Pallua autorica je rada »Pala magla kraj Gospića grada — odabrane teme iz tradicijske kulture Gospića i gospićkog kraja« (str. 259-286). U njemu je na zanimljiv način prikazana etnološka slika Gospića i okolnih krajeva na temelju nepoznatih fragmenata iz ličkoga tradicijskog života. Ratko Vučetić, Martina Ivanuš i Marko Špikić autori su priloga »Graditeljsko naslijeđe grada Gospića« (str. 287-314) o urbanom izgledu grada Gospića. U njemu otkrivaju bogato graditeljsko naslijeđe s korijenima u 18. stoljeću. Autori su i slikovnim prilogima donijeli podatke o najvažnijim zgradama, pročeljima i općenito graditeljskim dekorativnim elementima.

U prilogima Ane Tomljenović »Gospičko novinstvo (1886.—2009.)« (str. 315-332) i »Gospićanin Lovre Pavelić i njegova obitelj među najutjecajnijim građanima svoga vremena (kraj 19. i prva polovica 20. stoljeća)« (str. 333-354) iznose se podatci o gospićkom novinstvu i znamenitoj obitelji Pavelić, koja je igrala važnu ulogu u gradskoj povijesti. U članku Vesne Bunčić i Silvije Šojat »Muzej Like Gospić« (str. 355-372) opisuje se nastanak i razvoj jedne od ključnih kulturnih ustanova u gradu. Ana Lemić u prilogu »Matica hrvatska u Gospiću« (str. 373-382) donosi povijest gospićkog ogranka te ustanove utemeljene još 1842. godine. Ista je autorica napisala prilog »Planinarstvo« (str. 383-394) u kojem opisuje povijest podružnice Hrvatskog planinarskog saveza »Visočica« u Gospiću.

Četvrto poglavlje monografije nosi naslov »Crkva i školstvo«. Prilog o gospićkoj crkvenoj povijesti, »Crkva u prošlosti i sadašnjosti Gospića« (str. 397-418), napisao je Mile Bogović, biskup Gospičko-senjske biskupije. Autor posebice istražuje razdoblje

nakon prestanka osmanske vlasti, naglašavajući važnost crkvene sastavnice u vjerskom i društvenom razvoju vojno-krajiške Like. Vesna Grahovac Pražić u radu »Obrazovanje u Gospiću nekad i sad« (str. 419-434), uz slikovne priloge, prikazuje središnje obrazovne ustanove u Gospiću, njihovu povijest i istaknute djelatnike.

Peto poglavlje nosi naslov »Jezik i književnost« i u cijelosti ga je napisao Ante Bežen. U prva dva rada, »Govor Gospića i okolice« (str. 437-452) i »Mali rječnik gospićkog govora« (str. 453-478), autor iznosi rezultate starijih istraživanja na tu temu. Posljednji Beženov prilog, »Gospić u hrvatskom pjesništvu« (str. 479-520), sadrži kratke biografije ličkih pjesnika i pregled njihovih ostvarenja posvećenih Gospiću i značajnim gradskim simbolima.

Sanja Vrcić Matajia i Vesna Grahovac Pražić u radu »Imena gospićkih naselja« (str. 523-536) obrađuju onomastiku gospićkih naselja. Ivan Markešić autor je rada »Gospićka groblja« (str. 537-571). U njemu podrobno opisuje dva glavna groblja u Gospiću, katoličko Gradsko groblje sv. Marije Magdalene i pravoslavno groblje na Jasikovcu, ističući njihovu estetsku i vjersku dimenziju, koje u nekim elementima ne zaostaju za grobljima u Splitu, Rijeci ili Varaždinu. Obraduje i spomenike ratnim stradalnicima te znamenim obiteljima, poput obitelji Tesla. Sedmo poglavlje monografije, »Održivi razvoj i okoliš«, sadrži tri interdisciplinarna priloga o suvremenim temama. Maja Štambuk, Marica Marinović Golubić i Anita Bušljeta Tonković u radu »Grad Gospić, deset godina napretka (1997.—2007.)« (str. 575-584), pišu o glavnim obilježjima poratnog urbanog razvitka i ulozi razvitka infrastrukture u cijelom kraju.

Drugi prilog, »Okolišne dimenzije lokalne kulture: kako se u Gospiću promiče održivost?« (str. 585-596) napisali su Zdenko

Zeman i Marija Geiger Zeman. Njihova ekološko-kulturološka studija razmatra mogućnosti napretka suradnje raznih društvenih i gospodarskih čimbenika na polju održivog razvoja i simbioze ekoloških ciljeva i svakodnevnog ljudskog djelovanja. Anita Bušljeta Tonković autorica je kraćeg teksta o sve popularnijoj manifestaciji »Jesen u Lici: tradicijom prema održivosti« (str. 597-605).

Posljednje poglavlje, »Suvremeni identitet i razvojni potencijali«, donosi dvije istraživačke studije o suvremenim gospodarskim i demografskim procesima u Gospiću. U njima se također iznose određene gospodarske smjernice za daljnji razvoj Gospića kao županijskog i šireg regionalnog središta.

Skupina autora iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (Vlado Šakić, Renata Franc, Anka Mišetić, Geran Marko Miletić, Stanko Rihtar, Ines Sučić i Ivana Vrselja) u prilogu »Identitet građana Gospića« (str. 607-636) s pomoću statističkih tablica razrađuju taj problem i daju cjelovitu sliku glavnih identitetskih odrednica građana Grada Gospića. Istraživanje je provedeno tijekom jeseni 2012. usmenom terenskom anketom, a rezultati su predstavljani u dvadeset grafika.

Posljednji je prilog u monografiji rad Saše Poljanec Borić »Razvojni potencijali« (str. 637-647). Autorica naglašava važnost Gospića kao županijskog središta i predvodnika u jačanju kompetitivnih i kreativnih industrija kojima bi grad mogao osigurati opstojnost u novim globalnim gospodarskim kretanjima.

Zaključna razmatranja iznosi urednik izdanja Željko Holjevac.

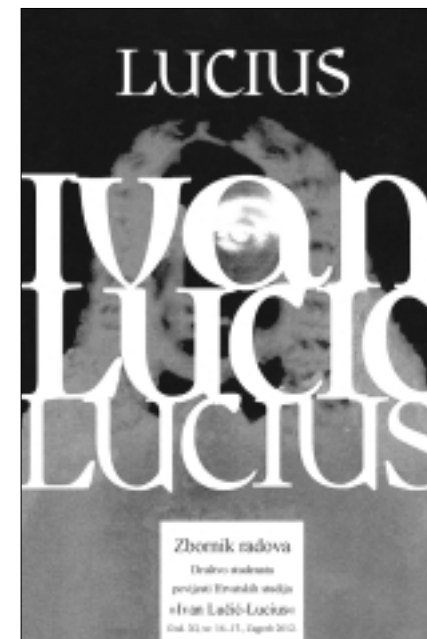
Monografija *Gospić. Grad, ljudi, identitet* sadržajno je dobro koncipirana i znanstveno utemeljena i pruža cjelovit uvid u gospićku prošlost, sadašnjost i željenu budućnost.

• Ivan Brlić

Lucius, Zbornik radova
Društva studenata povijesti
»Ivan Lučić - Lucius«,
God. XI., sv. 16-17, Zagreb,
2012., 575 str.

Zbornik radova *Lucius* izlazi od 2002. godine, a izdaje ga Društvo studenata povijesti Hrvatskih studija »Ivan Lučić - Lucius«. U njemu studenti mogu objaviti seminarske, bakalaureatske i diplomatske radove, radove izrađene u sklopu izbornih kolegija i radnih grupa, prijevode članaka i dijelova knjiga, ocjene, prikaze, izvještaje i slično. Najnoviji broj predstavljen je u ožujku 2013. godine, ovoga puta iznimno kao dvobroj. Zbornik obuhvaća dvadeset i tri studentska rada, tri izvještaja, dva intervjua te tri nekrologa. Podijeljen je u četiri rubrike: *Članci*, *Ocjene*, *prikazi i izvještaji*, *Intervjui te In memoriam*.

U rubrici *Članci* radovi su poredani kronološki. Na početku nalazimo dva rada Dejana Pernjaka. Prvi, »Kraljica Hatšepsut i Tutmozis III.« (str. 13-29), bavi se suregentstvom Tutmozisa III. s pomajkom Hatšepsut, a zatim i faraonovom samostalnom vladavinom. Autor se posebno osvrnuo na kulturnu ostavštinu kraljice Hatšepsut i Tutmozisa III. Drugi rad, »Ramezeje« (str. 31-38), bavi se posmrtnim hramom Ramzesa II. Ramezejom, prikazuje povijest njegova istraživanja te pojašnjava elemente hramskog kompleksa. Marijan Vodopija u tekstu »Punski ratovi — početak rimske dominacije u antičkom svijetu« (str. 39-64) opisuje uzroke, posljedice i tijek Punskih ratova. Razdoblje Stare povijesti pripada i rad Gorana Gradičeka »Rimska rustična vila u uvali Val Madona« (str. 65-93). U radu se opisuju izgled i funkcija vile u uvali Val Madona na Velom Brijunu, ali i njezino značenje kao jednog od ključnih središta na jadranskim

pomorskim putovima. Rad Igora Šimale »Aquae Balissae i Aquae Iasae — dva termalna centra Rimskog Carstva u Panoniji« (str. 95-121) opisuje izgled termalnih centara i njihovo značenje za Rimljane. Vanja Lukić u radu »Kontinuitet grčko-rimske civilizacije u islamskom svijetu« (str. 123-159) tumači i opisuje veliki grčko-rimski utjecaj na oblikovanje kasnije islamske civilizacije. Slijede radovi koji obuhvaćaju razdoblje srednjeg vijeka. Antonija Tomičić u radu »Žene ranog srednjeg vijeka između Rima i Carigrada« (str. 161-181.) opisuje društveni položaj žena u ranom srednjem vijeku, utjecaj rimske i bizantske žene, germanske kraljice te žene Karla Velikog. Ivan Novak u radu »Irska u srednjem vijeku« (str. 183-208) iznosi pregled irske povijesti od najranijih dana do anglo-normanske invazije. Slijede radovi vezani za hrvatsku povijest. Petra Marinčić autorica je rada »Pobjede vojske kralja Tomislava nad Mađarima i Bugarima« (str. 209-217). Zrinko Novosel u radu »Ivan

Lučić Lucius» (str. 219-23) piše o životu i djelu Ivana Lučića, kojeg mnogi smatraju hrvatskim rodonačelnikom znanstvenog historiografskog pristupa. Mario Tomas u radu »Francusko-pruski rat« (str. 233-248) analizirataj sukob i zaključuje o razlozima pruske pobjede. Rad Đurđice Miškulin »Gospodarska izložba u Zagrebu 1891. godine« (str. 249-296) donosi opis izložbe i pojašnjava njezinu društvenu važnost. Marta Husić u radu »Pregled razvoja pravaštva: od postanka do 1914. Godine« (str. 297-325) obrađuje osnutak, politički program i djelovanje Stranke prava. Ostali radovi obuhvaćaju različite teme 20. stoljeća. Petra Marinčić u radu »Zbrinjavanje gladne djece za vrijeme Prvog svjetskog rata« (str. 321-348) piše o problemu zbrinjavanja djece na području Banske Hrvatske i teškoćama koje su ga pratile. U radu »Prva Slovačka Republika: od postanka do pada« (str. 349-361) Ivan Vranić odbacuje poglede o Slovačkoj kao klasičnoj njemačkoj satelitskoj državi te o slovačkom predsjedniku Jozefu Tisu kao Hitlerovu poslušniku. Mirka Stanivuk u radu »Jugoslavenska vanjska politika Milana Stojadinovića: odnosi Kraljevine Jugoslavije s Njemačkim Carstvom i Kraljevinom Italijom u drugoj polovini tridesetih godina 20. stoljeća« (str. 363-379) analizira povode i dosege ambiciozne vanjske politike Milana Stojadinovića, koji je napustio dotadašnji jugoslavenski vanjskopolitički smjer. Dragana Marković u radu »Povijesno utemeljene činjenice u djelu *Vitez slavonske ravni* Marije Jurić Zagorke: značaj djela za poznavanje povijesti Osijeka i okolice« (str. 381-411) prikazuje Zagorkin romana kao mogući izvor za razumijevanje povijesti Osijeka i njegove okolice u 18. i 19. stoljeću. Vladimir Šumanović problematizira pitanje odnosa Sovjetskog Saveza i »Zapada« te pojašnjava u tom kontekstu upotrebu

pojmov totalitarizam i demokracija u radu »Između Staljina i Žuvkova: dva pogleda Zapada na Sovjetski Savez« (str. 413-427). Miroslav Svoboda u radu »Mađarska revolucija 1956. godine« (str. 429-464) prikazuje tijek i slom dvanaestodnevne revolucije. Nikolina Pučar i Nataše Travarević opisuju u članku »Odjek otmiče američkog putničkog zrakoplova Boeing 727 u domaćim medijima 1976. godine« (str. 465-476) domaće medijske odjeke na taj događaj. U radu Borisa Divjaka »Iračko-iranski rat« (str. 477-486) prikazani su uzroci i tijek tog rata te geopolitičke posljedice koje je donio regiji i svijetu. Igor Vranić u radu »Mirovni planovi međunarodne zajednice u RH i BiH 1991.—1995.« (str. 487-524) donosi glavne činjenice o Domovinskom ratu čiji tijek i obilježja tumači u kontekstu uloge međunarodne zajednice. Posljednji je u poglavlju *Studentski radovi* rad Marija Tomasa »Djelovanje hrvatskih snaga u oslobodilačkim operacijama 1994.—1995. (od operacije Cincar do operacije Južni potez)« (str. 525-538). Autor na temelju dostupnih izvora iznosi ključne činjenice o manje poznatim vojnim pothvatima hrvatskih snaga u posljednjoj fazi Domovinskog rata.

U rubrici *Ocjene, prikazi i izvještaji* Luka Petrić prikazuje knjigu Georgesa Dubyja *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, a Vladimir Begović knjigu Ante Nazora *Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih*. Slijedi prikaz Zrinka Novosela *Biblioteke Dieshistoriae. Voda i njena uloga kroz povijest*. Božena Marinović donosi »Izvještaj s terenske nastave u Istri (7.-9. svibnja 2010. godine)« te izvještaj s predstavljanja fotomonografije *Hrvatski ratni plakat* i knjige *To sam radio u ratu sine*. Igor Šimala autor je priloga »Izvještaj s terenske nastave studenata povijesti: Virovitica, Donji Miholjac, Valpovo (12. svibnja 2012.)«.

U rubrici *Intervjui* objavljen je razgovor s Danijelom Džinom (razgovor vodili Mario Tomas i Igor Vranić) te intervju s povjesničarom Antom Nazorom (razgovor vodili Vladimir Begović i Danijel Jurković).

Posljednja rubrika Zbornika sadrži nekrolog u povodu smrti povjesničara Hrvoja Matkovića (Marta Husić i Đurđica Miškulin), Mirjane Gross (Đurđica Miškulin) i Vesne Girardi Jurkić (Dejan Pernjak).

• *Mateja Maljuga*

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA
Časopis za opća društvena pitanja

Vol. 21, No. 1 (115)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2012.
str. 1-282

Vol. 21, No. 2 (116)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2012.
str. 291-602

Vol. 21, No. 3 (117)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2012.
str. 607-815

Vol. 21, No. 4 (118)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2012.
str. 821-1047

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA
Časopis za opća društvena pitanja

Vol. 22, No. 1 (119)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2013.
str. 1-208

Vol. 22, No. 2 (120)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2013.
str. 215-389

Vol. 22, No. 3 (121)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2013.
str. 397-547

Vol. 22, No. 4 (122):
Obrasci uporabe sredstava ovisnosti u Hrvatskoj
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2013.
str. 555-740

VUKOVARSKO-SRIJEMSKA ŽUPANIJA
— PROSTOR, LJUDI, IDENTITET
Urednik: Dražen Živić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Vukovarsko-srijemska županija,
Zagreb—Vukovar, 2012.
520 str.

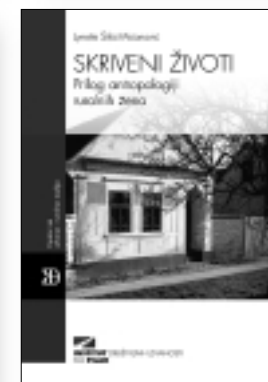

Zlatko Hasanbegović:
JUGOSLAVENSKA MUSLIMANSKA
ORGANIZACIJA 1929.—1941
(U ratu i revoluciji 1941.—1945.)

Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad
Zagreb i Zagrebačku županiju,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Medžlis Islamske zajednice Zagreb,
Zagreb, 2012.
890 str.

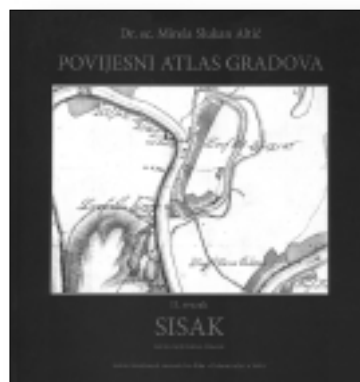
Cvjetko Milanja:
KONSTRUKCIJE KULTURE
Modeli kulturne modernizacije
u Hrvatskoj 19. stoljeća
Biblioteka Studije, knjiga 16
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2012.
316 str.

Lynette Šikić-Mićanović:
SKRIVENI ŽIVOT
Prilog antropologiji ruralnih žena
Biblioteka Centra za urbane i ruralne studije,
knjiga druga
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2012.
174 str.

Mirela Slukan-Altić:
POVIJESNI ATLAS GRADOVA: SISAK

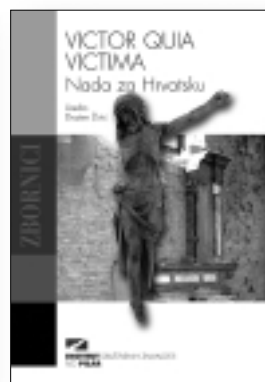
(2. dopunjeno izdanje)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Državni arhiv Sisak
Zagreb—Sisak, 2012.
246 str.

VICTOR QUIA VICTIMA

Nada za Hrvatsku
Urednik: Dražen Živić

Biblioteka Zbornici, knjiga 41
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatska
franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda,
Ogranak Matice Hrvatske Vukovar
Zagreb-Vukovar, 2012.
220 str.

GACKA U SREDNjem VIJEKU
Urednici: Hrvoje Gračanin i Željko Holjevac

Biblioteka Zbornici, knjiga 42
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
— Područni centar Gospić
Zagreb—Otočac, 2012.
370 str.

Marin Sopta:
HRVATI U KANADI
Oblikovanje hrvatske zajednice od
1945. do 1995.

Biblioteka Studije, knjiga 15
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2012.
424 str.

Anka Mišetić, Geran-Marko Miletić,
Sara Uršić:
VITALNI GRADOVI
Pogled iz perspektive stručnjaka
u gradskim upravama

Biblioteka Centra za urbane i ruralne studije,
knjiga treća
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2012.
148 str.

Vladimir Lay, Dražen Šimleša:
NACIONALNI INTERESI RAZVOJA
HRVATSKE KROZ PRIZMU KONCEPTA
ODRŽIVOG RAZVOJA

Biblioteka Centra za istraživanje integralne
održivosti i održivog razvoja, knjiga treća
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2012.
140 str.

POTROŠAČKA KULTURA
I KONZUMERIZAM
Urednica: Snježana Čolić
Biblioteka Centra za kulturne studije
knjiga prva
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2013.
206 str.

VUKOVAR 91.
— ISTINA I/ILI OSPORAVANJE
(Između znanosti i manipulacije)
Urednici: Dražen Živić, Sanja Špoljar Vržina,
Vinicije B. Lupis i Sandra Cvikić
Biblioteka Zbornici, knjiga 42.
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Ogranak Matice hrvatske Vukovar
Zagreb—Vukovar, 2013.
428 str.

Vinicije B. Lupis:
BAŠTINSKE TEME BOKE KOTORSKE

Biblioteka Studije, knjiga 17.
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
— Područni centar Dubrovnik,
Gospa od Škrpjela, Perast
Dubrovnik—Zagreb, 2013.
436 str.

Saša Poljanec Borić:
KULTURA ANGAŽIRANE SOCIOLOGIJE

Biblioteka Centra za istraživanje demokracije,
dobru upravu i lokalni razvoj, knjiga prva
Zagreb, 2013.
128 str.

AND GOD WILL WIPE AWAY ALL
TEARS FROM THEIR EYES
A Theological Approach to the Suffering
and Hopes of Women

GOTT WIRD JEDE TRÄNE VON IHREN
AUGEN ABWISCHEN
Theologische Annäherungen an Leid und
Hoffnung von Frauen

Editors: Jadranka Rebeka Anić,
Ana Thea Filipović, Katica Knezović,
Lynette Šikić-Mičanović

Biblioteka Centra za religijske studije/Centre
for Religious Studies Series, knjiga treća/Book
Three
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar/Ivo Pilar
Institute of Social Sciences
Zagreb, 2013.
288 str.

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku te otisnuti u dva primjerka s dvostrukim proredom. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorska arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.